

ИСТРАЖИВАЊА

Књига 14

Редакција:

Мр Ксенија Боројевић, мр Александар Касаш, др Данило Кеџић, др Душанка
Динић-Кнежевић, др Ксенија Марицки Гаћански и мр Мирко Митровић

Главни и одговорни уредник:

Др Данило Кеџић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ

ИСТРАЖИВАЊА

14

Нови Сад, 1992

11. 861

Лектор:

Миленко Фундуруља

Коректор:

Лајош Фекете

Књига је штампана уз финансијску помоћ Покрајинског фонда за научни рад Војводине

С А Д Р Ж А Ј*

<i>Др Ксенија Марицки Гађански, Студије о Плутарху I—II</i>	7
<i>Dr. Ksenija Maricki Gadjanski, Studien über Plutarch</i>	20
<i>Др Милена Душанић, О преводима римских песника у Војводини у XIX веку</i>	21
<i>Dr. Milena Dušanić, The Serbian translations of roman poets in the XIX century in Voivodina</i>	30
<i>Др Душанка Динић Кнежевић, Златан новац у средњовековном Дубровнику</i>	31
<i>Dr. Dušanka Dinić Knežević, Goldmünzen im mittelalterlichen Duborovnik</i>	45
<i>Весна Манојловић, Стање и резултати археолошких истраживања средњовековних локалитета на територији Војводине</i>	47
<i>Vesna Manojlović, Condition and results in archaeological researches of medieval sites in Vojvodina</i>	52
<i>Др Милан Петров, Пораз српског покрета у Војводини 1849</i>	55
<i>Dr. Milan Petrov, Die Niederlage der Serbischen Bewegung in der Woiwodina 1848</i>	61
<i>Золтан Бере, Прилог проучавању закона о равноправности народности из 1868 године</i>	63
<i>Zoltan Bere, Beitrag zur Erforschung der Völkerschaftsgesetzes aus dem Jahre 1868</i>	77
<i>Тибор Пал, Лајош Кошут према великој источној кризи 1875—1878</i>	79
<i>Tibor Pál, Lajos Kossuth und die Ost-Krise 1875—1878</i>	85
<i>Др Богумил Храбак, Сукобљавања Аустро-Угарске, Призренске лиге и Санџаклија око Санџака 1878—1881</i>	87
<i>Dr. Bogumil Hrabak, Konflikt zwischen Österreich—Ungarn, der Prisrener Liga und der Sandschaker um den Sandschak in den Jahren 1878—1881</i>	142

* У овом броју *Истраживања* објављује се део радова које је Покрајински фонд за научни рад Војводине финансирао у оквиру једногодишњих научних пројеката и тема Института за историју Филозофског факултета у Новом Саду.

<i>Др Данило Кеџић, Војводина у време стварања и међународног признања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца — — — — —</i>	143
<i>Dr. Danilo Kecić, Die Woiwodina in der Zeit der Bildung und der internationalen Anerkennung des Königums der Serben, Kroaten und Slowenen — — — — —</i>	159
<i>Бранислав Гурчић, Срби и прослава стотедесетогодишњице Француске револуције 1939 године — — — — —</i>	161
<i>Branislav Curčić, Die Serben und die Feierlichkeiten anlässlich des 150-jährigen Jubiläums der französischen Revolution im Jahre 1939 — — — — —</i>	169
<i>Биљана Шимуновић, Матица српска и Српски културни клуб — — — — —</i>	171
<i>Biljana Šimunović, Matica srpska und der Serbische Kulturklub — — — — —</i>	181
<i>Мр Александар Касаш, О једној представи југословенских Мађара из 1940. године — — — — —</i>	183
<i>Mr. Aleksandar Kasaš, Über ein Anliegen der Ungarn aus Jugoslawien aus dem Jahre 1940 — — — — —</i>	
<i>Милан Дрча, Неколико запажања о двадесетседмомартовским демонстрацијама у Војводини — — — — —</i>	203
<i>Milan Drča, Einige Bemerkungen zu den demonstrationen vom 27. März in der Woiwodina — — — — —</i>	208
<i>Драгица Кољанин, Повезивање НОП-а Срема и источне Босне у другој половини 1942. године — — — — —</i>	209
<i>Dragica Koljanin, Establishing connections between the national liberation movement in Srem and Eastern Bosnia in the second half of the year 1942 — — — — —</i>	221

СТУДИЈЕ О ПЛУТАРХУ

I

ПЛУТАРХОВА БИОГРАФИЈА НУМЕ ПОМПИЛИЈА КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР

Једна стара интерпретација римске прошлости повезивала је другог по реду римског краља, Сабинианина Нуму Помпилија, са хеленским философом Питагором. Овај философ, који је (вероватно око 530. године пре нове ере) напустио своје родно острво Самос, у Јужној Италији, у граду Кротону, организовао је своју „школу“ као религиозно братство, којим је суверено и беспоговорно управљао (*autos epha*). Његово радикално философско учење, које је дозвољавало и могућност поновног рођења после смрти, и отпор његовој политичкој доктрини у кротонској средини у позним његовим годинама, приморали су га на поновно пресељење, у Метапонт, где је и умро. Данас се узима да се то све догађало између 576. и 496. године, дакле у последњој трећини архајског периода грчке историје. Архајски период било је бурно доба настанка и сложенијих промена хеленског полиса, привреде, правног уређења и културе. У периодизацији римске историје не издвајамо сличну епоху, иако је јасно да су основни конститутивни елементи каснијег римског државног бића настајали приближно у исто доба. Није стога случајна околност да је још 1905. године Е. Корнеман указао на потребу компарације и установљење односа између кључних појмова и термина који обележавају хеленски и римски праг тога времена.¹ По Корнемановом тумачењу, настанку Рима као града претходила је фаза у којој су постојала сеоска насеља (*pagi*)² и утврђења (*oppida*). Тако је, заправо, остало нерешено да ли је оправдано да се назив *polis*, са свим оним комплексним и динамичним садржајем који је имао у прчкој архајској историји, може без остатка применити на рани Рим. Преиспитивању овог зачудо заостављеног питања недавно се вратила совјетска

¹ Е. Kornemann, *Polis und Urbs.* — Klio 5 (1905).

² Плутарх, обрнуто, у Нуминој биографији поделу Рима на *pagi* приписује Нуми.

научница Ија Леонидовна Мајак у једној опсежној студији.³ Она ту настоји да прочита античке изворе различите веродостојности у новоме кључу, допуњајући их новијим сазнањима из археологије и лингвистике. Њу посебно занимају друштвено уређење и аграрни односи, који су у Риму увек изразито утицали на политичке прилике и војне подухвате, и у том смислу јој веома користе и Плутархови подаци о саставу римског становништва за време Пуме, род (*gens*), породица (*familia*) и системи сродства, као и анализа покољења по линији сродства (агнати, когнати). Ту она прихвата мишљење италијанског аутора Е. Перуџија⁴ да су захваљујући и Пуминим синовима, могли настати нови римски родови (*gentes*).⁵

И. Л. Мајак такође помиње комбинацију Плутархову да је један од четворице синова Нуминих, Мамерк, добио име по Питагорином сину, тачније по његовим милим и лепим особинама. Од Нуминог сина Мамерка, наиме, треба да води порекло род Емилија, а то Плутарх у својој познатој жељи да што више приближи Грке и Римљане невероватном акробатиком изводи из грч. *haimylios* „умиљат, љубак“! Додуше, сам Плутарх каже (гл. 8) да је ипак сумњиво „познанство“ Нуме и Питагоре, јер је Питагора био „скоро пет генерација“ млађи од њега. Ову хронологију реални подаци могли би да потврде.

Овај детаљ за социолошко-антрополошке анализе И. Л. Мајак није важан, па га она и не проучава подробно.

Ипак је занимљиво да се размисли о околностима да је традиција, тако иначе делотворна у Риму, од Нуме начинила ученика Питагориног. И зашто баш Питагориног?

У другој половини IV века пре нове ере у Риму је, пред Комицијом, била подигнута Питагорина статуа као највећег мудраца међу Хеленима. Плутарх то изричито помиње, наглашавајући да је „лично био више пута у прилици у Риму да чује како о томе говоре“ и да је споменик подигнут на основу неког пророчанства. Исто пророчанство је, наводно, саопштило једном Римљанину да треба подићи такав споменик, најмудријем Хелену, као и најхрабријем. За овог другог послужио је Алкибијад, чији је споменик тада такође подигнут на Форуму. То је било добрих четири стотине година пре Плутарха, и он не наводи прецизније податке ни ко је ни када ни где дао или добио ово пророчанство. Он сам, наравно, ове китове више није могао да види, јер су почетком Сулине управе уклоњени, са разлога који нам данас такође више нису познати. Да ли је Сулиној диктатури, која је почивала на сенатској олитархији и војсци и којом је судство враћено сенаторима, оштетивши

³ И. Л. Маяк, *Рим первых царей*. Генезис римского полиса. — Москва, Изд. Московского университета, 1983.

⁴ E. Peruzzi, *Origini di Roma I*, Bolonja 1970 (навод по И. Л. Мајак).

⁵ У томе су важну улогу имали унџи, чему сада посебну пажњу придаје француски научник Жан Нодри у својој књизи о Индоевропљанима (*Les Indo-Européens*², Париз, PUF, 1985). У том он следи тезу о универзалној трофункционалној схеми.

тако популаре и плебејце, да ли је и тој олигархији и Сули самом нешто сметало у јавној представи тога хеленског мудраца кога мора да је домаћа традиција већ пре тога повезивала са најправдољубивијим и најмирољубивијим римским владарем? По свој прилици то не знамо, али су и постављање и уклањање ове статуе, као и повезивање личности коју је представљала (Питагора) са древним праведним краљем и законодавцем, за чију ће владавину Хоратије касније похвално рећи »*quietum Pompilii regnum*«⁶ довољно занимљиви као чињенице да бисмо их занемарили, како је до сада чињено.

У време кад је ова Питагорина статуа могла бити начињена и постављена, Римљани су већ дуго и веома добро познавали и Грке и њихову философију. Како то да је дата предност „у мудрости“ Питагори пред свима другима, а тада већ подуже није било ни Сократа, ни Платона, па ни Аристотела? Да ли је објашњење за овај чудан и неочекиван избор управо у ранијем популарном повезивању хеленског мистичког мислиоца са реформатором римског култа и религије — краљем Нумом? За саму ову традицију ми, додуше, данас знамо из касног извора, Овидија,⁷ али он то, свакако, није измислио. Не знамо где је он то чуо или прочитао, али симптоматично је да је знатно раније, у време док је та статуа Питагорина још стајала у центру Рима, 181. године пре нове ере дошло до мистериозног „проналаска“ неких наводних Нуминих списа, о чему је у антици писало више аутора (нпр. Варон, Ливије, Плиније у својој *Историји природе*). Садржина ових списа била је култске природе и пуна питагоровског учења. Колико год да је овај „налаз“ могао импресионирати савременике, данас се сматра да је у питању био фалсификат, који се могао појавити, по мишљењу данашње науке, из два разлога: или је требало да допринесе прихватању прчке философије у Риму на основу Нуминог ауторитета (K. R. Prowse), или, пак, реформисање римске религије по питагоровском узору (K. Latte).⁸

Изгледа да је околност што се Питагора представљао као оријентални мудрац, с источњачком одећом са својих далеких путовања, са златном дијадемом на глави дуге браде итд. дуго играла важну улогу у рецепцији страних утицаја у Риму. Италијански археолог и етрусколог Масимо Палотино говори о културној којне која је постојала на Апенинском полуострву и о пресудној улози коју је у томе имао Питагора.⁹

⁶ *Carm.* 1, 12, 34. Похвала „мирној владавини краља Помпилија“ постаје драгоцнија кад се зна у каквим је немирним временима сам Хоратије живео, у I веку пре нове ере.

⁷ *Ex ponto* 3, 44. Скептични Кикерон се успротивио оваквој интерпретацији (*De re publ.* 2, 28) као и историчар Ливије (*Ab Urbe condita* 1, 18, 2—3).

⁸ Cf. H. Fließner u: *Der Kleine Pauly* s. Numa Pompilius.

⁹ Massimo Pallottino, *Storia della prima Italia*. — Милано, Rusconi, 1984, p. 96: »Tra i fatti più significativi di questa *koinè* culturale greco-tirrenica germinante sotto la comune influenza ionica deve essere segnalato proprio l'insegnamento di Pitagora a Crotone, con il successo e la straordinaria risonanza del movimento dottrinario e politico-sociale che ne fu conseguenza ed al quale parteciparono seguaci entusiasti provenienti non soltanto da ogni parte della Magna Grecia e

Очигледно је да је још много питања која се морају преиспитивати у вези с најранијом римском историјом. С обзиром на то да се данас зна много више о археологији и другог миленија пре нове ере на Апенинском полуострву, а посебно о везама Јужне Италије с егејско-анадолским простором у другој половини другог миленија,¹⁰ и даљи развој и настанак историјских насеља у Италији биће предмет нових интердисциплинарних испитивања. У том контексту није без значаја да ова нова светлост омогућује и друкчију интерпретацију давно познатих извора, као што је Плутархова биографија Нуме Помпилија, на пример, и целог легендарног периода првих римских краљева. И. Л. Мајак, тако, испитујући овај период, сматра да испитује аутентичну и стварну историју.

У погледу религијских представа и религијско-култних организација, календара и свечаности, такође, потребно је даље преиспитивање постојећих извора и ова процена на основу поменутих интеркултуралних комуникација које се сада сагледавају у новом светлу.¹¹ Већ помињани француски лингвиста Одри (cf. н. 5), на основу нових сазнања Девота, Банвениста, Димезила, Мартинеа, Елијадеа, Вернана и других, преиспитују индоевропско наслеђе у многим аспектима, чиме се отварају нове паралеле и тумачења и у појединачним културама и историјама. Тако, посматрајући типичну индоевропску „трофункционалну структуру“ у легенди о пореклу Рима, он каже:

Легендарна историја порекла и првих векова у Риму пружа више примера за трофункционалну схему: низ прва четири краља, који карактером и судбином симболизују три функције (прва у оба своја аспекта): Ромул — полубожанство оснивач, Нума — законодаац, Тул Хостилије — ратник, најзад, Анко Маркије који брине о благостању и развоју.¹²

Плутархове податке, као и друге податке о Нуми Помпилију, могуће, је, дакле, још увек посматрати и тумачити вишеструко:

а) као тогос о правдољубивом и мирољубивом законодавцу из легендарне прошлости, што се садржи у Хоратијевој формулацији о „мирном краљевању“ Нуме Помпилија. Дуго се само поређење цара с Нумом сматрало највишим признањем и похвалом која се владару уопште могла изрећи. Још у II веку нове ере се наводило за Марка Аурелија да вуче порекло од Нуме Помпилија. Ливије је писао да је Нумина праведност била славна;¹³

della Sicilia, ma anche dell'Etruria e da Roma (tanto che lo stesso re Numa Pompilio poté de certe versioni antiche, seppure anacronisticamente, essere annoverato tra i discepoli del filosofo di Samo).

¹⁰ Cf. Ugo Di Martino, *Le civiltà dell'Italia antica*. Storia, civiltà, cultura. — Milano, Mursia, 1984, p. 94: »La civiltà appenninica si sviluppò dunque in quel periodo che vide l'affermazione nell'Italia meridionale dell'influenza commerciale egeo-anatolica«.

¹¹ Cf. на пример, А. И. Немировский, *Етруски*. От мифа к истории. — Москва, Наука, 1983, 131, 186 et passim.

¹² О д р и, нав. дело, 86—87.

¹³ *Ab Urbe condita* 1, 18, 1: »Inclita iustitia Numae Pompilii erat.«

б) као структурални елеменат наслеђене индоевропске трофунционалне схеме, која се, као типична, може наћи и у другим индоевропским народима и предањима, како то узима модерна француска антропологија и лингвистика, што је најпотпуније синтетизовао Ж. Одри у наведеној књизи;

в) као аутентична историја, како узимају многи научници у новије време, на пример И. Л. Мајак у помињаној књизи, поклањајући више пажње наводима и код Ливија у погледу најстарије римске историје. Уосталом, слично се догађа и са уважавањем навода код Херодота, који су дуго сматрани само фабулозним;

г) сами Римљани су, с друге стране, краља Нуму доживљавали као једног од типичних римских владара, дакле, у систему својих вођа, што се не подудара с индоевропском структуром код Одрија. Тако епиграматичар Мартијал, скоро Плутархов савременик, пише: „Говориш о Квинтијима, Нумама, Анкима...”¹⁴

У сваком случају, потребна су даља испитивања, акрибична, интердисциплинарна и свеобухватна, да би се ови могући приступи ускладили и уравнотежили.

Државне и друштвене мере које је предузео Нума и које је описао и Плутарх, наравно, део су аутентичне историје, без обзира на то да ли их заиста ваља приписати једном човеку. То је, на првом месту, законодавство, иако се писани закони јављају у Риму знатно касније, тек средином V века пре нове ере. Ако је Нума, у складу са легендарном хронологијом, дошао на власт око 715. године, остаје више од четврт миленија између његовог „законодавства” и Закона XII таблица, чије је доношење условљено јачањем плебејаца. У новије време се, међутим, и овај процес и сама садржина легалних образложења (позната прича о држави као организму) третирају не као резултат унутрашњег развоја римског друштва, него као типичан елеменат општег индоевропског наслеђа (тако Одри). Друге унутрашње политичке мере које се приписују краљу Нуми јесу: подела територије на насеља (*pagi*), подела земље, подела становништва на сталеже. Ове су мере у многоме сличне онима које је у атрајској Атини предузео Солон, који је, уосталом, и хронолошки ближи Нуми него Ликург, с којим је Плутарх „упоредио” Нуму у својој биографији. Да ли то имплицитно значи да је Плутарх добро осећао да није на сигурном историјском терену кад није Нуму упоредио са Солоном? Или су му превагнуле формалне појединости, изражене у *Synkrisis*, где он, у ствари, Нуму и Ликурга конфронтира због супротности, које су, свака за себе, вредне хвале. Плутарх је иначе показивао велику љубав према тој врсти стилистичких опозиција, које су давале велику могућност аутору да изрази своју оштроумност и реторски смисао за парадоксално.

Солон је Плутарх упоредио са скоро безначајним Публиколом, без правих разлога за то.

¹⁴ *Epigrammata* 9, 27, 6: »Quintios, Numas, Anchos... loqueris«.

И Солонове и Нумине друштвене и организационе реформе су, у ствари, резултат и исход дужег историјског развоја. Што се тиче друге групе Нуминих реформи, из религијске области, и даље се може прихватити мишљење П. Тревеса да на основу доступних података није могуће одредити да ли је заиста Нума организовао колетије свештеника и реформисао календар, празнике и др.¹⁵ Упадљиво је да Пиеро Тревес опрезно допушта да Нума може бити историјска личност, можда Сабинанин који се настанио на Квириналу, иако је само име Нума било етруско (1. с.).

Култови које је Нума „увео“, грађевине које му се приписују да их је изградио (нпр. *regia*), ипре у част бога Марса и друге мере, тешко да се могу прихватити као дело једног човека. Необичан је детаљ који му се приписује — да је забранио представљање бога у фигуративном облику, те, наводно, вековима није било никаквих богова у антропоморфном или териоморфном виду. То његово старо „иконоборство“ традиција је повезивала, што помиње и Плутарх, са питагоровском забраном о представљању богова, које је могуће докучити само умом, а не чулима и визуалним доживљајем. Ово је моменат који заслужује даља детаљна испитивања, јер му до сада није поклањана довољна пажња, чак ни у историјама религије. Уосталом, слика коју у гл. 8 Плутарх даје за Нуму много више подсећа на оно што знамо о Будди него о било ком хеленском или римском лику. А Буда је само два века млађи од Нуме Помпилија.

У културно-религијској којне ране Италије, како то лепо формулише Палотино, прилике су биле много сложеније него што се дуго претпостављало, тако да је потпуно оправдано преиспитивање и поновно проучавање свих доступних извора.

Код нас није било скоро никаквог интересовања за ове ране ликове у Плутарховој представи, па ни иначе. Тако, није још преведена Ливијева *Прва декада* у којој се о томе говори, а нису биле презентоване, па чак ни помињане, Плутархове биографије Ромула и Нуме, као ни Тесеја. Било је више интересовања за Ликургове делатности, али ни његова биографија није била до најновијег времена преведена у целости. Овакав закључак се намеће на основу прегледа часописа из прошлог века које је обавила сарадник на пројекту Јелена Колаковић (у прилогу). Мој превод биографије Нуме Помпилија од Плутарха са грчког објављује издавачко предузеће „Графос“ из Београда у новопокренутој едицији „Митологија и историја“ у којој су већ објављени Плутархови *Тесеј* и *Ромул*.

1989.

¹⁵ „There is no means of deciding whether Numa really organized the priestly colleges and reformed the calendar“. (*Oxford Classical Dictionary* s.v.).

ПЛУТРАХ, ПОЧЕЦИ РИМСКОГ КУЛТА И МОДЕРНА ТУМАЧЕЊА

Позни хеленски полиграф Плутарх, веома утицајан у своје време и у каснијој традицији, саставио је низ текстова значајних и за најранију римску историју. Такве су и његове биографије првих римских краљева Ромула и Нуме Помпилија.¹ Написати данас коментар овим његовим биографијама значило би, у ствари, написати преглед античке римске религије, култа и митологије.

А то није ни најмање лако. Није стога случајно један аутор недавно објавио књигу о римској религији која обухвата период од нека четири века, али у средини римске историје, последња два века пре нове ере и прва два века нове ере.² Истакнути совјетски стручњак за антику Е. М. Штаерман изричито подвлачи да је „судити о дрвнейшем периоде римской мифологии чрезвычайно трудно“³ Штаерман објашњава да је разлог томе што извори на основу којих бисмо ваљано закључивали о раним периодима римских веровања потичу из много каснијег времена. При том он наводи као почетак I век пре нове ере и продужава га до IV века нове ере. Значи да је по Штаермановом суду поуздана интерпретација древних римских веровања још млађа него код Ле Гала, који је, како смо видели, почео с крајем III века пре нове ере.⁴

Може, додуше, изгледати да Ле Гал и Штаерман не говоре о истом, или не бар о сасвим истом, с обзиром на то да религија и митологија јесу блиски феномени, повезани и међусобно прожимајући, али ипак нису исто. То, наравно, додатно отежава и овако тешке предмете за изу-

¹ Први српскохрватски превод Плутархове биографије Ромула објавила сам 1987. у књизи *Ромул. Митски оснивач Рима*, у београдском издавачком предузећу „Графос“, чији је уредник Вито Марковић овом књигом, као и њеним „паром“, Плутарховом биографијом *Тесеја*, започео „Плаву серију“ својих едиција под насловом *Историја и митологија*. Ту треба да изађу и *Нума Помпилије* и *Ликург*. Због природе и обима едиције није било могуће додати неопходне коментаре, те ово издање *Ромула* има само предговор под насловом *Вивисекција односа моћи и врлине код Плутарха*. У Загребу је издавачко предузеће „Аугуст Цесарец“ 1988. године објавило Плутархове *Успоредне животописе* у преводу Здеслава Дуката, у библиотеци Фонтес. Коментари уз ово издање сведени су на најнужнија објашњења од по неколико речи најчешће.

² J. Le Gall, *La religion romaine de l'époque de Caton l'Ancien au règne de l'empereur Commode*, Париз 1975. Катон Старији је живео од 234 — 149. г. пре нове ере, а несрећни, као цар неспособни син Марка Аурелија, цар Лукије Аурелије Комод, кога од насилне смрти убиством није спасла ни сва његова „вежба“ с гладијаторима ни преодевање у Херкула, владао је од 180—192. г.

³ У чланку *Римская мифология* у одличном двотомном енциклопедијском приручнику из 1982. г. *Мифы народов мира*, у редакцији С. Н. Токарјева.

⁴ У погледу неких других религијских институција стање је код извора још теже, како још 1926. године у свом докторском раду *Carmen Arvale* (Београд, СКА) истиче мој професор Милан Будимир, кажујући да за ову ритуалну песму, која се „с правом сматра најстаријим оригиналним документом римске књижевности“, „главни подаци потичу тек из принципата и царства“ (стр. 1).

чавање. Стари Римљани, у сваком случају, нису ове појмове⁵ одређивали одељеним стручним терминима.

Један од водећих светских стручњака за древну индоевропску митологију, религију и идеологију, професор на Колеж де Франс и члан Француске академије Жорж Димезил пише у својој чувеној књизи о тој теми следеће: »Si Rome n'a pas de mythologie divine, elle a en revanche un riche ensemble de légendes concernant les grands hommes de ses origines«.⁶ Испитивању управо тих легенди посветио је доста пажње Жорж Димезил, који од 1938. упорно ради на заснивању, „на рушевинама старе компаративне митологије“, новог метода проучавања религије индоевропских народа.⁷ Уз његове многобројне радове, овим проблемима, на исти или сличан начин, али претежно код Хелена, баве се и други истражњаци француски научници, попут Жана Пјера Вернана, Мирче Елијадеа, П. Видал-Накеа, Емила Банвениста, Жана Одрија и других.⁸

У књизи наведеној у белешци 6 Жорж Димезил посебно поглавље⁹ посвећује управо раздобљу преетрурских краљева и најранијег периода римске историје: Romulus, Numa, Tullus Hostilius, Ancus Marcius. Плутарх је оставио биографије Ромула и Нуме, упоређујући, на свој специфичан начин, Ромула с Тесејем, а Нуму с Ликургом, обојицу из периода архајске хеленске историје. За своја модерна тумачења почетака римског, и уопште индоевропског култа, Димезил конфронтира писане изворе из Плутархових биографија, Кикеронове *Државе*, прве књиге историје Тита Ливија и неке друге, ослањајући се углавном на литерарне податке и поклањајући мање пажње раним материјалним сведочанствима, о којима има доста новијих сазнања у радовима археолога и индоевропеиста.¹⁰

⁵ У свом раду *Из историје религије и атеизма у антици*. Део I—IV, Нови Сад, Филозофски факултет, 1989. Dactyl.) показала сам употребу термина religio у античким текстовима cf. *Семантика израза религија и атеизам*. — Трећи програм Радио Београда, 31. V 1989.

⁶ *Mythe et épopée. L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens*, Париз 1968, 269.

⁷ Важнији Димезилови наслови су: *L'idéologie tripartite des Indo-Européens*, Брисел 1958; *La Religion romaine archaïque*, Париз 1966; 1978²; *Les dieux souverains des Indo-Européens*², Париз 1980. и др.

⁸ Cf. неколико наслова непосредно релевантних за обрађивану тему: E. Benveniste, *Symbolisme social dans les cultes gréco-italiques et La doctrine médicale des Indo-Européens*, Revue de l'Histoire des Religions, Париз 1945; C. Scott Littleton, *The new comparative mythology*², Беркли/Лос Анђелес 1973; D. Dubuisson, *Le roi indo-européen et la synthèse des trois fonctions*, Annales, Economies, Sociétés, Civilisations 33 (1978), Париз, и др.

⁹ *Les quatre premiers rois de Rome*, 261—284, у поглављу под насловом *Naissance d'un peuple*.

¹⁰ Cf. J. Loica. *Les Indo-Européens et l'archéologie protohistorique*, Revue Belge de Philologie et d'Histoire, Брисел 1963; M. Palotino, *Storia della prima Italia*, Милано 1984; U. Di Martino, *La civiltà dell' Italia antica. Storia, civiltà, cultura*, Милано 1964; у студији совјетског аутора И. Л. Мајак (*Рим первых царей. Генезис римского полиса*, Москва 1983) веома се обимно користе управо наведене Плутархове биографије, као и других античких аутора, али и археолошки и лингвистички подаци, о чему сам већ писала (cf. рад из 1989: *Плутархова биографија Нуме Помпилија као историјски извор*).

Димезил је своју тезу о „три индоевропске основне функције“ изнео најпре у сада већ класичном раду из 1941. године, објављеном у Паризу под насловом *Iupiter Mars Quirinus*,¹¹ чијој се тематици враћао и у каснијим радовима, да би је, у виду синтезе, обрадио у већ цитираној студији *Mythe et épopée I—III*.

Са прихватањем ове концепције Димезилове није ишло једноставно. Против ње је „выступил“, на пример, значајан совјетски стручњак А. И. Немировский у студији *Идеология и культура раннего Рима* (Воронеж, 1964), с којим се сагласила и И. Л. Мајак у својој књизи, слажући се с Немировским да „Дюмезил устанављује везу између религије и социјалне структуре древних народа, в том числе и римлян“.¹²

Димезилову „трипартитну идеологију Индоевропљана“ оспоравали су и други, и западни научници, у детаљима или у целини. На пример, професор са Берклија Џозеф Фонтенроуз (J. Fontenrose) у свом приказу (*Classical World*, новембар 1971) Димезилове књиге преведене на енглески под насловом *The Destiny of the Warrior* (Чикаго, 1970) основну разлику у њиховим схватањима види у неким аспектима појединих божанстава у такозваној „прекапитолинској тријади“.¹³ Фонтенроуз, запараво, оптужује Димезила да своје три функције „види у било којој тријади“.

Димезила се посебно коснула скоро пародична инвектива коју му је упутио лондонски професор Џон Броу (J. Brough) у тексту *The Tripartite Ideology of the Indo-europeans: An Experiment in Method*,¹⁴ коју је француски научник схватио као глобално оспоравање и полемици с њим враћао се у више наврата.

Темељна разлика у прихватању Димезилових погледа била је, наравно, у односу према синхроно-структуралистичкој анализи, као што је био случај и у другим областима и наукама пре неколико деценија.

Сада се може рећи да је концепција трипартитне или трофункционалне идеологије код најстаријих¹⁵ Индоевропљана углавном прихваћена, како у погледу богова, тако и у погледу елемената социјалне организације. То се можда најбоље види из књиге директора Института за индоевропске студије у Француској Жан Одрија (J. Haudry) *Les Indo-Européens*.¹⁶

¹¹ Поднаслов гласи *Essai sur la conception indo-européenne de la société et sur les origines de Rome*.

¹² Мајак, нав. дело, 248. s.

¹³ В. о тој дискусији код Димензила: *Myth et épopée. Histoires romaines*, Париз 1973, 340. Фонтенроуз је аутор књиге која је такође веома релевантна за целу ову тему: *The Ritual Theory of Myth*, Беркли/Лос Анђелес 1966. Димезилу се данас признаје да је, генерално, побио дотле важеће уверење о антимитологичности Римљана (cf. Мифи... II 381).

¹⁴ Објављено у: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 22 (1959). Димензил му је одмах одговорио у часопису *Kratylos* 4 (1959) и затим у књизи из 1973.

¹⁵ Димезил је из компаративне митологије „напредовао“ дубље у прошлост ка палеоантропологији.

¹⁶ Прво издање 1981, а друго 1985. године, у едицији *Que sais-je? № 1965*. В. о томе мој текст *Индоевропске студије данас*, Трећи програм Радио-Бео-

Најкраће, Димезилова трофункционална теорија односи се на следеће. Хијерархизована подела на три сектора активности или „функције” обухвата на првом месту „функцију суверенитета”, тј. „администрацију Светог”, на другом су „физичка снага и ратне ствари”, на трећем су плодност, производња и сл. Прву функцију репрезентују краљ и свештеник, другу ратник, трећу cultivateur. Ове се функције између себе некад мешају или супротстављају.

На примеру првих римских краљева то би изгледало на следећи начин, у формулацији Жана Одрија: »C'est ainsi que l'histoire des quatre premier rois de Rome a été bâtie à partir d'un schéma trifonctionnel: les deux premier incarnent les deux aspects de la souveraineté magique avec Romulus, juridique avec Numa; le troisième, Tullus Hostilius, incarne la fonction guerrière, et le quatrième, Ancus, la fonction productrice et reproductrice«.¹⁷

Жорж Димезил је проучавао пет најстаријих цивилизација на свету ради конституисања ове теорије, али се у свим цивилизацијама анализирани елементи не подударају у потпуности. Углавном се сматра да ведским митовима древне Индије не одговара у Риму мит, већ специфичан ритуал који је био очуван као индоевропско наслеђе.

Из овог аспекта мора се бити врло опрезан и код читања Плутарха, који, сасвим природно, тешко¹⁸ може да издвоји најстарије специфичне римске култове од каснијег њиховог вишевековног амалгама са хеленским, заправо, хеленистичким и до његовог времена I/II век нове ере) већ интензивним и многобројним оријенталним утицајима. Стога сам ја у своме преводу Плутарховог *Ромула* задржала¹⁹ прчке називе за римске богове, како их Плутарх и зове, очигледно их сматрајући истим божанствима као и код Грка. Тако он каже Зевс за Јупитера, Арес за Мара, Хестија за Весту, Посејдон за Нептуну,²⁰ Деметра за Кереру, Хе-

града, 11. IX 1989. Одри се захваљује Димезилу што је „прочитао рукопис његове књиге”, показујући тиме да сам наставља „димезилијанску” линију проучавања. Пре тога је снажне потврде у сфери лексике индоиранског наслеђа тој теорији дао и 1976. године преминули лингвиста Емил Банвенист у својој књизи: *Le vocabulaire des institutions indoeuropéennes*, Париз 1969.

¹⁷ Cf. J. Haudry, нав. дело, 21.

¹⁸ Да Плутархови подаци о најстаријем Риму никако нису за потцењивање мисли и енглески професор Р. М. Огилви (R. M. Ogilvie), који каже да биографије Ромула, Нуме, Публиколе и Камила у Плутарховом низу паралелних грчких и римских животописа „contain much original research on early Rome” (у књизи *Early Rome and the Etruscans*, Глазгов 1976, 175). Велики део књиге Жоржа Димезила *Histoires romaines* проистекао је из „une lecture attentive de Plutarque”.

¹⁹ Осим изузетно наводећи и римску дублету имена, ради јасноће читаоцима.

²⁰ Plut. *Rom.* 14; Зд. Дукат, иако свуда иначе преводи римским именима богова, овде задржава: Посејдон Хибије, за разлику од, на пример, француских стручњака у издању Плутарха (*Les belles Lettres*, 1957, 75), који кажу »Neptune équestre« или руског превода „с конным Нептуном (cf. Плутарх, *Избранные жизнеописания*, I, Москва 1987, 66). Занимљивост овог совјетског издања је да целине у оквиру књиге нису свака биографија за себе већ „парови” (на пример: *Тесеј и Ромул*).

фајст за Вулкана, Хера за Јунону. Чак и у случају објашњења настанка култа односно храма Јупитера Статора Плутарх; каже: „Estesan oin proton hou nyn ho tou Dios tou Stators hydritai neos, hon Epistasion antistat hermeneusein”, (с. 18). Плутарх је атрибуту Епистасиос превео латински назив Статор „који зауставља”, јер у таквој функцији Зевс није био познат његовим грчким читаоцима. Узгред, овај атрибут, од глагола *ephistēmi*, у грчком лексикону је у овој употреби *haraks legomenon*, јављајући се само на том месту код Плутарха.

Кад је реч о епитету (грч. *eponymia*) Quirinus који је добио Ромул (с. 29), епитету који ће имати тако значајно место у Димезиловим студијама, Плутарх се колеба како да га објасни. Најпре каже да га неки изједначавају с Енијалијем (Eulyalos), како и данас преводиоци задржавају.²¹ Међутим, Eulyalos је ознака за грчко божанство, са значењем: ратнички, ратоборан. Тако се у *Илијади* (17, 211, 20, 69) обележава Арес, затим се јавља и код Хесиода и код Ксенофонта. Изгледа да су најпре Полибије и Дионисије из Халикарнаса употребили на грчком ову ознаку за римско Quirinus и, конкретно, ho Eulyalos Iophos за Квиринал.²² Како су оба ова аутора старија од Плутарха, он је у овом детаљу очигледно употребио језичко, односно терминолошко, решење које је већ било одомаћено код Грка, не објашњавајући га даље, као што је учинио код Статора.

Другу семантичку варијанту овог Ромуловог епитета Плутарх тражи у вези са називом за грађане Quirites.²³ Трећа варијанта је везивање за *quiris* „копље” (код Плутарха *kyris*, иначе непостојећи облик у грчком „he aikhme e to dory” (с. 29), које се у том значењу среће и нешто раније, код Овидија (*Fasti* 2, 477). Плутарх као да заборавља да је у с. 19 „већ „објаснио” да назив Quirites за Римљане долази од имена Татијеве сабинске отаџбине Cures. За Римљане је ово схватање било најлогичније, Quirinalis се некад звао Agonus (antequam in eum commigrarent fere Sabini Curibus venientes post foedus inter Romulum et Tatium ictum” (*Fest.* 304, 18). Сам Плутарх зна за јако стару употребу Quiris уз Јунонино име (Kyritidos Heras agalma како он каже у с. 29). Данашњи научници једино могу да констатују да је етимологија ове речи нејасна (Меје: »origine obscure») и да се јавља у јако старим формулама. Отуд и није чудно велико занимање Димезилово управо за овај детаљ. Он схвата Квирина у трећој функцији, док је прва резервисана за Јупитера а друга за Марса. Иако Плутарх повезује Квириново име и са речју за копље, одакле би требало судити о његовој хипотетичној ратоборности

²¹ Дукат каже Енијалије, с објашњењем „бог рата”, без спецификације чији је бог у питању; француски превод: „celui d' Eulyalos”; руски изоставља име бога и каже описно „некоторые видят в нем имя бога войны”.

²² Pol. 3, 25, 6; D. H. 2, 48; 9, 60; Плутарх, додуше, за Квиринал има и облик *Quirinou Iophos* (Numa 14) што други не користе.

²³ Мислим да није најпрецизније значење које се срета и у руском и у Дукатовом преводу да то „значи” грађани: „другие думают, что оно значит „гражданин”, так как гражданин римских зовут „квиритами”; „по другому да значи „гражданин” зато што су и грађане звали Квирићанима».

(грчки Enyalios) помињући у том контексту Конса (с. 14), божанство чији је култ повезан с аграрним делатностима, и он посредно сведочи у прилог тезе о Квирину као заштитнику земљорадње у мирно доба. Тај Квирин се обележава као Mars Tranquillus.²⁴

Оваква интерпретација прекапитолинске тријаде богова Iuppiter, Mars, Qirinus очигледно има више смисла у односу на стару индоевропску ситуацију и на писане изворе. Тешко је рећи кад су ови култови на том тлу примарно формирани, али су несумњиво постојали за време преетрурских римских краљева. Нова тријада, која их је заменила, Iuppiter, Optimus Maximus, Iuno Minerva, и која се касније, поставши званична, називала Капитолинским тројством, појавила се за време етрурских краљева, вероватно и под њиховим директним утицајем. Али како је то било некако у другој половини VI века пре нове ере, и то је било сувише давно пре Плутарховог времена, више од 600 година. Више него што нас данас дели од времена Косовске битке.

Али то је било и пре времена интензивног хеленског утицаја на римску религију, тако да у свему има специфичних нехеленских црта. Централно божанство новог тројства је Јупитер, чији се положај видљиво исказивао и у новом великом храму са три дела, за сва три божанства тројства, храму који је, по римском предању, саградио Тарквиније Охоли (Tarquinius Superbus). Плутарх даље зна за храм Јуноне Монете (с. 20: ho tes Monetes naos).²⁵ У његово време већ су сасвим оскудна знања о Етрурцима, па се не треба ни чудити што он није ни чуо за етрурску паралелу римском Јупитеру под именом Tinia, нити Нептуну под именом Nethuns. Уосталом, и данас се конкретно веома мало зна о језику тога даровитог народа који је сувише сметао римским освајачима да би уопште могао опстати.²⁶ Плутарх, додуше, зна о одлучујућој улози Етрураца у римској традицији, у коју је на тај начин ушла и писменост, али је анахроно смешта већ у време Ромула: „Ромул поче ... да гради град. Пошаље по људе у Етрурију који га упуте у неке свете законе и списе, поучивши га детаљно о свему, као у мистеријској иницијацији” (с. 11).²⁷

²⁴ Научна дискусија о овом аспекту ипак се не може још сматрати апсолвираном, јер има цео низ противречних аргумената и закључака.

²⁵ Занимљиво је да Плутарх не преводи нити објашњава њено име, које, уосталом, ни до данас није на задовољавајући начин објашњено (схватају је као богињу која опомиње или подсећа). Осим на овом месту Плутарх је помиње још једном, у *Животу Камиловог* (с. 36), у облику Moneta, Monetes, који противречи правилима класичне грчке граматике (тзв. alpha purum). В. о проблему транскрипције латинских имена и код Плутарха у мом раду *Античка латинска ономастика у грчкој рецепцији*, изложеном на симпозијум контрастивне лингвистике на Философском факултету у Новом Саду 7. XII 1989. (у штампи у зборнику радова).

²⁶ В. о томе мој текст *Шта знамо о Етрурцима*, Књижевна реч бр. 114 од 10. I 1979.

²⁷ Руски превод изричито говори да су се ови савети односили „в даном случаје религиозних објављених и правил”, без икаквог објашњења. Дукат говори о „светим правилима и књигама све до у ситнице разлагали и упућивали као код рођења у свете обреде”, такође без коментара. И француски превод

Данас се сматра да су имена римских божанстава из најстаријег календара етрурског порекла, као Saturnus, Volcanus, Voltumnus, Iuturna,²⁸ а да некако од времена тог етрурског утицаја у римску средину улази антропоморфизам богова. Дотле римска божанства нису представљана ни у виду животиња, ни у виду људи. Чак је римски антиквар Варон из I века пре нове ере тврдио, како га цитирају каснији извори, да за првих 170 година свога постојања Рим уопште није познавао никаквих ликовних представа својих богова. То, наравно, Плутарху није било блиско, јер су грчки богови били антропоморфни, иако су и Грци, као и Римљани, осећали велику одбојност према египатским териоморфним представама божанстава. Али је рани римски култ, и пре етрурског утицаја на њихову религију, у многим цртама био формиран, и неке од тих детаља саопштава и Плутарх, на пример, врсте жртви и жртвовања, spolia opima итд., наводећи и неке празнике, светковине и свештеничке колегије.

Римљани су сами за себе говорили да су „најпобожнији народ на свету“, што је Полибије прокоментарисао да су „побожнији и од самих богова“ (6, 56).²⁹ Како је Плутарх био свештеник и сам побожан човек, он је озбиљно проучио што му је било доступно о религији разних народа тадашњег Римског Царства, као што су Грци, Египћани, Римљани. Римска веровања и обичаје описивао је у више списа (нпр. Aitia Rhōmaika и др.), а посебно се око тога трудио у својим римским биографијама, од којих, хронолошки, на почетку стоји Ромул, али је њу писао већ при крају свога живота. Да схвати узроке који су Рим од сеоцета за неколико стотина година упорног организовања и ратовања довели до највеће силе на целом свету, биле су му потребне очигледно деценије размишљања. Као и Полибије, и он је сматрао да у томе успону није најмању улогу имала религија као савесно, строго и дисциплиновано испуњавање свих обавеза.

1990.

говори о »les rites et les formules... comme dans une cérémonie religieuse«. Плутарх на грчком пише: »Ho de Rhomylos... ðikidze tēn polin, ek Tyrhēnias metapemsamenēs andras hierois tisi thesmois kai grammasi hyphēgoumenous hekasta kai didaskontas hōsper en teletēi«. У питању је дакле како ћемо превести изразе oi (hieroi) thesmoi и grammata да бисмо правилно схватили коју је улогу Плутарх приписао Етрурцима у настанку римског култа. Данас се сматра да у Риму »Les rites de la fondation d'une ville sont étrusques« (Ерну-Мејеов *Етимолошки речник латинског језика* (1959) s.v. mugus). Како су Грци thesmos узимали као одредбу за закон који је написао човек (тако су звали Драконтове законе у поређењу са каснијим Соновим постој), мислим да је оправдано овде то схватити у наведеном смислу, нарочито зато што је у комбинацији са grammata. Кикерон зна чак и да је, за разлику од грчке и римске религије, етрурска била „објављена“ религија и записана у књиге: »ut in libris est Etruscorum« (De div. II 23) Свете етрурске књиге биле су libri haruspiciini, libri fulgurales, libri rituals (cf. R. Bloch, *Les Etrusques*, Париз 1968, 94 с).

²⁸ Cf. текст у *Lexikon der alten Welt* Sp. 2601, где се наводи „као доказано да и коначно редниковање самог календара потиче од Етрураца“.

²⁹ Cf. исти лексикон Sp. 2599.

Dr KSENIJA MARICKI GADJANSKI

STUDIEN ÜBER PLUTARCH

Zusammenfassung

In dieser Arbeit untersucht die Autorin Plutarchs Biographie des Romulus und des Numa Pompilius als historische Quelle der ältesten Epoche der römischen Geschichte. Besondere Aufmerksamkeit wurde der Analyse der Anfänge römischer Kultur hinsichtlich moderner Erläuterungstendenzen gewidmet.

О ПРЕВОДИМА РИМСКИХ ПЕСНИКА У ВОЈВОДИНИ У XIX В.

Утицај античке књижевности, као што се зна, био је осетан на наше књижевно стваралаштво XIX века. Он се уочава на два основна начина: као правац и период под називом класицизма и као рецепција оригиналних дела хеленске и римске књижевности. При избору античких писаца за преводeње, запажају се одребене тенденције: често се бирају аутори који буде племенита, посебно родољубива осећања; неки од чувених писаца били су из моралистичких и других разлога остављени по страни све до XX века.¹ Посебно су били омиљени римски лиричари, Хорације пре свих, потом Вергилије, па Овидије, док је од Хелена на првом месту био Хомер. Преводачки поступци и технике врло су разноврсни; истовремено се примењују различити приступи преводeњу поезије.

Постоји неколико — додуше успутно речених, савремених теоријских прилога о овом питању. Они су драгоцени, будући да потичу из пера самих преводаца, као образложење њиховог рада. Сем тога, може се, бар делимично, посматрати колико је преводачка пракса утицала на теорију и обрнуто.

Најстарије напомене о преводeњу срећемо још 1818. год. у *Предисловију* Аврама Мразовића уз њен препев Овидијевих *Tristia*.² „Печатне књиге” преведене су на српски у римованом четрнаестерцу, који је тада употребљаван као еквивалент хексаметру.³ Мразовић је свој препев наменио пре свега омладини, да би читала Овидија на матерњем језику; истовремено жели да покаже да је и српски језик погодан за „везани стих”. Употребљивост превода повећава текст оригинала који је дат напореда. Мразовић се, даље, брани од могуће примедбе зашто не пише поезију по угледу на грчке и римске песнике; он се не стиди да призна да је и то покушао, но без

¹ Уопште о књижевности овог периода у Војводини в. М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма — класицизам*, Београд 1979; неке појединости о рецепцији античке књижевности в. у. М. Душанић, *Античка тематика у Летопису Матице српске (до 1848)* у зборнику радова *Античке студије код Срба*, Београд 1989, 167—174.

² Књига је изашла у Будиму 1818.

³ Уп. нпр. М. Павић, нав. дело, 283.

одговарајућих резултата. А они који су нека своја „дјелца“ и издали на свет, нису тиме много постигли, јер се она једва читају. Мразовић се, доиста, определио за бољу алтернативу превodeћи ово класично Овидијево дело.

Ускоро после Мразовића појављује се Л. Мушицки са захтевима које и он сам и његови многобројни ученици спроводе — треба преводити у метру оригинала.⁴ Од њега па до краја XIX века тећи ће паралелно две струје у превodeњу, у метру оригинала или у слободно изабраном стиху. Што се тиче језика, до средине овог века налазиће се заједно преводи на „славјански“ и на народни језик. Јован Хацић познат је по томе што је преводио на оба начина, и класичним метром и по узору на народне песме.⁵ Ову своју праксу он образлаже и теоријски: „Нити ми зато што би овај начин народни, као свој рођени и природни задржали и правилима укрепили, други сасвим одбацити морамо. Један размер и удес гласа неизкључава други. Једно се чинити може, а друго неостављати. С тим се красимо и богатимо.“

Први посебан чланак посвећен теорији превodeња написао је Јован Суботић у *Letopisu*, чији је уредник био⁷. Његови јасни, изричити ставови доиста унапређују нашу савремену теорију превodeња, посебно поезије. Најпре, Суботић разликује „верне“ и слободне превode („подраженија“). Хвале вредно је, даље, његово гледиште да треба дати или веран превод „по духу и телу“ или „подраженије“, а не нешто између, јер се тиме аутору чини „обида“, а читатељима неправда⁸. Ово нам се чини нарочито важним, јер су у то време честе управо такве адаптације, за које је некад тешко рећи могу ли се сматрати преводом. Подвлачимо да и сам Стерија, који је био склон слободним преводима, разликује „верне“ од „дпрерада“⁹. Али, при том он дозвољава различите врсте слобода преводиоца, што доводи и до „нечег између“, против чега је Суботић. С друге стране, Суботић сувише строго оцењује кад је превод сувише слободан, тражећи дословно држање уз оригинал¹⁰. За успео превод даје он још неке и по данашњим

⁴ Уп. о томе М. Павић, нав. дело, 287—406; од посебних студија в. Ст. Јосифовић, *Антички узори метрике Мушицког*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Н. Сад 1956, књ. I, 193—217.

⁵ Његови препевы излазили су у раним годиштима *Letopisa*, а потом и у његовим *Делима*. II: *Преводи спевни*, Карловци 1858.

⁶ ЛМС, св. 4, 1826, 73 (уз превод Хорација).

⁷ У св. 54, 1841, 52—67, под насловом *Неке мисли о том какох ваља странца класическа стихотворна описанија преводити*.

⁸ Исто, 67.

⁹ *Реторика* Јована Стерије Поповића (изд. И. Веселинов), Зборник историје књижевности САНУ, књ. 9, Београд 1974, 622; уп. М. Флашар, *Стеријини преводи из Хорација*, зборник радова Античке студије у Срба, Београд 1989, Стеријино *Слогомерје* објављено је у нав. 58 са нап. 3, Зборнику са студијом Ж. Ружића *Стеријино Слогомерје и његова класична метрика*.

¹⁰ ЛМС 54, 1841, 67—68, где наводи примере када се слободни превод удаљи од оригинала: *Quisquis studet aemulari* (Hor. Od. II 4) — когод дизат рад је гласа; па затим *ceratis ope Daedalea nititur pennis* — узда с у крила он *Далалска залита воском*; *numerisque fertur lege solutis* — и носи се гласом слободним, простим и др. где, по нашем мишљењу, слобода није прекорачена.

мерилима исправне савете, нпр. слик треба жртвовати, а не изменом реда речи постизати римовање по сваку цену¹¹. Суботић наводи и неке тешкоће („преспоне“) које пред преводиоца стављају различите особености (синтактичке, идиоматске) двају језика¹². Он дозвољава да се у превод уведе нека неуобичајена „форма“ из извора: „С тим истина језик наш силујемо и уво природом у језику нашем лично врећамо, али тим истим особност и личност списатеља ког преводимо чудесно силно представљамо и изражавамо“¹³. Ради дочаравања аутентичне атмосфере може се и задржати која реч из оригинала, нпр. уместо „славуј“ ставити „филомела“ па ако је потребно додати објашњење¹⁴. Овде се поново његова концепција разликује од Стеријине, који чини обрнуто — користи се провинцијализмима и уопште изразима блиским својим читаоцима (нпр. „интов“¹⁵). Што се тиче реда речи, он се у препеву не може сачувати, „јер мера стихова ваља увек да је у преводу она иста која је у подлинику“¹⁶. Ова поставка је тачна, једино је писац није, по нашем мишљењу, и доказао у препеву који прилаже. Суботић је одабрао Хорацијеву оду Манлију Торквату (IV 7). Превео је „верно“, дакле дословно, трудећи се да задржи метар оригинала. Резултат је један стандардан школски превод, у коме други стих строфе није пригушени (—ВВ—ВВ—) већ звонки хемиеп (—ВВ—ВВ—), нпр. „зима ће дотрчати тежка“, чиме се постиже други ритам него у Хорација. А да је сам Суботић био задовољан препевом сведочи његова белешка у којој позива читаоца да упореди његов препев са ранијим, из пера Л. Мушицког¹⁷.

Најзад, још један теоријски прилог налазимо у Програму Карловачке гимназије, из пера Стевана Павишевића¹⁸. И ово кратко излагање прати превод одломка из Вергилијевих *Буколика* и *Енеиде*. Павишевићева разматрања о преводилаштву доста су уопштена и не доносе ништа битно ново у односу на претходна. Ипак, аутор је против дословног превођења, где се „лази и на број речи, па се не мења ни њихов ред у односу на оригинал“, овакав превод је, по речима Павишевића „голи скелет без живе душе“. Сасвим друкчије стоји ствар ако се преводи поезија. Ту, каже Павишевић, „мора бити као нека игра речи, неко преливање и гирање, нека модулација која уву најбоље прија, а срце нам највећма обајава“¹⁹. О метричким пи-

¹¹ Исто, 62.

¹² Исто, 56.

¹³ Исто, 57.

¹⁴ Исто, 58.

¹⁵ Које Стерија убацује у прералу (Hor. Od. III 1). О овој Стеријиној преради в. анализу М. Флашара, нав. дело, 55—65.

¹⁶ Ј. Суботић, 1. ц. 56.

¹⁷ Који је Мушицки објавио (најпре славенски, па српски превод) у ЛМС 1, 1825, 122—125.

¹⁸ Програм Карловачке гимназије за 1853, 17—20.

¹⁹ Исто, 18.

тањима Павишевић се, на жалост, не изјашњава. Ипак, како треба по његовом мишљењу преводити поезију видимо из његовог препева одломака из Вергилија, чије хексаметре претаче у десетерце²⁰.

II

Избор преводилаца најчешће је падао на песника Хорација, који је био добро примљен и код читалачке публике. Поред Мушицког и Хадића, и други песници су преводили поједине Хорацијеве песме. Али, постоји и комплетан превод Хорацијевих ода из пера Стефана Лазића²¹, који досад није довољно обрађен у литератури. Мислимо да је потребно упоредити његове препеве оних песама које су преводили и други песници. При анализирању две или више Хорацијевих песама — а таквих има прилично — имаћемо у виду, поред метрике, преводилачки поступак у целини. Одмах треба рећи да је Лазић у већини песама применио метар оригинала, као и да се при превођењу држи, понекад дословце, текста.

Хорацијева чувена песма *Трајнији од туча споменик сам диго* (III 30) утицала је на многе касније европске песнике који преузимају њен основни мотив.²² Овај споменик себи Хорације је оштро исклесао у пентаметру (елегијаку), тешком и свечаном. Лазић се у преводу одлучио за десетерац, у духу народних песама и, следствено, за народски језик. Иако блиски по броју слогова, ови стихови су ритмом различити. Превод је, сем тога,

²⁰ Овако звучи почетак другог певања *Енеиде* у Павишевићевом препису:

Све умукне, пак у њега гледи;
А с висине из зачеља вако
Отац Енеј стаде бесједити:
Воља ти је, о краљице свјетла,
Грдни рана бољу на поновим,
Моћ и јадну Тројанаца владу
Данајци нам како обалише;
И све јаде што су очи вид ле
И сам што сам тужан препатио.

Десетерац је уобичајен стих за преводе античких спова. Вредни су помена још Стевићеве преводи одломака *Енеиде* у хексаметру (покушеније размјером дугосложним (quantitate), а не високогласним (accentu, Betonung), нпр. почетак I певања (*Голубица* IV, 1842, 179):

Ја оружје пјевам и мужа, у Италију који
први из Тројанског предјела судбином гоњен
к брегу Лавинском дође: по суву и мору је доста...

Одломке из првог и другог певања *Енеиде* Хашић је објавио у *ЛМС* 3, 1825, 100—102 и св. 4, 1826, 63—71, у десетерцу. У *Летопису* су изашли и одломци из *Енеиде* анонимних преводилаца (Вук Маринковић, према М. Малетину, *Садржај ЛМС*, 409) св. 7, 8, 14.

²¹ *Песме Хорација*, превео Стефан Лазић, Будим 1862.

²² Овде ћемо споменути само једну песму везану за Војводину XIX века, оду Мушицког *Сени Доситеја Обрадовића*: „Ти себи вечни воздвиге, памјатник...”, уп. М. Павић, нав. дело, 288.

и доста дужи (шеснаест наспрам двадесет шест стихова). Премда се ова прилагобења читаоцу могу делимично правдати, препев се у суштини — по духу, ритму и звучности — доста удаљује од свог извора.²³

Супротно овом, Лазић се држи слова и метра оригинала у оди I 20 (Аристију Фуску) у којој Хорације полуозбиљно пева како праведног, а заљубљеног човека и вук не напада. Овде је, свакако, било места за већу слободу, никако за дослован превод у коме се губи сјај једне од најуспелијих Хорацијевих песама.²⁴

Ода Венери (IV 1), писана са сетом и самоиронијом, у Лазићевом, опет „верном” преводу почиње овако:

Давно с Венеро, теб' манух
Па опет дижеш рат. Немој, молим, молим!
Нисам, као што ти бих, више. . .

док је други преводилац, Светић, даје у облику лаког, за ову прилику пригодног десетерца:²⁵

Давно си ме Венус, оставила,
А сада ме опет на бој гониш
Мани ме, се, молим ти се лепо!
Сад ја нисам, кано што сам био. . .

У песми Хлоји (I 23) опет је Лазићев дослован превод, у коме се ритама асклепијадско-гликонејске строфе не осећа, слабији од Светићевог

²³ Наводимо почетак:

Ја подиже себи споменика
Ал од туча дуговечнијега
И вишега и од пирамида
Сто краљеви себи само граде
Да га немож киша тропилица
Да га немож север одузданиј
Небројени редови година
Нит то буино сакрушити време итд.

Од лошијих стихова да поменемо: *Неумире овај целокупан* (за non omnis moriar) чији је чак смисао у преводу тешко схватљив.

²⁴ Међутим, ова песма измакла је пажњи других преводилаца. Имамо још само Стеријину врло слободну прераду под насловом *Невиност* (у *Дворцу* I и пре тога у *Седмици*, I, 3, 1852, уп. нап. 14 од 12. VII) у којој су завршни љубавни мотив и поента потпуно изостављени. У Лазићевом преводу успелија од осталих нам се чини трећа строфа:

Јер вук у шуми побеже Сабинској
кад певах моју Лалагу и преко
границе лутах безбрижан, од мене
Неоружана

док је завршетак сасвим дослован превод:

Смејући с сладко Лалагу ћу волет
Сладко зборећу.

²⁵ Превод је објавио у *ЛМС*, св. 5, 1826, 67—68.

Умрети помисли да ћеш само
где је метричка схема сачувана по цену нелогичног рада речи. У Лазићевом препеву трећи и четврти стих строфе (деветерац и десетерац) одговарају само по броју слогова:

Једнаку душу пази да сачуваи
У худом стању па и уздржану
Хола од весела у добром
Мој Делије који ћеш умрети.
Изузетно су му успели ови стихови једино у трећој строфи:
Док стање, доба и сестара
Трију допуштају конци црни.

Поменимо да је Лазић свој превод пропратио неколиким објашњењима митолошких представа и имена која стоје у Хорацијевом тексту, а читаоцу су могла бити мање позната.

Светићев превод метрички је најтачнији, иако не тече увек глатко:

Једнаког духа бурном у времену
Да имаш, мотри, пак и у срећном
Устегни њега од весела
Великог, рођениј за смрт Делиј.

Још једна песма посвећена је пролазности живота, а упућена је Постуму (II 14). Њу је, пре Лазићевог уобичајено дословног превода, препевао у десетерцу Теодор Павловић,³¹ тако да се Хорацијев стил и ритам неминовно губе:

Мој Постхуме, мили, побратиме
Хитно ти нам пролећу године
И кротост нам ништа непомаже
Старост ће нам образе набрати
И свирјепа смрт ће нас пожети...

Тежу и већу обимом песму *Odi profanum vulgus* (Од. III 1) превео је поред Лазића још Милош Поповић³². Оба преводника држе се чврсто текста и задржавају алкејску строфу, која ни код једног није савршена. У првом стиху, Лазићев „пук беззакон“ не одговара смислу оригинала; Поповић га је тачније изразио:

³¹ У ЛМС, 29. 1832, 64—65.

³² Песму је објавио у *Бачкој вили* I, 1841, 201—203.

Гнушам с простоте, гоним од се ју.³³

Ода *Angustam, amice* (III 2) преведена је чак три пута³⁴, али ниједан преводилац није успео да се приближи Хорацију. Нарочито су, очевидно, имали тешкоћа с познатим завршним стиховима... *raro antecedentem scelerestum deseruit pede Poena claudo*, чији чак смисао на српском није сасвим јасан:

Редко казн рамљајућ
Бјегајућег остави грјешника (Субботич)

редко ј злога
Казн оставила ромом ногом (Светић)

и

Зликовца предходећег редко
Капштира остави с ромом ногом (Лазич).

³³ Наводимо прву строфу најпре Лазича:

Мрзим на пук беззакон и терам га
нек је тишина: песме нечувене
још досада свештеник Муза.
девојчицам и децу ја појем

па у Половићевом преводу:

Гнушам с простоте, гоним од себе ју:
Тишина нек је; пјесме још до сада
Нечувене Муза свећеник
Дјевицам и дјечици ја пјевам.

Стеријина прерада (уп. нап. 14) у првом стиху има чак један хришћански литургијски израз: Нека одступе „јелици неvjерни”...

³⁴ В. Субботич, *ЛМС*, 52, 1840, 68—69; Ј. Хачић у *Голубици* IV, 1842, 186—187; и Лазич. Тим редом и наводимо превод прве Хорацијеве строфе:

Пријане горку сиротињу сносит
Војштином љутом нек научи чврсти
Дјечко; онда Партјане грозне
Па да тера страшан всадник стрелом

(уз напомену да „всадник” значи коњаник)

Оскудност тесну радостно трпити
Нек снажно момче оштрој у восци нам
Научи с и Партјане љуте
Нек мота коњаник страшан кпјем

најзад Лазич:

Радо трпити сиротињу уду
Момче љутим војеним заптом крепко
нек с учи; храбре и Партјане
нек мучи на коњу страшан копљем.

Хадић је изоставио антецендентем, док код Лазића није извесно ко је „с ромом ногом”.

Остале Оде Лазић је превео на сличан начин — дословно, трудећи се да се држи метра; његовим препевима, што је најважније, недостаје прабог песничког надахнућа.

Поред Ода, Лазић је превео и другу еподу (*Beatus ille*), а на крају додао и неке своје оригиналне песме. Другу еподу препевао је у осмерцу, што по живости одговара оригиналу (јампски триметар/диметар). Народни језик такође је прикладан садржају. Наводимо за пример почетак песме:

Ах та блажен ти је онај,
Кој удаљен од послова
Као древно племе смртних
Ради њиве сам отчинске,
Своје њиве, својом марвом,
Решен сваког лихоимства...

и њен крај:

Кад је тако беседио
Наш Алфије лихоимац
Већ у духу пољоделац
Таки почне сред месеца
Сав свој новац купити;
А с почетком опет стане
Под интерес давати.

И овде можемо Лазићев превод поредити са другим. Исту песму превео је Стефан Митров Љубиша³⁵ у десетарац, потпуно је прилагођавајући народној песми:

Кад доба к јесени окрену
Те се стабла оките, превину
Обилатим плодом уведалим
Радостно га бере, купи, чупа
Гледећ лозбе модрим натрпано
Што ће скоро трагат и мечити
Да прелије божићне бадњаке
И божију славу да напије...

Овај сумаран преглед превода римских песника у прошлом веку показује заинтересованост и средине и књижевних посленика за упознавање са античком поезијом у изворном облику. Колико год било условљено и

³⁵ Објављен у *Јавору* I, бр. 27, 1862, 210—211, под насловом *Хвале сечјачког живота*.

ограничено гадацијим друштвеним околностима и менталитетом, преводилаштво је битно допринело упознавању са античком уметношћу и мисли. Вишекратни препеви појединих песама одсликавају и различит однос према оригиналу, зависно од личности преводиоца. Како смо видели, Стефан Лазић је значајан као први преводилац целих Хорацијевих *Carmina*, па му се већ стога морају опростити неке несавршености препева. Јован Хаџић, у своје време на гласу као преводилац, касније је строже оцењиван.³⁶ Мислимо да би његове препеве требало поново анализирати и дати им право место. А то место одредиће се тек кад се обраде и преводи античке књижевности расејане по многим часописима и новинама.

Dr MILENA DUŠANIC

THE SERBIAN TRANSLATIONS OF ROMAN POETS IN THE XIX CENTURY IN VOIVODINA

Summary

In the first part of this survey, rare notes on the theory of translation, made by authors in Voivodina, are cited and commented. The second part of the article is dedicated to the analysis of the translations of Roman poetry, especially that of different translations of the same poem (e.g. Horatius' *Ode* II 3, III 1, III 2). The author concludes that a few of translations may be of some interest even for a today's reader.

* Уп. М. Кићовић, *Јован Хаџић*, Нови Сад 1930, 262, и М. Будимир-М. Флашар, *Преглед римске књижевности*, 371.

ЗЛАТАН НОВАЦ У СРЕДЊОВЕКОВНОМ ДУБРОВНИКУ

О новцу који је био у промету у средњовековном Дубровнику, као и о раду дубровачке ковнице, после Милана Решетара¹ се мало шта може рећи. Па ипак бисмо у овом прилогу покушали да досадашња знања о монетама које су циркулисале у Дубровнику, посебно златним, у понечему коригујемо и допуњимо. Мада нас овом приликом интересују пре свега настојања дубровачке владе да кује сопствени златан новац, осврнућемо се и на ковање сребрног новца. Разлог за то нису нека суштински нова сазнања, већ чињеница да се кроз нашу литературу провлачи мишљење да је вредност сребра у Дубровнику стално расла, а још више вредност дуката према сребрном новцу. О чему се ту заправо ради може се схватити само ако се прати рад дубровачке ковнице.

Дубровник је, као што је познато, од најранијег времена био у склопу Византијског Царства, па је ту врло рано присутан византијски новац. Стога је разумљиво што се могориш, прва позната обавеза коју Дубровник у другој половини IX века преузима према кнежевима Требиња и Захумља, одређује у византијском златном новцу — номизмама.² Византијски новац ту циркулише и после 1204, од када је Дубровник под млетачком врховном влашћу, па не изненађује што су се углавном одржали византијски називи за поједине врсте новца, односно обрачунске јединице — фолари, перпере. Разуме се да је ту истовремено циркулисао и млетачки новац, али исто тако и новац других градова и земаља у које су залазили дубровачки трговци са својом робом. То најбоље илуструје одлука дубровачке владе из 1294. којом се забрањује уношење у град лажних фолара и динара, посебно из Драча, Романије, Арменије, Турске.³ Мада су казне за прекршиоце биле строге, дубровачка влада је и наредних година имала велике муке са лажним новцем који су доносили како њени трговци, тако и странци.

¹ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, Сремски Карловци 1924; *Почетак ковања дубровачког новца*, Рад ЈАЗУ 266, Загреб 1939, 149—170.

² М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА 168, Београд 1935, 207.

³ V. Bogišić—K. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272 (Stat. Rag.)*, MHJSM IX, Zagreb 1904, 196; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 123.

Стога је у току 1303. год. у неколико наврата забрањивала уношење лажног новца. Осим млетачких динара и фолара, дозвољавала је и све добре динаре из Србије, посебно оне из Брскова, којих је у граду, изгледа, било у великој количини, па им је 23. јула 1303. утврђен однос према млетачком динару, тако да је један брсковски динар од доброг сребра вредео 27 фолара, док је млетачки динар вредео 30 фолара.⁴

И у одлуци Великог већа од 7. новембра исте године дозвољава се да »moneta Raxe de Brescoa, seu aliqua parte Sclavonie habeat cursum consuetum« и да се у Дубровнику прима само до Божића (25. децембар), а после тога 12 одабраних службеника требало је сву монету из Брскова, било да је добра или лоша, да исеку и од тога половину предају Општини, а половину задрже за себе. Били су дужни да је униште ако је пронађу и код Словена у Дубровнику, али су им је након тога морали предати.⁵ После овакве одлуке само су млетачки динари могли да циркулишу у Дубровнику. То је, међутим, с обзиром на привредне везе Дубровника и Србије у то време, било немогуће реализовати, па су у Дубровнику, без сумње, и даље примани сви добри динари из Србије, пошто им је претходно била тачно утврђена вредност према млетачкој валути. У прилог томе иде одлука дубровачке владе од 14. марта 1335. којом је утврђена вредност дуката на 32 крстата гроша.⁶ Стога се у каснијим одлукама о забрани циркулације лажног новца у Дубровнику више посебно не помињу динари из Србије, већ лажан новац уопште, без обзира на то с које стране пристизао. У одредби од 10. марта 1306. захтева се да се таква монета од власника одмах одузме и сасече, 17. јула 1377. да особа код које се пронађу лажни динари плати казну од шест динара на име једног лажног, а према одредби од 13. децембра 1386. уношење лажних фолара у град кажњавало се са 100 перпера, како је било предвиђено и дубровачким сатутом.⁷

Кад се расправља о дубровачком новцу, основно је питање кад почиње да се кује. Претпоставка М. Решетара да су пре 1294. приватници, највероватније изван града, ковали прве дубровачке минце (фоларе), који су били имитација старинског новца са неким специфичностима, изгледа прихватљива. Међутим, његова првобитна тврдња да почетак ковања сребрног новца у Дубровнику пада у време између 1284. и 1301, базирана на истраживањима његовог оца. П. Решетара, није могла да се одржи.⁸ Чињеница да у одлукама дубровачких већа нема ни помена о томе све до 1337. је нај-

⁴ *Monumenta Ragusina* II, collegit et digessit J. Gelcich (*Mon. Rag. I—V*), Zagreb 1879—1897, 300; V, 54—55; М. Динић, *Крстати грошеви*, Зборник радова Византолошког института I, Београд 1952, 99.

⁵ *Mon. Rag. V*, 65—66. О новчаном рату између Србије и Венеције види Р. Бук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 25—34.

⁶ *Mon. Rag. V*, 385; М. Динић, *Крстати грошеви*, 101.

⁷ *Mon. Rag. I*, 4—5; А. Соловјев—М. Петерковић, *Дубровачки закони и уредбе*, Зборник за историју, језик и књижевност, II одељење, књ. 6, Београд 1936, 104; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике*, књ. II, Београд 1964 (*Одлуке већа*), 307.

⁸ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 125—128.

бољи доказ да до тог времена новац није ни кован, јер једаи тако значајан посао не би могао остати изван интересовања дубровачке владе. И сведочења једног ходочасника који је 1322—1324. путујући у Свету земљу свратио у Дубровник, иде у прилог томе. Он је забележио да Дубровник није имао сребрни новац, већ само бакарни и то комаде без слике и натписа, какав се помиње и у одредби из 1294. год. Решетар му, међутим, у почетку није поклатио веру,⁹ јер се није уклапао у његову представу о дубровачкој монети. И одлука Великог већа од 17. фебруара 1331. којом се вредност дуката утврђује у млетачким грошевима¹⁰ иде у прилог тврдњи о каснијем почетку ковања дубровачког новца. Зато је и српски краљ Душан, кад је 22. јануара 1333. продао Дубровнику Стоп са Пељешцом, захтевао да му се стопски доходак у износу од 500 перпера годишње исплаћује у млетачким перперима. Додуше, и 20. септембра 1349. г., кад је извршио обрачун с дубровачким покласирима који су дошли на његов двор с једним млетачким послаником, обавезао се да им дуг од око 17.000 перпера исплати у млетачким перперима,¹¹ мада се у то време у Дубровнику већ кује сребрни новац. То је, вероватно, стога што толику суму дубровачког новца није поседовао, а у Дубровнику је млетачки новац имао равноправни статус с дубровачким. Притиснут чињеницама, М. Решетар је одустао од своје првобитне тврдње и почетак ковања новца у Дубровнику померио на 1337. годину,¹² кад је 16. октобра одлучено да отпочне ковање новца да би се избегла велика штета коју град свакодневно трпи због несташнице монете. Предвиђено је било да се на сваких 11 унци финог сребра додаје по једна унча бакра и од тако добивене либре требало је исковати 14 перпера у динарима, с тим што би сваки динар вредео 30 фолара, а 24 динара би ишла у један дукат.¹³ Кад знамо да је још 1272. утврђена вредност перпера на 12 динара,¹⁴ онда је јасно да се од једне либре ковало по 168 динара и да јевређиостовон првог дубровачког динара била иста као и вредност млетачког матапана, који му је, без сумње, послужио као узор.

Да би се обезбедила довољна количина сребра за новоотворену ковницу, у Малом већу је 17. децембра 1338. одлучено да сви трговци који довозе морем или копном сребро у град, десети део предају официјалима ковнице најкасније за три дана од приспећа сребра у град и то по цени од 14 перпера и два гроша за либру финог сребра. У супротном губе онај део који су дужни да испоруче ковници.¹⁵ Испоставило се да је то тешко

⁹ Исто, 128.

¹⁰ *Mon. Rag.* II, 332; V 307.

¹¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, Зборник за историју, језик и књижевност, I одељење, књ. XIX, Београд—Ср. Карловци 1929, 50, 65, 66.

¹² М. Решетар, *Почетак ковања дубровачког новца*, 149—170.

¹³ А. Соловјев—М. Петерковић, *Дубровачки закони и уредбе*, 67—68; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 130, 133, 226; М. Динић, *Дубровачка ковница у 1422. години*, Историјски гласник 1—2, Београд 1976, 88.

¹⁴ *Stat. Rag.*, 176.

¹⁵ А. Соловјев—М. Петерковић, *Дубровачки закони и уредбе*, 68; П. Живковић, *Паритети дубровачког новца у средњем вијеку*, *Анали Заграда за повијесне знаности* ЈАЗУ XXII—XXIII, Загреб 1985, 37.

спровести у дело, па је доведен у питање и рад ковнице. Зато је 8. октобра 1347. Мало веће изабрало пет властелина да изнађу најбољи начин за прелив сребра у ковницу и ковање како динара тако и друге монете и то онаквог кова и тежине како сматрају да је најбоље и да о ономе шта су учинили обавесте Мало веће.¹⁶ Ни то, изгледа, није дало задовољавајуће резултате, па је Велико веће 31. октобра исте године одлучило да због велике несташице новца у граду, јер га ковница не производи пошто сребро не притиче онако како је било планирано, путем јавне дражбе ковницу да у закуп на годину дана, а да на закупце пренесе сва права око обезбеђивања сребра за ковницу, која је имала влада.¹⁷ Закупио ју је Џиве Кранковић за 100 перпера годишње, али и после тога се у граду до новца врло тешко долазило, па је Велико веће 16. јануара 1348. обавезало све грађане и становнике Дубровника да изнађу начин да се дође до сребрног новца. Истовремено је донета и одлука о промени вредности дубровачког динара, што представља његову прву девалвацију. Заправо, била су два предлога; први, да се од једне либре сребра кује по 15 перпера и шест динара, а да се власницима сребра исплаћује по 16 перпера за либру и то од оне монете која се буде саковала од тог сребра, а други, да се од либре сакује 15 перпера и три динара, а трговцима да се да по 15 перпера и девет динара за либру. Прихваћен је први предлог, уз обавезу да трговци и даље дају десети део увезеног сребра у ковницу.¹⁸ Тако је за непуних једанаест година знатно смањена вредност и тежина дубровачког динара, јер се од једне либре сребра уместо 14 сад ковало 15,5 перпера. Заправо, уместо 168, сад је ковано 186 динара. На овакав корак се дубровачка влада одлучила јер је због куге која је захватила град и околину привредни живот био сасвим замро,¹⁹ па се то одразило и на ковницу. Већ средином октобра идуће године извршене су извесне корекције у односу на испоручиоце сребра у ковницу, па им је уместо 16 перпера требало дати 15 перпера и осам динара за либру сребра,²⁰ чиме они нису били задовољни, па је због несташице сребра дошло и до прекида рада ковнице. Стога су 1356. год. изабрана три чиновника да активирају рад ковнице. На њихову иницијативу донета је одлука да се убудуће од једне либре сребра уместо 16 перпера и три динара кује 16 перпера и шест динара, а динари са већом тежином да се исеку и прекују. Толику суму је требало плаћати и трговцима за либру сребра које испоруче у ковницу.²¹

Криза у раду ковнице превазиђена је кад и у дубровачкој привреди, између 60-тих и 70-тих година XIV века, кад је њен рад знатно проширен. У Великом већу су 26. новембра 1366. изабрана три властелина да испитају

¹⁶ *Mon. Rag.* I, 279; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 139 (ту су наведени сви детаљи).

¹⁷ *Mon. Rag.* I, 281; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 139.

¹⁸ *Mon. Rag.* II, 10; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 139—140.

¹⁹ Д. Динић, *Утицај куге од 1348. на привреду Дубровника*, Годишњак Филозофског факултета, књ. V, Нови Сад 1960, 11—33.

²⁰ *Mon. Rag.* II, 86; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 140.

²¹ *Mon. Rag.* II, 155—156; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 222—223.

могућности за ковање нове монете не мењајући ништа у односу на динаре, а 23. јануара следеће године овлашћени су кнез, Мало веће и Веће умолених да донесу одредбе о ковању како бакарног, тако и сребрног новца. О којој је то новој монети била реч види се из одредбе Великог већа од 21. новембра 1370. кад је прихваћен предлог да отпочне ковање „*mesaninos argenti*“, односно полудинара, који је као млетачки новац у Дубровнику циркулисао још од 6. јуна 1332. У једном динару их је било два, а у једној унчи 36. Истовремено је донета одлука о смањењу тежине, а тиме и вредности динара, па је од једне либре сребра убудуће требало ковати 18 перпера.²² Међутим, већ 4. септембра 1372. Велико веће одлучује да се од једне либре сребра кује 19 перпера и да се на сваких десет либара искованих у динаре искује једна либра у полудинаре. И према одлуци од 13. октобра 1377. год., од једне либре се ковало 19 перпера, али је 19. новембра 1383. одлучено да се кује по 20 перпера.²³ То је, изгледа, важило све до 14. августа 1425. год., кад Велико веће одлучује да се од једне либре кује по 21 перпер, а од једне унче од 20,5 до 21,5 динара. Већих одступања, под казном од 25 перпера за сваког ковача сваки пут, није смело бити. Ковачи су за сваку либру сребра исковану у динаре добијали по један динар, а службеници ковнице по пола динара. На снази је и даље била одлука да се десети део сребра искује у полудинаре.²⁴ И 4. марта 1434. год., кад је донета нова одредба о кованици, најпре је прихваћено да се од једне либре сребра кује 21 перпер, али је убрзо преиначено у 22 перпера, односно 21,5 до 22,5 динара од унче. Исто толико се плаћало за либру финога сребра онима који га испоруче у ковницу.²⁵ Овом одредбом обухваћене су и обавезе извозника сребра према ковници, које су почев од 1337. па све до 27. јуна 1421. износиле десети део од извезеног сребра. Овом приликом су, вероватно због довољног прилива сребра, смањене на $\frac{60}{100}$.²⁶ То је остало на снази и после 4. марта 1434. год., с тим што су сад тој обавези подлегли и Дубровчани који тргују сребром на подручју од Драча до Сплита. Казна за прекршиоце је била губитак оног дела сребра који су били дужни да испоруче ковници.²⁷

²² *Mon. Rag.* II, 342; IV, 71, 89; V, 352, 353; А. Соловјев—М. Петерковић, *Дубровачки закони и уредбе*, 172, 173; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 140, 478. Док су грађани били обавезни да примају полудинаре, солданини који су били исте вредности забрањени су одлуком Малог већа од 15. XII 1332. под казном од једног млетачког динара за сваки солданин. (*Mon. Rag.* V, 375).

²³ А. Соловјев—М. Петерковић, *Дубровачки закони и уредбе*, 68, 104; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике*, књ. I, Зборник за историју, језик и књижевност, III одељење, књ. XV, Београд 1951, 388.

²⁴ Б. Недељковић, *Liber viridis*, Београд 1984, 153.

²⁵ Исто, 213—217.

²⁶ *Mon. Rag.* II, 156; М. Динић, *Одлуке већа* I, 361; Б. Недељковић, *Liber viridis*, 213; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 228.

²⁷ Б. Недељковић, *Liber viridis*, 213—216; С. Ђирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, Историјски гласник 1—2, Београд 1976, 93.

До овог времена се већ сасвим била усталила пракса да се за либру сребра испорученог у ковницу исплаћује онолико перпера колико се искује од једне либре и то у тој монети. С обзиром на то, цена једне либре финог сребра је 1337. год., кад је отпочело ковање новца у Дубровнику, износила 14 перпера и два динара, а 1434. године 22 перпера. То, наравно, не значи пораст цене сребра, већ смањење тежине, а тиме и вредности динара искованог од једне либре сребра. Цена сребра, дакле, у целом том периоду остаје углавном иста, али се смањује вредност дубровачког динара.²⁸

1337.	од једне либре сребра ковало се 14 перпера у динарима
1348.	" 15 " 6 динара
1356.	" 16 " 6 "
1370.	" 18 " — "
1372.	" 19 " — "
1383.	" 20 " — "
1421.	" 21 " — "
1425.	" 21 " — "
1434.	" 21 " — "
1434.	" 22 " — "

За непуних сто година вредност дубровачког динара смањена је за више од 30%. Заправо, 1337. се од једне либре сребра ковало 168 динара, а 1434. године 264 динара, односно 96 динара више. Захваљујући истраживањима проф. М. Динића, може се за период од 1421. до 1425. утврдити колико се перпера односно динара ковало годишње у дубровачкој ковници. Заправо, године 1421. укупно 1.549 перпера, а 1425. године 4.385 перпера. Проф. С. Бирковићу је то послужило као полазна тачка за утврђивање приближне годишње производње сребра у средњовековној Србији и Босни.²⁹

Пошто се вредност дубровачког динара стално смањивала, у обрачунима како у унутрашњој тако и у спољној трговини, требало је потражити неку поузданију и стабилнију валуту. У Србији, где нарочито после Маричке битке вредност динара опада, налази се решење у томе што мере за тежину сребра постају најважније обрачунске јединице.³⁰ У Дубровнику је то постао млетачки дукат, чија је вредност и тежина током целог средњег века остала непромењена.

²⁸ С обзиром на то, табела коју В. Винавер доноси, а која треба да покаже да је цена сребра у времену од 1311—1399. повећана за 30,3% није реална. (В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница, средњовековни Дубровник*, Историјски гласник 1—2, Београд 1960, 74—75).

²⁹ М. Динић, *Једна дубровачка архивска књига петнаестог века*, Историјски часопис 12—13, Београд 1963, 15—29; *Из дубровачког архива*, књ. II, Зборник за историју, језик и књижевност, III одељење, књ. XX, Београд 1963, предговор; *Дубровачка ковница у 1422. години*, Историјски гласник 1—2, Београд 1976, 88—89; С. Бирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, Историјски гласник 1—2, Београд 1976, 96—97.

³⁰ М. Благојевић, *Перпере и лире у доба кнеза Лазара*, Историјски гласник 1—2, Београд 1981, 58.

Златна монета је у Дубровнику циркулисала од најранијих времена. Најпре је то била византијска златна номизма, а затим фирентински флорини, који се кују почев од 1252. године.³¹ У дубровачким документима се први пут помињу 31. јануара 1283. кад дубровачки лекар Виљем, син Рајналда Гвалтерија из Асколија, одређује двојицу дубровачких грађана за своје прокураторе, да у његово име затраже од опата манастира Светог Андрије у Бриндиизију 20 флорина које му је позајмио.³² Изгледа да је флорин у ово време био најприсутнија златна монета у Дубровнику, до које су Дубровчани долазити на различите начине, што потврђује и уговор од 5. марта 1297. године. Тога дана се, заправо, Дубровчанин Петар Маврешић обавезао да Урсу Будачићу исплати 200 флорина „in dominica olivarum” (вероватно на Цвети-Врбица), а Урсо њему у динарима „illud quod dicti florini costabunt in Apulea” и још по 1,5 динар за сваки флорин „de lucro”. Страна која се не буде држала уговора, платиће на име казне 20 перпера. Петар је од Урса одмах узео 200 перпера у динарима и дао му је 70 флорина. Донео је и остатак флорина из Апулије, али их Урсо није преузео, па је 19. јуна 1297. Петар тражио да их овај преузме и плати као што је уговорено, а уз то још 20 перпера на име казне, јер се није држао уговора. Урсо је, међутим, затражио да се расправа одложи за осам дана, што је и прихваћено.³³

Појава млетачког дуката 1284. није потиснула флорин не само из Дубровника, него ни из осталих градова дуж јадранске обале, а без сумње ни из унутрашњости.³⁴ На то упућује и одлука Великог већа од 17. фебруара 1331. којом се одређује вредност флорина и дуката према млетачком динару и обавезују становници Дубровника да убудуће за сва плаћања која премашују вредност једног дуката или флорина примају „florenum seu ducatum de auro iusti ponderis pro soldis duobus venetorum grossorum” под казном од једног динара за сваки дукат или флорин који одбију да приме. То, међутим, није важило за Словене „de Slavonia” који се затекну у Дубровнику.³⁵ Но, да је дукат у ово време у Дубровнику био присутнији и примарнији од флорина показује већ следећа одлука Великог већа од 6. јуна 1332. којом се одобрава циркулација млетачког полудинара „meşanini”, и одређује његов однос према дукату, али не и према флорину.³⁶ Но, независно од тога, флорина је увек било у Дубровнику, али колико зависило

³¹ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 469, 480.

³² Ј. Лучић, *Списи дубровачке канцеларије*, књ. II, Загреб 1984, 227—228. Виљем се као дубровачки лекар помиње и 5. X 1282 (Р. Јерemiћ, —Ј. Тадић, *Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника* III, Београд 1939, 7), али нам није познато кад је дошао у Дубровник и докле је ту остао.

³³ Ј. Лучић, *Списи дубровачке канцеларије* III, Загреб 1988, 256, 337.

³⁴ Климе син Томе Држића тражио је од општине Анконе да му исплати 6 флорина и 6 динара, које му је незаконито узео иски Анконитанац (*Mon. Rag.* V, 219). Которанин Борђе Чернело обавезао се 24. XI 1332. да до Божића исплати Марину Филиповом 8 флорина и 23 перпера. (А. Мауег, *Kotorški spomenici* II, Zagreb 1981, 44).

³⁵ *Mon. Rag.* II, 332; V, 307; А. Соловјев—М. Петерковић, *Дубровачки закони и уредбе*, 43; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 474.

³⁶ *Mon. Rag.* II, 342; V, 352—353.

је добрим делом од присуства Фирентинаца у Дубровнику, односно контаката Дубровника са Фиренцом. У време кад је отпочела мануфактурна производња вунених тканина у Дубровнику, ту се нашао и већи број Фирентинаца, познатих стручњака за бојење тканина. Фирентинци су у то време и кредитори пословних Дубровчана, па је у вези с тим фирентинска златна монета све присутнија у Дубровнику, тако да се 1421. год. чак у 37 задужница вредност кредита изражава у флоринима.³⁷

Дуката је, наравно, у Дубровнику било неупоредиво више, па пошто је то била најстабилнија валута, постао је мерило вредности. Стога се кредити, куповине, продаје, плате општинским службеницима, нарочито странцима, много чешће обрачунавају у дукатима него у перперима. Исти случај је био и у суседном Котору, где се вредност дуката редовно утврђивала у млетачким динарима. Пошто је до 70-тих година XIV века то српска територија, утврђује се и однос млетачког и српског динара. Тридесетих година XIV века четири крстата динара вредела су колико три млетачка, тако да је један дукат садржао 24 млетачка, односно 32 крстата динара или гроша.³⁸

И дубровачка влада је 2. априла 1337. године, непосредно пре почетка ковања сопственог сребрног динара, утврдила вредност дуката на два перпера у добрим фоларима.³⁹ По том курсу (1 дукат 24 динара) дукат се рачуна и 2. јануара 1348. кад дубровачка општина на Сицилији набавља жито у вредности од 1.420 дуката. Међутим, 16. јануара исте године Велико веће захтева да се дукат мења по цени од два перпера и 10 динара тј. за 34 динара, под казном губитка све суме која се замени по нижој цени. Одредба је требало да важи почев од 20. јануара.⁴⁰ До наглог скока вредности дуката је, без сумње, дошло због куге која је захватила град и довела до опште пометње и парализе привредног живота, па сигурно и несташице златне монете.⁴¹ Додуше, истог дана кад је утврђено по којој ће се цени дукат мењати, одлучено је да се смањи и вредност дубровачког динара, па је, како је већ истакнуто, уместо 14 перпера, од једне либре сребра убудуће требало исковати 15 перпера и 6 динара.⁴² Но, пораст вредности дуката је ипак у несразмери с девалвацијом динара, што упућује на несташицу дуката. До извесне стабилизације долази између 50-тих и 60-тих година, па Велико веће 8. јула 1356. захтева да се до Светог Михајла (29. септембар) дукат обрачунава по 26 динара, а 26. септембра да тај курс остане до Бо-

³⁷ Дубровчанин Петар Примојевић узео је 9. I 1418. од двојице Фирентинаца два сукна вредности „florenos auri florentinos 596” (*Deb. not.* XIII 6). а 26. VI 1420. Петар Проданело позајмио је од Фирентинца Georgia Guci „florenos de sigilo florentino 297”, које је требало да врати у току маја у Дубровнику, Венецији или Фиренци. (*Deb. not.* XIII. 206; И. Војс. *Кредитна трговина у средњовековном Дубровнику*, Сарајево 1976. 107, 154, 234).

³⁸ A. Mayer, *Kotorski spomenici* II, 124, 142—144, 148, 395, 418, 425, 429; *Mon. Rag.* V, 385; М. Динић, *Крстати грошеви*, 99, 100.

³⁹ А. Соловјев—М. Петерковић, *Дубровачки закони и уредбе*, 65—66.

⁴⁰ *Mon. Rag.* II, 8—9, 11.

⁴¹ О куги види Д. Динић, *Утицај куге од 1348. на привреду Дубровника*.

⁴² *Mon. Rag.* II, 10.

жића (25. децембар).⁴³ Крајем јануара следеће године вредност дуката је утврђена на 25 динара,⁴⁴ али је у току 1360. поново скочила. Мало веће је, заправо, 4. маја те године дозволило Влаху Бобалевићу, задуженом за куповину жита, да у Венецији набави 1.000 дуката дајући по 26,5 динара за дукат.⁴⁵ Међутим, кад је 7. августа 1379. одлучено да се ради набавке жита позајми од грађана 500 дуката, влада је била спремна да за сваки дукат да по 29 динара и једну четвртину.⁴⁶ Златног новца, очигледно, није било довољно у граду, па је 15. маја следеће године одлучено да се по Јакову Проданелу пошаље у Анкону сребро ради замене за 150 дуката, а 21. јула је од трговаца затражено сребра у вредности од 700 дуката „*per cambium in Ancona*“ уз обавезу да им чиновници задужени за жито то надокнаде за 40 дана. Уз то је 26. јула одлучено да се од тјтора наследника Брајана Неадовога узме 250 дуката уз камату од 5%.⁴⁷

Да је у граду у ово време владала велика nestaшица златног новца сведочи и одлука Већа умољених од 11. децембра 1380. да се пише господару Падове и замоли да Гргуру Калићу, општинском синдику у Падови, позајми 100 дуката које ће му влада надокнадити „*cum fuerit tempus habile*“.⁴⁸ И средином јула 1387. Општина упућује у Венецију сребро (125 либре) да се замени за дукате, а 24. августа онемо ко јој позајми сребро или дукате нуди 21 перпер за либру финог сребра или 31 динар за један дукат.⁴⁹ Кад је 10. фебруара 1395. Велико веће одлучило да се убудуће плата свих општинских службеника као и сви уговори које Општина закључи обрачунавају у дукатима, вредност дуката је утврђена на 30 динара.⁵⁰ Међутим, средином новембра 1413. грађанима који су плаћали царину за сукно и другу робу дукат је рачунат само по 26 динара.⁵¹ Но ишло се и у другу крајност, па је влада морала повремено да интервенише. Заправо, 8. децембра 1451. је забранила да се за један дукат даје више од три перпера, односно 36 динара, али је 25. фебруара 1455. ту одлуку поништила.⁵² Нереалан раст цене дуката највише су осећали господари из Залећа који су повремено ту набављали златну монету. Стјепан Вукчић Косача се 1443. с правом жалио да Дубровчани увек подижу цену дуката када их он тражи, а они су му 9. децембра те године спремно одговарали да је дукат као и свака друга роба, па кад се више тражи, онда је и скупли.⁵³

Поред млетачког дуката и фирентинског флорина, у Дубровнику је још пре његовог доласка под угарску заштиту (1358) у оптицају била и златна форинта, коју је почео да кује угарски краљ Карло I Роберт. То је

⁴³ *Mon. Rag.* II, 156, 160.

⁴⁴ *Mon. Rag.* II, 174.

⁴⁵ *Mon. Rag.* III, 33.

⁴⁶ *Mon. Rag.* IV, 234.

⁴⁷ М. Динић, *Одлуке већа I*, 38, 55.

⁴⁸ Исто, 54, 92.

⁴⁹ М. Динић, *Одлуке већа II*, 325, 398.

⁵⁰ Б. Недељковић, *Liber viridis*, 54.

⁵¹ Исто, 100.

⁵² Исто, 395.

⁵³ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 474, 636; С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 101—102.

и разумљиво кад се зна да је већ у другој деценији XIV века на југу Угарске, у граду Светог Димитрија постојала доста велика дубровачка колонија. Поред грађана, ту је било и доста властеле, нарочито из рода Петрања. Међутим, „црна смрт“ их је 1348. просто покосила, тако да их је у другој половини XIV века мало остало.⁵⁴ У њиховим тестаментима састављеним уочи смрти наилазимо на прве помене угарске монете. Остали су забележени тестаменти браће Томе и Андрије Петрање. Тома је имао укупно 780 дуката и форината, а „monete de Ongaria dargento libri IV“, а Андрија 551 форинту, 550 дуката и „de monete dungaria libri 6, sagi 3“.⁵⁵ Дубровачка општина је 28. августа 1349. год., да би набавила жито, од тугора Томе Петрање позајмила „floreos de Ungaria“ 336 и 14 дуката.⁵⁶ Угарска златна монета помиње се и у тестаменту Бурђа Примовића састављеном 9. децембра 1480. Он је Бенку Радовчићу, са којим је вероватно пословао, оставио „ducatos 19 auri Ongaros“.⁵⁷ Угарску златну монету поседовао је и Јуније Алојза Бурђевића, који је неком Радосаву оставио „ducatos Hungarie 77“.⁵⁸

Крајем XV и почетком XVI века угарска златна монета је све присутнија у Дубровнику, а дубровачки грађани је улажу у трговачке послове како у Угарској, тако и по Медитерану. У једно трговачко друштво закључено почетком XVI века за трговину по Угарској уложено је 3.448 дуката, а од тога само 348 млетачких, а остало „ad monetam ungaricam“.⁵⁹ Угарска златна монета помиње се и у уговорима које дубровачки трговци закључују с власницима бродова. Ту обично више њих улаже новац за набавку жита или друге робе и редовно се наводи врста монете.⁶⁰ Млетачки дукати су, наравно, доминантни, али су и угарски све присутнији, што је у складу с активношћу дубровачких трговаца по Угарској.

До Дубровника, тада најважнијег привредног центра на Балкану, стигли су и велики дукати босанског краља Твртка I, ковани вероватно поводом његовог крунисања. Тешко да ће се икад утврдити колико их је укупно исковано, али се зна да је 30. марта 1393. на име једне исплате у Дубровник стигло „ducatos domini regis Bosne magnos quatuordecim“.⁶⁰

⁵⁴ Д. Динић—Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1976, 15.

⁵⁵ *Testamenta blagog djela* III, 190'—192'; *Testamenta* V, 17.

^{55a} *Mon. Rag.* II, 78; Д. Динић—Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 15. М. Решетару ови документи нису били познати, па зато и тврди да угарске златне монете нема у Дубровнику пре XVI века. (*Дубровачка нулизматика* I, 483—484).

⁵⁶ *Testamenta (Test)* XXIII, 157—159.

⁵⁷ *Test.* XXV, 17.

⁵⁸ Д. Динић—Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 199.

⁵⁹ У уговору од 15. VII 1502. дванаест компаноја је уложило укупно 850 дуката, од тога је 526 било млетачких, а 324 угарска; 23. VII исте године четрнаесторица 538 дуката и то 75 угарских, а 463 млетачка; 26. VII тринаесторица 985 дуката и то 47 угарских, а остатак млетачких; 17. VIII седамнаесторица 757 дуката и то 263 угарска. (*Div. not.* LXXXI, 152—152', 158, 159, 171; Д. Динић—Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 201).

⁶⁰ М. Динић, *Велики босански златник*, Историјски часопис III, Београд 1952, 51—52; *Око великог босанског златника*, Историјски гласник 3—4, Београд 1955, 150.

Због велике потражње у Дубровнику се стално осећала потреба за сопственом златном монетом. То је било познато и Дубровчанину Вуку Бобаљевићу, који је дуго био у служби угарског краља. Стога је, изгледа на своју руку, без упутства из Дубровника, успео да од угарског краља Ладислава Посмрчета добије четири привилегије за Дубровник. Краљ је 6. маја 1456. у Будиму посебним актом између осталог дао дубровачком ректору звање архиректора, дозволио му је употребу печата од црвеног воска, а Дубровнику право да кује „monetam auream seu florenos cum signis et imaginibus reipublice vestre”.⁶¹ Дубровник се, међутим, правом ковања златног новца овом приликом није користио, јер за то, без сумње, још нису били створени услови у граду. Стога је и даље био упућен на страну златну монету.

Да би дошли до златног новца, пословни људи у Дубровнику су се понекад упуштали и у незаконите послове ангажујући потајно златаре да им кују новац. Као и многи други,⁶² и они су имитирали млетачке дукате, најстабилнију и најтраженију валуту. Године 1488. поведена је истрага против неког Бенка, који је био оптужен да је ковао млетачке дукате.⁶³ Никола, син Томе Добрића, био је уступио свој дућан златару Јакову Сончино да прерађује злато у дукате. Он је ту Јакову Јулијановом исковао 1.500 дуката, Николи Добрићу 3.000, Франку Николе Цријевића 900 и још неколицини уз чија имена се не наводи сума. Међу њима су и тројица банкара у дућану-мењачници Николе Томе Добрића. Ту су наведени само они за које је дубровачка влада била сигурна да су Сончину давали злато да га преради у дукате, али је сасвим сигурно да их је знатно више користило Сончинове услуге. Пошто се радило о тешком кривичном делу, Сончино је стрпан у затвор, али је 12. марта 1500. године одлучено да се пусти и барком Петра Антихијевића, која је ишла за Анконитанску Марку, одмах напусти град. Под претњом смртне казне било му је забрањено да више икад дође у град и на дубровачку територију. Истовремено је и Николи Добрићу, као и његовој породици, забрањено да у свом дућану, односно мењачници „tenere nec exercere cambium monetarum auri aut argenti” под казном од 100 дуката и шест месеци затвора.⁶⁴ Пошто су у ове незаконите послове били умешани не само многи угледни грађани, него и

⁶¹ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, 509—517; J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље* 1/2, 596—602; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 558; Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, Зборник радова Византолошког института бр. 4, Београд 1956, 132—133; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 129.

⁶² Млетачке дукате су крајем XIV и у XV веку имитирали Мамелуци у Египту, туркменски господари у Анадолији, феудалци са Лезбоса и Хиоса, господари Ахаје, османлијски Турци, а и султан Мехмед II, пре него што је почео да кује своје златнике, ковао је венецијанске дукате. (С. Бирковић, *О најстаријим турским златницима*, Зборник радова Византолошког института, књ. V, Београд 1958, 72).

⁶³ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 501—502.

⁶⁴ *Secreta Rogatorum* I, 1' (verso). Године 1514. основана је општинска мењачница. (М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 475).

властела, случај је забележен у тајним књигама државне канцеларије, далеко од очију јавности.

Овакве појаве нагнале су дубровачку владу да 1509. донесе „*Ordo de ducatis non cudendis*”, којом се забрањује не само имитација страног златног и сребрног новца, па макар он био истог квалитета и финоће као и оригинални, већ и доношење у Дубровник калупа за ковање како златног, тако и сребрног новца. Казне за прекршиоце који сакују новац исте вредности и квалитета као имитирани износили су 100 дуката и одсецање десне руке, за оне који сакују лошији новац од оригиналног износила је 200 дуката и одсецање обеју руку, док је за оне који у Дубровнику праве или пак са стране доносе калупе за прављене лажног новца била 100 дуката.⁶⁵ Но, и поред ригорозних казни, појединци су се упуштали у ове опасне послове надајући се да ће остати неоткривени. Дубровачка влада је, међутим, будно мотрила и редовно успевала да их открије. Тако су код Марина Стај пронађени калупи којима је ковао криве дукате, па је 1516. био осуђен да плати 100 дуката и да му се одсече десна рука, али му је казна преиначена у две године тамнице и доживотно прогонство из града и са градске територије. У ово су били умешани још неки грађани, један златар и један властелин, коме је такође према одлуци од 2. априла 1517. требало одсећи десну руку, али је на крају платио 150 дуката и пет година био лишен јавне службе.⁶⁶ Сучоена с чињеницом да се овакве појаве не могу спречити, а још више с тим да не може спровести у дело ни одлуке које сама доноси, дубровачка влада се одлучила да отпочне ковање сопствене златне монете.

У Дубровнику се није заборавило на привилегије добијене од краља Угарске, па кад је 16. јануара 1517. Веће умољених изабрало неколицину из својих редова да сачине одредбе о ковању златног новца и донесу их Већу на разматрање, позвало се на дозволу из 1456. коју им је у виду свечане повеље дао краљ Ладислав Посмрче.⁶⁷ Задужени су поверени послао сразмерно брзо обавили, па је већ 21. фебруара 1517. прихваћена одредба о отварању ковнице „*ad faciendum cudi ducatos de auro*”. Одредба је требало да важи 15 година, с тим што би је Мало веће употпунило и најдаље за шест месеци доставило Већу умољених. Овом одредбом је било предвиђено да се убудуће у Дубровнику кују „*ducati de oro, de la fineza et peso de li ducati de oro boni hungari et venetiani*”. Ковница је требало да буде смештена у најбољој радионици у улици златара, на источној страни близу цркве Светог Николе. Послове ковнице требало је да воде три чиновника старости око 40 година, које је бирало Веће Умољених, уз плату од 20 перпера годишње по особи. Они су били дужни да о трошку Општине доведу из Италије „*uno magistro sufficienti per fare cugni over stampe de ducati et per batter dicti ducati*”, затим да купе све злато које домаћи и страни трговци довозе у град ради продаје и то „*tanto oro fino,*

⁶⁵ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 502.

⁶⁶ Исто, 502, 503, 641.

⁶⁷ J. Gelcich—J. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, Budapest 1887, 853.

quanto oro cum liga" и да оно неодговарајуће финоће о трошку Општине пречисте. Ризничари и прокуратори Свете Марије били су дужни да им увек кад они то затраже, дају из депозита дукате ради куповине злата. Службеници ковнице су били обавезни да све исковане дукате одмах пошаљу ризничарима. Злато су могли дати на ковање тек пошто се добије финоћа од 24 карата, као оно од кога су прављене угарске форинте и млетачки дукати. Уз то су били дужни да најмање једном недељно обилазе и испитују „per li banchi de li ducati doro che se trovano in dicti banchi" и ако утврде да су дукати лошијег квалитета од угарских и млетачких, морали су одмах да их исеку. То се није односило на страни златни новац кога је увек било у граду. Исто тако су ризничари и прокуратори Свете Марије, као и цариници велике царине, били обавезни да сасеку све дубровачке дукате који им доспеју у руке, а мање су финоће од угарских и млетачких. На крају је било предвиђено да се нађе поуздан писар који би водио књигу ковнице у коју би крајње савесно бележио најпре дукате који се узимају од ризничара и из депозита, злато које се за њих купује, затим дукате који се од њега искују како за рачун Општине, тако и за рачун приватника (*speciale persone*), као и све остале рачуне и трошкове ковнице. Ту књигу је сваке године требало носити на преглед службеницима „dele rasone del comun nostro" као што су ношене и књиге других писара. Пошто је писар био стално ангажован на овом послу, предвиђена му је плата од 60 перпера годишње.⁶⁸

Пре него што је дошло до примене ове одредбе, већ 28. новембра поништен је онај део који се односио на обавезу ризничара Свете Марије да службеницима ковнице дају стране дукате за куповину злата. Према новој одредби, злато је требало куповати дукатима које сакују у ковници, а свима је било дозвољено да доносе злато у ковницу и траже да им се од њега сакују дукати. Дато им је и право да прогоне све оне који кују лажан новац. Истог дана су за службенике у ковници изабрани Петар Јулија Соркочевића, Марин Урса Менчетића и Лука Драга Гучетића.⁶⁹

Мада је било предвиђено све до детаља, регуларно ковање златног новца, не знамо из којих разлога, ни овом приликом није отпочело, па је и даље циркулисао млетачки, угарски и турски златни новац, који је с турским натписом и својим именом први почео да кује Мехмед II Освајач. Ф. Бабингер је утврдио да је овај новац представљао имитацију млетачког дуката и да му је био једнак по тежини и саставу, а С. Бирковић да га Мехмед Освајач у великим количинама кује почев од 1456. године.⁷⁰ Питање је, наравно, да ли су се и Мехмедови наследници на турском престолу доследно држали тога. Судећи по незгодама на које су Дубровчани наилазили кад су хтели у тој валути да исплате Турцима харач, изгледа да нису.

За дубровачку владу је иначе највећи издатак био харач турском султану, који је од 80-тих година XV века износио 12.500 дуката годишње.

⁶⁸ *Consilium Rogatorum (Cons. Rog.)* XXXIV, 91'—93'; *Diplomatarium Ragusanum*, 854—855; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 466—467.

⁶⁹ *Cons. Rog.* XXXIV, 190'—191'; *Diplomatarium Ragusanum*, 856; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 467.

⁷⁰ С. Бирковић, *О најстаријим турским златницима*, 71—74.

Све до уочи Мохачке битке могли су га, изгледа, исплаћивати и у турској златној монети — султанијама. Међутим, румелијски дефтердар Скендер—Челебија је одбио да харач прими у султанијама и захтевао је да се у целини исплати у млетачким дукатима. Сва настојања дубровачких посланика на Порти да се то онемогући остала су без резултата,⁷¹ па је у Већу умољених 18. маја 1526. одлучено да на Порти остане Доминик Рањина, а по дукате у Софију крене Стефан Гундулић. Ако ни један од њих не буде могао да иде, да упуте три поуздана фамула својој властели у Софији ради куповине дуката и да их неко од тамошње власти донесе на Порту. Они су при поласку, за сваки случај, понели из депозита 10.000 дуката да их предају султану, ако се не нађе друго решење.⁷² Дубровачка влада се обраћала и султановом намеснику у Београду Абдузалему и молила га да интервенише код султана „quod dignetur nobis acceptare ducatos bonos stampae imperatoris, attendo quod non possunt reperiri ducati veneti”.⁷³ Од ових дубровачких настојања, изгледа, није био ништа, па су и током 1533. куповали дукате у Напуљу да би их упутили султану, а 15. марта 1535. је одлучено да се посланицима који носе трибут на Порту да 7.000 добрих аспри, за које ће успут набавити млетаничке дукате плаћајући за сваки дукат по једну аспру изнад вредности (pro sagio). Ако то не успеју, требало је да их набаве у Цариграду. За случај да их и тамо не нађу, преостало им је да се на Порти договоре водећи рачуна о интересима своје владе. Могло се догодити и да не постигну договор на Порти, па су у том случају дукате морали по сваку цену да набаве и подмире обавезе своје Републике.⁷⁴

До млетачких дуката се очигледно, тешко долазило, а султан другу монету није хтео да прима, па је дубровачка влада понекад била на правим мукама. То је, свакако, разлог што се упустила у недозвољен и ризикан посао. Заправо, 26. марта 1536. у тајности су овлашћени ризничари и прокуратори Свете Марије да ради исплате харача могу само овом приликом (pro hoc vice) да сакују до 7.000 дуката „de impressione veneta”. Мишљења у Већу су била подељена. За овај предлог је гласало 20 присутних, а исто толико их је било и против. Предлог да се та сума узме од банкара уз плаћање провизије није прихваћен. На крају су сви морали да прихвате први предлог, а за оне већнике који би покушали да се томе супротставе, била је предвиђена казна од 300 дуката и лишавање свих функција и бенефиција које су припадале властели.⁷⁵ Два дана касније ризничари и прокуратори Свете Марије су овлашћени да ради допуне потребне суме за харач купе „ducatos, soltaninos et venetos” уз провизију од једног и по динара за дукат. Ако не нађу довољну количину, посланицима који су ишли на Порту могли

⁷¹ Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 149.

⁷² *Cons. Rog.* XXXVIII 123'—124.

⁷³ *Cons. Rog.* XXXVIII, 169'.

⁷⁴ *Secreta Rogatorum* I, 90, 107'—108.

⁷⁵ *Secreta Rogatorum* I, 125. На овај податак ми је пажњу скренуо проф. Б. Крекић, на чему му и овом приликом захваљујем. Ни М. Решетару ово није било познато, па стога погрешно закључује да се фалсификовањем страног новца дубровачка влада бави тек после великог земљотреса 1667. године. (*Дубровачка нумизматика* I, 501).

су дати и угарске форинте да их у Цариграду, Перу, Једренима или другде на Леванту замене за млетачке дукате дајући преко званичне цене највише две аспре за дукат. Посланици су на Порти имали да се заложе да се убудуће и угарске форинте примају равноправно с млетачким дукатима пошто се од њих нису разликовале по тежини и квалитету.⁷⁶

Колико нам је познато, ово је до половине XVI века једини писмени траг о имитацији млетачког дуката уз одобрење дубровачке владе. То је уједно сведочанство да је Дубровник, иако је одржавао контакте са највећим делом тада познатог света и играо значајну улогу у трговини на Медитерану, тешко долазио до млетачких дуката. Сва настојања дубровачке владе да и у њеном граду отпочне ковање златне монете, остала су без резултата. Није, изгледа, било тешко сачинити одредбе и донети прописе, али су проблеми настајали кад је то требало преточити у дело. Дубровник, очигледно, ни у време свог највећег процвата није достигао степен развоја који би му то омогућио. Стога су Венеција, Фиренца, Угарска и Турска и даље снабдевале ондашњи пословни свет златном монетом, с тим што је млетачки дукат због своје постојаности и квалитета остао најтраженији.

Dr DUŠANKA DINIĆ KNEŽEVIĆ

GOLDMÜNZEN IM MITTELALTERLICHEN DUBROVNIK

Z u s a m m e n f a s s u n g

Schon seit frühesten Zeiten waren in Dubrovnik die Moneten all je nach Länder im Umlauf, in die die Händler aus Dubrovnik reisten. Dubrovnik prägt auch seinen eigenen Silberdinar, der hinsichtlich seiner Qualität und seines Wertes anfangs dem venezianischen gleichgestellt war; ab 1348 jedoch verringert sich ständig sein Gewicht und dadurch auch sein Wert. Aus diesem Grunde wurde der venezianische Dukaten gewählt, die stabilste Goldmünze jener Zeit. Aufgrund der großen Nachfrage stieg sein Wert unaufhörlich, so daß in Dubrovnik bereits seit Mitte des 15. Jahrhunderts bestimmte Schritte für die Prägung eigener Goldmünzen unternommen wurden. Der ungarische König, ihr Oberhaupt, hatte ihnen mit der feierlichen Urkunde aus dem Jahre 1456 die Erlaubnis dazu erteilt; sie wiederum versuchten, die Bestimmungen dieser Urkunde erst zu Beginn des Jahres 1517 zu realisieren, und zwar nach zahlreichen Fälschungsversuchen der venezianischen Dukaten seitens der Bevölkerung. Darin verwickelt waren nicht nur die einfachen Bürger sondern auch der Adel. Hohe Geld- und strenge körperliche Strafen, die für diese Art von Vergehen vorgesehen waren, hatten nicht die erhoffte Wirkung erzielt, so daß sich die Regierung von Dubrovnik dazu entschlossen hatte, eigene Dukaten zu prägen, und zwar die gleichen, die bereits in Ungarn und in Venedig geprägt wurden. Obwohl diesbezüglich alles bis ins kleinste Detail geplant war und obwohl auch Vertreter des Adels ausgewählt wurden, die diesen Plan verwirklichen sollten, blieb es letztendlich nur bei dem ursprünglichen Entwurf. Die Schwierigkeiten bei der Anschaffung von Goldmünzen hatten auch danach nicht nur die einfachen Bürger sondern auch die Regierung von Dubrovnik gequält. Das größte Problem war die Auszahlung der Abgaben an den Sultan. Das Problem lag eigentlich darin, daß

⁷⁶ *Secreta Rogatorum* I, 125'.

die Pforte nur venezianische Dukaten annehmen wollte. Alle Bemühungen von Dubrovnik, daß sowohl ungarische als auch türkische Dukaten ebenfalls akzeptiert werden, blieben ohne Erfolg, so daß sich die Regierung manchmal dazu gezwungen sah, sich in Geschäfte einzulassen, für die sie ihre Bürger ansonsten streng bestrafte. Sie hatte nämlich unter strengster Gehenhaltung und gegen den Widerstand der Mehrzahl der Eingeweihten venezianische Dukaten gefälscht, die für die Auszahlung der Abgaben an die Türken bestimmt waren.

СТАЊЕ И РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНИХ ЛОКАЛИТЕТА НА ТЕРИТОРИЈИ ВОЈВОДИНЕ

Хронолошки оквир рада обухвата локалитете од периода Велике сеобе до половине XIII века, односно од провале Хуна до најезде Монгола. Посебан акценат је на локалитетима са словенским налазима.

Историјска слика Војводине у периоду Велике сеобе народа веома је сложена. Многобројна племена оставила су мање или више трагова свог боравка на овом простору од којих као носиоце посебних догађаја и утицаја издвајамо Хуне, Готе, Гепиде и Лангобарде. Сва та племена покушала су да створе трајне државне организације међутим, нису се дуже задржала на простору данашње Војводине. Не разматрајући значајније историјске моменте, наведимо да су сва ова збивања омеђена временом од периода врхунца хунске државе под Атилом (434—453), па све до треће четвртине VI века када на историјску сцену овог поднебља ступају Авари. Са Аварима почиње нова доминација номадских ратника која обухвата период од 567—800. г., што се временски поклапа са почетком историје наших народа и стварањем првих националних држава. Нестанком Авара са историјске позорнице завршава се и период Велике сеобе.

Пратећи кретања народа на овом простору сусрећемо се са за нас најважнијим моментом, процесом досељавања Словена на Балканско полуострво. Прве, иако оскудне податке о Словенима налазимо у античким изворима, код Плинија Старијег, Тацита и Птолемеја, који се односе на I и II век наше ере. Занимљиво је и значајно и тумачење Прискових података,¹ где се детаљно описује пут византијског посланства и помињу варвари-скелаци који користе чамце моноксиле. За те варваре се сматра да су Словени који су се користили таквим чамцима у речном саобраћају. Више историјских података о Словенима имамо у византијским изворима² где се детаљно описују догађаји у Византијском Царству.

¹ Фрањо Бартић, *Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена*, ЗРВИ 1, САНУ, Београд 1952.

² *Византијски извори за историју народа Југославије I—IV*, Београд 1955, 1959, 1966, 1971.

Словенска племена су на Балканско полуострво долазила из више праваца, користећи се речним долинама и затеченим комуникацијама, форсирајући Дунав у доњем току, а из Панонске низије Дунав и Саву код Сингидунума и Сирмијума, тако да су преплавили Балканско полуострво све до Пелопонеза. Словени су се по доласку нашли на границама двеју снажних сила Европе тог времена, Византије и Франачке. Ове две државе различито су утицале на развој наших области и то на политичком, културном, економском, друштвеном и верском плану. Византијско-франачка превласт пропада средином IX века, а седамдесетих година у Панонску низију долазе мађарска племена. Без обзира на сталне етничке, културне, друштвене и пре свега политичке промене које су се током векова одвијале на овом простору, словенски живаљ од момента насељавања представља такву јачину и снагу која је успела да се одржи упркос честим променама.

Време од када треба започети праћење историјата проучавања средњовековне археологије (и археологије уопште) сеже до пред крај прошлог века. Археолошка истраживања која обухватају период Сеобе народа везују се најпре за рад на проблемима словенске археологије, имајући у виду да је занимање за Словене било уско повезано са буђењем националне свести наших народа. Последњих деценија прошлог века научни рад на пољу археологије Сеобе народа нарочито је изражен међу мађарским и немачким археолозима. Развој у овим земљама утицао је и на развој проучавања овог периода код нас, пре свега у Војводини, и то нарочито у годинама после завршетка Другог светског рата.

Локалитети периода Сеобе народа у већем броју су обрађени у нашој литератури. Систематски попис налазишта и покретни материјал обухваћен је опширним радом Д. Мркобрада,³ а и библиографија⁴ тог периода рад је истог аутора.

Налази периода хунске доминације рећи су и углавном је реч о појединачним налазима, за разлику од оних који се приписују Источним Готима, а који потичу из многобројних некропола констатованих на територији Војводине. Гепиди у првом периоду свог насељавања заузимају пределе Баната, потом Срем, који постаје центар њихове државе. О њима имамо многе историјске и археолошке податке пре свега захваљујући открићу ковнице гепидског новца у Сирмијуму. Налази Лангобарда заступљени су мање док је период аварске доминације обележен многобројним налазима у некрополама током њиховог готово тровековног боравка на просторима данашње Војводине.

Проучавање сакралне архитектуре, градских утврђених центара и некропола било је много атрактивније, због лепоте налаза, па самим тим и заступљеније. Истраживања каснијих периода раносредњовековне ар-

³ Душан Мркобрад, *Археолошки налази сеобе народа у Југославији*, Фонтез III — Монографије 6, САДЈ—МГБ, Београд 1980.

⁴ Исти, *Библиографија сеобе народа у Југославији*, *Bibliographia archaeologica Jugoslavica* 2, САДЈ—МГБ, Београд 1984.

хеологије постепено нам откривају и мање артактивне налазе. Ту најпре мислимо на истраживања сеоских средњовековних насеља која дају значајне податке за сагледавање и изучавање наше националне археологије.

Крајем прошлог века, једно од првих истраживања којим је утврђено постојање средњовековних насеља обављено је од стране Историјског друштва у Сомбору, у околини Бачког Моноштора.⁵ После Другог светског рата, рад на археологији постао је интензивнији и систематичнији. Једно од првих послератних истраживања је из 1947. године на локалитету Најева циглана⁶ код Панчева, где је откривено насеље из VI—VII и IX—X века, као и мањи радови у Чортановцима,⁷ на обали Дунава, где је констатовано насеље из XI—XII века. После овог послератног ентузијазма, наишао је период затишја који траје све до седамдесетих година, када се систематски истражује више локалитета. Међутим, и даље је више оних локалитета који су само констатовани или делимично истражени приликом већих привредних и грађевинских радова.

Из литературе и доступне документације о налазиштима из овог периода увиђа се следеће: на територији Војводине највише података има за Срем и југозападни Банат, док је најмање познат северозападни део Војводине. Међутим, новија истраживања која код Апатина на локалитету Циганска кичма врши Покрајински завод за заштиту споменика културе управо дају податке о најранијим насељавањима Словена која сежу до у рани VI век. Како су ова истраживања на самом почетку, потпуније доказе и налазе можемо тек очекивати.

Локалитети Сеобе народа су доста обрађивани у литератури, за разлику од словенских налазишта која су нам углавном позната из документације музеја и завода, или из краћих извештаја. Изузетак чини неколико радова⁸ у новије време, који систематизују досадашње резултате и каталогски обрађују познате локалитете. На основу документације⁹ и литературе,¹⁰ као прилог овом раду, сачињен је попис словенских налазишта у Војводини.

⁵ K. Gubitza, *A bodrogh-szigeti Palos-monostor*, AE XXII, 1902.

⁶ Б. Мано-Зиси, М. Љубинковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, Р. Веселиновић, *Заштитна ископавања код Панчева*, Музеји 1, Београд 1948.

⁷ Sándor Nagy, *Slovenske posude iz Čortanovaca*, PBM 5, Нови Сад 1956.

⁸ Небојша Станојевић, *Насеља VIII—IX века у Војводини*, PBM 30, Нови Сад 1987; Б. Јанковић, М. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, МГБ, Каталог изложбе-36, Београд 1990; Марин Брмболић, *Средњовековна налазишта на подручју Народног музеја у Панчеву*, НМПГ, Гласник 3, Панчево 1991.

⁹ Документација је прикупљана већим делом из Покрајинског завода за заштиту споменика културе, затим из Народног музеја у Панчеву и Народног музеја у Вршцу.

¹⁰ Литература о појединим локалитетима дата је одмах уз сам локалитет у делу рада *Попис словенских налазишта*... тако да се неће правити посебан списак коришћене литературе.

ПОПИС СЛОВЕНСКИХ НАЛАЗИШТА У ВОЈВОДИНИ СА ПОЗНАТОМ ЛИТЕРАТУРОМ

1. АПАТИН, локалитет Циганска кичма VI век
2. БАЈМОК, локалитет Њива код Калварије IX век
3. БАНАТСКИ БРЕСТОВАЦ, X век
4. БАНАТСКА ПАЛАНКА, локалитет Рудине IX—XI век
лит. Барачки С., *Југоисточни Банат у раном средњем веку*,
Вршац 1977.
5. БАРАНДА, локалитет Баранђанска шума XI—XII век
6. БАРАНДА, локалитет Трновачка преда XI—XIV век
7. БАЧКИ МОНОШТОР, локалитет Сига XI—XII век
Gubitza K., *A bodrogh-szigeti Palos-monostor*,
АЕ XXII, 1902.
8. БАЧКО ПЕТРОВО СЕЛО, локалитет Чик VI век
Брукнер О., *Чик—Бачко Петрово село — некропола*
из доба Сеобе народа, АП 10, 1968.
Kovačević J., *Les tombes 73 et 77 de la nekropole »Čik«*,
Balkanoslavica 1, 1972.
9. БАШАИД, локалитет Јанкова циглана XI—XIII век
10. БАШАИД, локалитет Буцак XII—XIII век
11. БЕЧЕЈ, локалитет Ботра XI век
Станојевић Н., *Заштитно ископавање локалитета Ботра*
код Бечеја — средњовековна лончарска радионица,
РВМ 26, 1980.
12. БЕЧЕЈ, локалитет Перлек XII—XV век
Станојевић Н., *Перлек код Бечеја — средњовековно*
насеље, АП 23, 1982.
13. БЕШЕНОВО, локалитет Ледине код Орловца VIII—IX век
Trbuhović L., *Avar Finds from Sirmium and the Surrounding*
Region, *Sirmium* IV 1982.
14. БОТОШ, локалитет Живановићева доља XI—XIII век
15. ВАТИН, локалитет Излаз VIII век
16. ВРБАС, локалитет Полет VII век
Димитријевић Д., Ковачевић Ј., Вински З.,
Сеоба народа — археолошки налази југословенског
Подунавља, Земун 1962.
17. ВРШАЦ, локалитет Црвенка XIII век
Барачки С., *Групи налази старосрпског гвозденог алата*
из Вршца, РВМ 9, 1960.
Исти, *Југоисточни Банат у раном средњем веку*,
Вршац 1977.
18. ВРШАЦ, локалитет у самом граду X—XI век
Вински З., *Разматрања о послекаролинским мачевима*
X и XI века у Југославији, СХП 13, 1983.
Барачки С., *Југоисточни Банат у раном средњем веку*,
Вршац 1977.

19. ГАРДИНОВЦИ, локалитет Лиман	XII—XIV век
20. ГЛОГОЊ, локалитет Глогоњски рит	VII век
21. ГОСПОБИНЦИ, локалитет Обала Саве	XII—XIII век
22. ДОЛОВО, лок. Циглана на делиблатском путу	VI—VIII век
Барачки С., <i>Циглана на делиблатском путу, Долово — сарматско и словенско налазиште</i> , АП 7, Београд 1965.	XII—XIII век
23. ДУБОВАЦ, локалитет Кошићев брег	VII век
24. ДУПЉАЈА, локалитет Град	XII—XIII век
Барачки С., <i>Југоисточни Банат у раном средњем веку</i> Вршац 1977.	
25. ЗРЕЊАНИН, локалитет Баштине	X—XI век
26. ИЛАНЦА	XII век
27. ИНБИЈА, локалитет Крчевина	XII век
28. ЈАБУКА, локалитет Детелиште	?
29. ЈАБУКА, локалитет Три хумке	XII век
30. ЈАСЕНОВО, локалитет Мађарска воденица	XI—XII век
31. КАБ, локалитет Чот	V—VI век
32. КИКИНДА, локалитет Бабићева циглана	XII—XIV век
33. КИКИНДА, локалитет Алекса Радосавчев	XI—XII век
34. КОВАЧИЦА, локалитет Буришкове јаме	VII—VIII век
35. КОВАЧИЦА, локалитет Јаме код стрводернице	VII—VIII век
	IX—X век
36. КОВАЧИЦА, локалитет Старе јаме	XII век
37. КОВИН, локалитет Град	XII—XIII век
Вуксан М., <i>Ковин-локалитет Град — сондажно истраживање 1986. године</i> , Гласник САД 5	
38. МАЛИ ИБОШ	XI—XII век
Поп-Лазих П., <i>Резултати археолошких истраживања у Малом Ибошу</i> , ЗИМС 11—12, 1975.	
39. НОВИ СЛАНКАМЕН, локалитет Чаревци-циглана	VIII—IX век
40. ОПОВО, локалитет Козја леђа	IX—XII век
41. ОПОВО, локалитет Селиште	XI—XII век
42. ОПОВО, Бели брег	XI—XIV век
Манојловић В., <i>Средњовековни укуп са локалитета Опово—Бели брег</i> , Гласник НМП 2, 1989.	
43. ОМОЉИЦА, локалитет Брестовачки виногради	IX—X век
44. ОМОЉИЦА, локалитет Веровец	XII—XIII век
45. ОМОЉИЦА, локалитет Преко слатине	XI—XII век
46. ПАНЧЕВО, лок. Горњоварошка (Милорадовићева) циглана	VI—XII век
47. ПАНЧЕВО, лок. Доњоварошка (Најева) циглана	VIII—XI век
Мано-Зиси Б., Љубинковић М., Гарашанин М., Ковачевић Ј., Веселиновић Р., <i>Заштитна ископавања код Панчева</i> , Музеји 1, Београд 1948.	
48. ПАНЧЕВО, локалитет Стаклара	XI—XII век
49. ПАДЕЈ, локалитет Буџак	XIII век

50. ПЕРЛЕЗ, локалитет Батка IX—X век
51. РАКОВАЦ IX—XII век
 Станојевић Н., *Раковац-археолошки налази*,
 Каталог ВМ, 1982.
 Nagy Š., *Dombo-srednjovekovna opatija i tvrđava*,
 Novi Sad 1985.
52. РИТИШЕВО, локалитет на њиви М. Крајине IX век
 Барачки С., *Југоисточни Банат у раном средњем веку*,
 Вршац 1977.
53. САКУЛЕ, локалитет Старо село XII—XIII век
54. САКУЛЕ, локалитет Трунтел XI—XII век
55. СРЕМСКА МИТРОВИЦА, локалитет Сирмијум VIII—XI век
 Trbuhović L., *Avar Finds from Sirmium and the Surrounding Region*, Sirmium IV, 1982.
56. ТИТЕЛ, локалитет Дуго поље XI—XIII век
57. ФАРКАЖДИН, локалитет Селиште XI—XII век
58. ФУТОГ, локалитет Пашњак IX век
59. ХИНГА, локалитет Јанков брег XII—XIV век
60. ХОРГОШ, локалитет Стуб 76 VI век
61. ЧЕРЕВИЋ, локалитет Обала Дунава XIII век
62. ЧЕЛАРЕВО, локалитет Циглана VIII—IX век
 Бунарџић Р., *Меноре из Челарева*, Каталог изложбе
 Јеврејског историјског музеја и Музеја прада
 Новог Сада, Београд 1980.
 Isti, *Čelarevo, Risultati delle ricerche nelle necropoli
 dell'alto medioevo*, Catalogo 22 MGNS, Novi Sad 1985.
 Исти, *Челарево*, Изложбене новине САНУ, Београд 1986.
63. ЧОРТАНОВЦИ, локалитет Обала Дунава XI—XII век
 Nagy Š., *Slovenske posude iz Cortanovaca*, RVM 5, 1956.

VESNA MANOJLOVIC

CONDITION AND RESULTS IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF MEDIEVAL SITES IN VOJVODINA

Summary

The paper chronologically refers to the archaeological sites which belong to the period from Great Migration to the middle of XIII century, i. e. from Huns' to Mongols, invasion. Historically this period of Vojvodina was very complex. Various peoples (Huns, Goths, Gepidae, Langobards, Avars) left numerous traces of their living in this region. Simultaneously, with the migrations of these peoples we follow the process of settlement of Slaves on Balcan peninsula.

History of archaeological exploration of medieval period in Vojvodina can be followed from the end of XIX century. Since that period up today a great number of sites belonging to the period of Great Migration were explored or

located. These sites are not included in the paper because bibliography concerning this problem already exists. On the other hand, the exploration of Slaves' sites was neglected. During past few years the early settlement of Slaves is one of the most important problems in medieval archaeology of Vojvodina.

One of the earliest researches of Slaves' settlement in Vojvodina has been done in Bački Monoštor surroundings by the members of Historical society from Sombor at the end of XIX century. After the World War II site »Najeva ciglana« near Pančevo has been explored, and since then up to seventies there has been some decrease in research. After that period, during seventies sistematic researches have been started. Last excavations near Subotica and Apatin in the past 3—4 years presented a great number of very important new data concerning the earliest settlement of Slaves early in VI century.

From available documentation of explored sites and literature a list of Slaves' settlements is presented. The list contains 63 sites of which only a few have been explored sistematicaly. There have been only a few data for north-west Vojvodina, meanwhile Srem and south-west Banat are more explored.

ПОРАЗ СРПСКОГ ПОКРЕТА У ВОЈВОДИНИ 1849.

Кад је руска интервенција била на помолу, српски покрет налазио се у тешкој ситуацији.¹ Мађари су сузбијали аустријску и српску војску и заузели скоро сву Војводину. Из страха од одмазде, српско становништво масовно је напуштало своје домове.² А после објављивања Мартовског устава и патријарховог све већег везивања за Мајерхофера, овладао је право очајање. Војвођански покрет изгубио је потпуно народни карактер. Драгослав Павловић је с тим у вези писао:

Револуција српска постаје лојалан рат за спас династије и Аустрије. Борба добива уобичајени темпо династичких ратова, губи онај елан, идеалне мотиве, који су неодвојни од сваког народног покрета.³

Све ово довело је до стварања опозиције, нарочито у Срему, који се од почетка 1849. налазио под комесарском влашћу мајора Теодора Радосављевића. Опозицију су представљали интелигенција и грађанство, али и сви они који су саосећали сву трагiku српског народа. Свој став она је изражавала путем *Напредка* и *Вестника*, а и посредством забрбачких листова. Опозиција је заступала мишљење да политику народног покрета треба да води Главни одбор, а не патријарх. Она је тражила сазивање народне скупштине, која је требала да изабере новог војводу и ограничи власт Рајачића. Седиште опозиције налазило се у Земуну, чији је Окружни одбор са неким члановима Главног одбора иступио против патријарха и Мајерхофера. Дана 13. маја представници Панчева, Земунa, Руме, Митровице, Шида и Ирига састали су се у Земуну и захтевали сазивање народне скупштине, укидање Мајерхоферовог војног режима и обнављање народне власти.⁴

¹ Д. Павловић, *Србија и српски покрет у Јужној Угарској*, 165.

² С. Гавриловић, *Срем у револуцији*, 311.

³ Д. Павловић, нав. дело, 148; С. Гавриловић, *Срби у револуцији*, 281.

⁴ С. Гавриловић, *Срби у револуцији*, 281; Д. Поповић, *Војвођански градови у буни 1848—49. (Земун)*, 45.

Но, кад је после тога Рајачић одбио да сазове народну скупштину, а Мајерхофер у свом прогласу запретио свим непријатељима постојећег поретка, у редовима опозиције дошло је до оштрог реаговања. У том народном незадовољству било је доста и претњи, те се патријарх за војну асистенцију обратио бану Јелачићу, који је баш у то време са својом војском дошао у Срем. Међутим, и опозиција је гајила наде у Јелачића, те му је 29. маја упутила меморандум у коме је, између осталог, изнето следеће:

Нас боле, светли бане, што се народње правителство и народње власти наше укидају, а она званија стара која су Мађарима похтебствовала, наново заводе. Нас боле и горко боле, што се с нама по оном истом правилу, као са бунтовницима у свему поступа, и што из свега тога видимо да се ми не третирамо с оним повјеренијем које вјерност наша, које старе заслуге наше, које проливена драгоцјена крв србска и неизмијериме жртве народа србског праведно и подпуно заслужују.⁵

Опозиција је била за то да се у целини одржи народна управа, јер би се само на тај начин клонули дух народа могао подићи. Исто тако она је предлагала да се војне власти не мешају у управу, да се сазове народна скупштина и обави избор војводе. Мада је Јелачић желео да буде изабран за српског војводу, он је ипак, пре свега, био аустријски генерал, који је дошао у Срем не само да учествује у борби против Мађара, него и да потисне Рајачића, сузбије српски покрет и заведе стари политички поредак. Тада је изјавио да ће најоштрије поступити против сепаратистичких тежњи, јер он зна само за Аустрију и за целокупност Монархије. А ко није за то, тај је његов непријатељ, те ће му се одлучно супротставити.⁶

Због свега овога огорчење опозиције све је више расло. Али без обзира на то, ни патријарх, а ни Мајерхофер и Јелачић нису хтели да чују „да се одоздо, из народа, измене царске одлуке“.⁷ После тога *Вестник* је отворено напао званичну политику и њене главне предводнике. У исто време Александар Бах је писао да је *Напредак* ширио неповерење и незадовољство према бечкој влади, а својом субверзивном делатношћу узнемиравао јавност. Све ово било је довољно да се створи уверење да се и једном и другом листу ближио крај. Но, кад је *Вестник* позвао патријарха да поднесе оставку и повуче се у манастир, Рајачић је затражио од Мајерхофера да ухвати њихове уреднике Константинина Бодановића и Данила Медаковића.⁸ Дана 6. јуна Мајерхофер је известио патријарха да су оба издавача затворена и да је обустављено даље излажење новина.⁹ Од тада се критика могла чути само преко београдских и

⁵ С. Гавриловић, *Срем у револуцији*, 311; Д. Поповић, нав. дело, 49, 51.

⁶ С. Гавриловић, *Срби у револуцији*, 283—284

⁷ Ј. Савковић, *Патријарх Јосиф Рајачић у српском покрету*, 23, 25; Д. Павловић, нав. дело 155.

⁸ В. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској*, 72, 81.

⁹ Ј. Савковић, нав. дело, 25.

загребачких листова.¹⁰ Београдске *Србске новине* су верно и истрајно служиле српској ствари. Међутим, кад су устале против Рајачићевих и Мајерхоферових мера, они су забранили њихово растурање по Војводини. *Србске новине* су тада писале:

На послетку и сам свети патријарх и царски комисар Рајачић разљутно се на *Србске новине* и без великог есапа кога што само диктатори обичавају забранио је исте за ц. к. аустријску државу. Патријарх Рајачић док није царским комисаром постао у својим пословима показивао се као пријатељ народа. Он, истина, ни онда није никакво женијално дело произвео, али барем показивана његова добра намера правдала га је. Прошасте зиме, кад је у народу кредит Рајачића веома подати почео, особито у оно време кад је Стратимировића гонити почео, примечавало се ново колебање у народу и опште мњење јако се против њега изражавало. Патријарх би у ово време већ свој политички живот скончао био да га није журналистика подупирала. Ми бојећи се да не би народ у какву опасну анархију бацно, подупирали смо патријарха и помогли смо живот му политичан одржати, у тој надежди да ће се он свагда народног правца држати. Али, бадава, људи се мењају па и људске надежде изневажају. Патријарх утврдивши се у власти постао је царски комесар, и постао је само оружје швајцелбске политике, а народ остао на спруду. Од времена свог комисарства, са окр. в. командом све се усиљавао само да журналистику, овај последњи глас народа, загуши, јер онда наравно посао јим добро иде. У том је он успео јер је уреднике у Земуну позатварао а *Србске новине* забранио. У колико нам је жао, што не можемо у дотицају бити с бедним српским народом у Аустрији, у толико дичимо се што су нас аустријска команда и комисаријат свог високог мњења удостоили.¹¹

После забране *Вестника* и *Напретка* и хапшења њихових уредника Богдановића и Медаковића, чланке и вести српске опозиције преносила је хрватска штампа. Тако, на дан 17. јуна један дописник из Срема писао је *Славенском југу*:

Утамничење уредника и забрана свих српских новина, то је отужило срце и забунило главе дописатељима, да је сваки као громом из ведре неба забуњен и чисто окамењен... У новинама загребачким могла би се о том знаменитом догађају по која „слободно-мушка“ ријеч пробесједити, да се баш не помисли да се с нама може тако олако „поступати“... Једини Срби у Аустријском Царству својих народних новина не имају... Ми сви знамо да народи добро памте а памтит ће и српски народ ову неправду. Народ се читав не може подмитити ни службом, ни чашћу, ни пантљиком. А вријеме је сваком лијек.¹²

Главни аустријски предводници сматрали су да је српска опозиција представљала највећу опасност за хабсбуршку монархију и њене интересе, па су били спремни да је по сваку цену угуше.¹³ Међутим, опо-

¹⁰ С. Гавриловић, *Срби у револуцији*, 284.

¹¹ Д. Павловић, нав. дело, 167—168; С. Гавриловић, *Срби у револуцији*, 284.

¹² С. Гавриловић, *Срем у револуцији*, 312; Д. Поповић, нав. дело, 50, 52.

¹³ Ј. Савковић, *Фердинанд Мајерхофер*, 95.

зиција је била немоћна да измени постојеће стање. Српска народна војска није више постојала, а влада Кнежевине Србије све се мање интересовала за ситуацију у Војводини, јер је веровала у победу Аустрије над Мађарима. Народ је пао у очајање, те су се могла чути само кајања због великог броја жртава и попаљених насеља, и то све у корист хабсбуршке царевине. Мајерхофер је радио на коначном ликвидирању преосталих тековина српског покрета. Наиме, он је укидао народне одборе, прогонио либерале, заводио немачки језик, а Србе је сматрао исто као и побуњене Мађаре.

Мада је одано служио интересима бечке политике, Рајачић ипак није био омиљен код Двора, који је сматрао да га треба уклонити са положаја комесара, јер се упорно борио да се Војводина организује у духу закључака Мајске скупштине. Бечким властодржцима није било по вољи што је патријарх стално истицао заслуге Срба за Монархију и захтевао признање војвођанске аутономије, иако је српски покрет за Двор одувек представљао само „ребелију“. Мајерхофер, који је раније у свему давао за право Рајачићу, сад је заједно са Јелачићем и Кулмером захтевао да се он уклони из Војводине,¹⁴ тврдећи да је „пао у руке политичких авантуриста“, тј. опозиције, која агитује против њега, бечке владе и целокупности хабсбуршке монархије.¹⁵

Потискивање српског покрета и патријарха и њихова неодрживост постали су све очигледнији. Пошто је изгубио власт над Војном границом у Срему, Рајачић је тежио да по сваку цену задржи контролу над сремском жупанијом. Стога је Теодора Радосављевића разрешио дужности комесара, са образложењем да је после одвајања војне од цивилне власти његов положај постао бесмислен. Наиме, по војној линији он је морао да прима наређења од Дистриктне команде, а по цивилној од патријарха као царског цивилног комесара за Војводину. Тада је сремска жупанија проглашена за „сремско окружје“. За комесара овог окружја Рајачић је поставио судију великог суда, познатог народњака-јелачићевца Јована Стојчевића.

Но, патријарх је знао да Јелачић неће благонаклоно гледати на његове претензије према сремској жупанији. Стога је, да би умањио баново противљење, на чело „сремског окружја“ поставио Стојчевића, сматрајући да би он, иако привржен Јелачићу и Троједници, требало да се као Србин залаже за Војводину. Уз то, Рајачић је можда веровао да ће помоћу њега потиснути поджупана Дубраваја и придобити на страну Војводине већину народњака. Тако ће приликом разграничења Војводине са Хрватском ставити бана пред „свршен чин“. Међутим, до тога није дошло, јер се Стојчевић извесно време колебао између патријарха и Јелачића, да би се најзад приклонио бану и отпочео прогон свих оних који су били за Војводину у сремској жупанији.

¹⁴ С. Гавриловић, *Срем у револуцији*, 284.

¹⁵ Ј. Савковић, *Патријарх Јосиф Рајачић у српском покрету*, 25; С. Гавриловић, *Срби у револуцији*, 284; исти, *Срем у револуцији*, 311.

Због Рајачићевог претендовања на сремску жупанију, Јелачић му је 6. јула упутио писмо с напоменом да је у Срему, који није био покорен од Мађара, постојала жупанијска власт и да је била подређена њему. Стога се, сматрао је бан, Срем не може сврстати у покрајине којима је потребна нова комесарска управа. Истина је да је на Мајској скупштини одлучено да Срем уђе у састав Војводине, али се њено територијално конституисање не може спровести без царевог одобрења. Уз то, Јелачић је изнео да отцепљење Срема од Хрватске и Славоније никако не може прихватити као пример сарадње између Срба и Хрвата и савеза утврђеног у Хрватском сабору од 5. јуна 1848. Због тога је молио патријарха да своју комесарску функцију не преноси на Срем све док се не санкционишу одлуке Мајске скупштине и Хрватског сабора.

У одговору Рајачић је изнео бану да се његова Јужна армија у време кад су мађарске војне снаге покушале да освоје Срем налазила у Аустрији и Мађарској, те да није било српске војске, оне би га и заузеле. Српске јединице одржавале су ред не само у Срему, него и у неким местима у вировитичкој жупанији, а пружале су помоћ и приликом опсаде Осијека. Старе власти престале су са радом или су пришле Мађарима. Тада је на захтев народа, а и због сложене ситуације, патријарх преузео управу и у провинцијалу и у Војној граници. За време док се Рајачић налазио на тој дужности објављен је царски манифест 15. децембра 1848. и царско писмо 2. априла 1849. у коме се изричито говори о Срему као провинцији којом је он управљао.

Но, патријарх је знао да бан неће са симпатијама гледати на све ово, те „да су дани његовој већ фиктивној власти одбројани“.¹⁶ И заиста, 11. јула 1849. Рајачић је омењен са положаја царског комесара у цивилним областима Војводине и позван у Беч да тобоже учествује у разговорима који се односе на будућност Срба и њихове вере. После патријарховог одласка у Беч, судбина народа била је препуштена бану Јелачићу и Мајерхоферу. Тада је на чело грађанске и војне управе постављен Јелачић, који је добио задатак да одлучно иступи „против српских тенденција које су неспојиве с јединством Аустрије“. Народна власт и друге тековине српског покрета биле су пред ликвидацијом. Војвођанска влада егзистирала је у Земуну до краја 1849, са којом је Рајачић из Беча одржавао везе и вршио утицај на њу и на њен званични лист *Позорник*, а потом је и њих nestало. Сматра се да се правитељство одржало након патријарховог одласка само зато да би се очувао привид неке српске аутономије док се у Бечу не донесе коначна одлука о судбини Војводине. Војвођанско правитељство покорило се Јелачићу, а Рајачић је, верујући у њега у свом опроштајном прогласу народу, поред осталог, рекао следеће:

Тврдо држим да бан поштено мисли, да те у блату оставити неће...
но да ће ... закљученија и твога и Троједне Краљевине сабора јуначки

¹⁶ С. Гавриловић, *Срем у револуцији*, 317—319.

бранити... Под његовим штитом стећи ћеш ти (народе) и своју Војводину и свога Војводу.

Државноправни положај Војводине није био одређен. Рајачић и српска делегација у Бечу залагали су се да се питање Војводине и њених граница реши у духу одлука Мајске скупштине. Бечки двор, међутим, није желео такву Војводину, него решење које ће одговарати његовим концепцијама заснованим на централизацији и германизацији, а које је већ увелико почео да спроводи преко министра Александра Баха. Да би у томе успео, Двор је настојао да изазове несугласице између Срба и Хрвата због статуса и граница Војводине. Тако, кад су се ова питања средином октобра 1849. почела решавати, већ су се испољила два става. Наиме, хрватски политичари су тражили да се Војводина прикључи Троједној Краљевини на принципу равноправности, са заједничким баном, подвојводом и сабором. За тај став определила се и хрватска либерална струја, чији је лист *Славенски Југ* изнео да је то једини прави југословенски програм. Према писању овог органа, Војводина се сама не може одржати, јер ће српски народ у њој бити у мањини, док би им будућност у Троједници била потпуно обезбеђена. На тај начин између Хрватске и Војводине не би се постављало питање разграничења, које је иначе спорно због Срема. Уједињени Срби и Хрвати представљали би снажан фактор у хабсбуршкој царевини. За такво решење изјаснио се и приличан број Срба, а и српска влада се према њему односила благонаклоно. Супротно мишљење имала је крајња хрватска десница на челу са Кулмером, који је писао Јелачићу:

Бог нека чува Хрватску од тијесне везе са Србима. Ја ју сматрам неизведивом, а за Хрватску у сваком случају штетном... осим ако хоћемо да и ми подносимо владу попова.

Међутим, српска депутација у Бечу је са осталим делом Срба била за то да се Војводина призна као посебна аутономна целина у оквиру Монархије, а не да буде саставни део Троједне Краљевине. Тек када Војводина буде проглашена за аутономну, онда може ступити у савез с Хрватском као раван с равним, што је било у духу одлука Мајске скупштине. Рајачић је одбијао да на челу Војводине буде католик, а његове присталице су се плашиле надгласавања у заједничком сабору и Влади, као и од притиска католичке цркве на српски народ.

У то време се преко штампе и агитације распламсао спор између српских и хрватских политичара. Наиме, да ли Срем треба да припадне Троједници или Војводини, било је главно питање њихових несугласица. Рајачић је са својим присталицама оптуживао Хрвате да не поштују одлуке Мајске скупштине и Хрватског сабора из 1848, по којима је Срем ушао у састав Војводине. Сукоб између Срба и Хрвата загребачка штампа третирао је са југословенских позиција, наводећи да ће то разједињавање користити само њихови заједнички непријатељи. С тим у вези је угледни правник Борђе Стојаковић у загребачкој штампи објавио напис у коме се залагао за српско-хрватско јединство као га-

ранцију заједничке будућности. Тада је *Позорник* писао да су сви Срби, присталице јединства, издајници, а Људевита Гаја је прогласио за „старог лисца“ који ровари против српског народа.¹⁷

Овај српско-хрватски сукоб олакшао је Двору да донесе решење о устројству Војводине: формално у корист, а стварно против интереса Срба. Међутим, кад је царским патентом од 18. новембра 1849. било проглашено Војводство Србија и Тамишки Банат са седиштем у Тсмишвару, а не у Новом Саду као што је то српски народ желео,¹⁸ расправе између Срба и Хрвата постале су беспредметне.¹⁹ Срем је подељен између Троједнице и Војводине, тако да су илочки и румски срез ушли у састав Војводине. У оквиру нове територије, крајеви који су претежно били насељени Србима (Срем, Бачка, торонталска и тамишка жупанија) заокружени су у округ који је добио назив „Војводство Србија“. Међутим под називом „Тамишки Банат“ подразумевало се подручје источног Баната насељено углавном Румунима. Могућност спајања Војводине са неком другом круновином остављено је за касније. Савез између Војводине и Хрватске није се остварио.²⁰ Назив великог војводе цар је обезбедио за себе, а управитељу Војводства Србије подарио је титулу вицевојводе.²¹

На тај су начин коначно одбачени захтеви српског народа да добије Војводину каква је прокламована на Мајској скупштини. Војна граница остала је изван Војводине. Срем је подељен, а Срби у целом Војводству били су у мањини у односу на несрпско становништво. Тако је створена Бахова, а не Српска Војводина, на чије чело је постављен упорни противник српске слободе генерал Фердинанд Мајерхофер.²²

Dr MILAN PETROV

DIE NIEDERLAGE DER SERBISCHEN BEWEGUNG IN DER WOIWODINA 1848.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Zur Zeit als sich das russische Heer für ein Eingreifen in Ungarn vorbereitete, befand sich die serbische Bewegung in einer äußerst schwierigen Lage. Die Volkstruppen existierten nicht mehr und die serbische Regierung interessierte sich immer weniger für die Lage in der Woiwodina, da sie an den Sieg Österreichs über Ungarn glaubte. Meierhofer löste die Volksausschüsse auf,

¹⁷ С. Гавриловић, *Срби у револуцији*, 284—286; исти, *Срем у револуцији*, 317, 338; В. Крестић, нав. дело, 83.

¹⁸ С. Гавриловић, *Срби у револуцији*, 286.

¹⁹ В. Крестић, нав. дело, 85.

²⁰ С. Гавриловић, *Срби у револуцији*, 286.

²¹ С. Капер — С. Здравковић, *Српски покрет у Јужној Угарској*, 82.

²² С. Гавриловић, *Срби у револуцији*, 286.

verfolgte die Anhänger der Liberalen, zwang die deutsche Sprache auf, und stellte das serbische Volk als Ganzes auf dieselbe Stufe mit dem aufständischen Ungarn.

Nach dem Niederschlagen der Revolution in Ungarn hatte der österreichische Zar mit der Urkunde vom 18. November 1849 die Serbische Woiwodina unter dem Namen Woiwodschaft Serbien und Tämischer Banat anerkannt. Diese autonome serbische Region umfaßte jedoch nur einen Teil jener serbischen Provinz in Ungarn, die bei der Maiversammlung als Serbische Woiwodina proklamiert wurde.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЗАКОНА О РАВНОПРАВНОСТИ НАРОДНОСТИ ИЗ 1868. ГОДИНЕ

Циљ мог рада је био да овај закон превођењем учиним доступним ширем кругу стручњака и осталих заинтересованих, и да у краћим цртама укажем на мотиве и околности његовог настанка. Чини ми се да у данашње време, када питање националних држава и проблем националних мањина поново избија у први план међународне дипломатије, овај закон као и његова судбина могу бити поучни.

Закон о равноправности народности донет је од стране парламента Краљевине Мађарске 1868. г. као XLIV законски члан, а настао је из потребе да се регулишу статус немађарских народа у Мађарској, њихова права и службена употреба језика. Био је то други правни акт са законском снагом те врсте. Први је прихваћен 1849. г., али услед пораза револуције није доживео примену.

Закон из 1868. г. је интересантан из више разлога. С једне стране, реч је о закону који је настао у земљи са најшаренијим етничким и верским (шест признатих вероисповести) саставом у ондашњој Европи.¹

¹ С обзиром на то, да пописи становништва између 1850. и 1880. године не садрже податке о етничкој структури становништва, те односе у 1868. годину можемо само наслуђивати на основу података из 1850. и 1880. г.:

	У хиљадама		У постоцима	
	1850.	1880.	1850.	1880.
Мађари	4.812	6.404	41,5	46,7
Немци	1.349	1.870	11,6	13,6
Словаци	1.739	1.855	15,0	13,5
Румуни	2.240	2.403	19,3	17,5
Украјинци	446	353	3,9	2,6
Срби, Хрвати				
Буњевци, Шокци	598	632	5,1	4,6
Словенци	45	63	0,5	0,5
Јевреји	250	—	2,1	—
Остало	128	148	1,1	1,1
	11.609	13.729	100	100

(*Magyarország története*, VI/2, Budapest 1987, 1149)

Са друге стране, својевремено је био а на овим просторима и остао једино закон те врсте.

Мађарска, као и хабсбуршка монархија у целини, била је нетипична земља: разликовала се од западних, махом једнонационалних држава својим многобројним народностима, али и од источних, етнички сложенијих земаља, с обзиром на то да доминирајућа нација није чинила апсолутну већину становништва. Међу одлике националних односа у Мађарској спадају, свакако, и знатна измешаност етничких група и чињеница да су немађарски народи настањивали махом периферне области Краљевине у непосредној близини својих матичних нација или сродних народа. Уз специфичности историјског наслеђа и развојка, као и знатне разлике у политичким тежњама коегзистирајућих народа, потпуно и за све стране задовољавајуће решење националног питања чинило се неизвесним, мада не и немогућим. Повољнијем решењу ишла је у прилог и заједничка невоља у којој су се народи Мађарске нашли после слома револуције 1848/49. Политичка атмосфера у доба Баховог апсолутизма подстакла је зближење мађарског и немађарских народа, те је на обе стране расла спремност да се вишегодишњи озбиљни спорови реше мирно, путем споразума.

Прва повољна прилика за то указала се после пада Баховог режима када је настала жива политичка деланост са циљем проналажења најсврсисходнијег државноправног решења и управног система који би осигурао стабилност и даљи успешан развој Монархије. У том дубоком превирању, сви многољуднији народи хабсбуршког царства формулисали су на својим националним саборима или народним скуповима своје националне програме и виђења могућег решења.

Што се Краљевине Мађарске тиче, одмах иза државноправног спора са хабсбуршком кућом наметало се питање статуса и једнакости немађарских народа. Управо због важности проблема, на предлог József-a Eötvös-a парламент је оформио посебну комисију која је имала задатак да се подробно упознао са националном проблематиком, жељама и ставовима народности, као и да на основу тих сазнања изнесе свој предлог решења.

Рад комисије праћен је са великим интересовањем. Око ове проблематике развила се жива расправа вођена преко штампе, у интелектуалним и политичким круговима свих народа и на националним скуповима народности. До сусрета је дошло и на високом нивоу: марта 1861. представници мађарске опозиције водили су разговоре са председником српске владе Илијом Гарашанином и кнежевим повереником Јованом Ристићем.² Том приликом мађарска страна одбацила је могућност обнове Српске Војводине, али је предложила заокруживање по етничкој основи. Распуштање парламента од стране владарске куће 22. августа 1861. године означило је крај рада парламентарне комисије. Ипак, пре престанка рада парламента донета је одлука да се рад на овом питању обавезно настави приликом следећег заседања парламента.

² *Magyarország történeti kronológiája*, III, AK, Budapest 1988, 726.

Посао је заиста настављен после пет година формирањем четрдесеточлане тзв. народносне комисије. Ова комисија је конкретну изравду законског предлога поверила поткомисији. У обе комисије налазило се више представника немађарских народа, те се од њиховог рада очекивало повољно решење.

Народности су своје националне програме изнеле у сложеној политичкој ситуацији: спољнополитички и унутарполитички догађаји чинили су све извеснијим решење државноправног спора Мађара са хабсбуршком кућом на дуалистичкој основи. То је довело до подвојености и незадовољства не само међу немађарским народима, већ и у мађарским политичким круговима. Народности су истицале да би дуализам за њих значајно учвршћење мађарске хегемоније и уједно пораз оних усмерења која су решење националног питања у Монархији као целини видела у федералном преуређењу заснованом на националном принципу. Са те тачке гледишта, дуалистичко преустројство, које своје корене има у историјско-правном начелу, изгледало је изразито неправедно и застарело.

Румунски, словачки и српски национални покрети остали су на ставовима усвојеним још 1861. године, што значи да су тражили признање свог бића као посебних *политичких* нација, колективна права, територијалну аутономију на основу језичких граница заокружених жупанија (са властитом управом и језиком), затим културну аутономију, сразмерну представљеност у централним државним органима и право на сопствене политичке институције. Сем жеље да закон о народностима осигура поштовање њихових захтева, немађарски народи су се залагали да се овај закон прогласи темељним законом Краљевине Мађарске, очекујући његово стриктно спровођење и поштовање.

Мађарски владајући кругови и мађарска јавност изразили су спремност да се реше несугласице настале између Мађара и немађарских народа. У знак добре воље, мађарска влада је од парламента затражила и добила пуномоћ за укидање важности XVI законског члана из 1848. године, којим се као искључиви језик у жупанијама означаје мађарски. У овом духу, прваци слободоумне политичке струје Ferenc Deák, József Eötvös и други упозоравали су мађарско јавно мњење да тлачење народности никако не може допринети решењу националног питања, нити је у духу и интересу мађарског народа. Сходно својим либералним начелима, били су мишљења да се ово питање може решити осигуравањем индивидуалних права: „... Сви народи који живе у земљи... Мађари, Словаци, Румуни, Немци, Срби, Русини итд. имају се сматрати равноправним народностима, које своје посебне националне тежње могу слободно задовољити на основу личних слобода и слободе удруживања у границама политичког јединства земље, без икаквог даљег опраничавања”.³ Сматрали су да под овим условима немађарски народи могу сачувати свој национални идентитет унутар муниципија. Истовремено, Deák и Eötvös су у духу либерализма захтеве усмерене на доби-

³ Magyarország története, VI/1, AK, Budapest 1987, 691.

јање специјалних права за националне колективитете као целине сматрали феудалним заостацима.

Првобитан оптимизам и извесна предусретљивост између водећих слојева Мађара и народности брзо су копнили подробнијим упознавањем ставова и захтева друге стране. Такву тенденцију појачавао је и законски предлог народности предат народносној поткомисији током фебруара 1867. године. Нацрт су саставили 24 немађарска посланика (16 Румуна, 7 Срба и 1 Русин). Потребно је истаћи да се радило о првом заједничком програму народности усмереном на регулисање статуса и права немађарских народа.

У првом параграфу нацрта фиксирано је „Мађари, Румуни, Срби, Словаци, Русини и Немци признају се као равноправне нације, којима је политичка равноправност језика и народности у оквиру територијалне неповредивости и политичког јединства осигурана основним законом.⁴ Ових шест нација би језичку, политичку и управну аутономију уживале унутар на основу већинског принципа заокружених жупанија. У оквиру жупанија и градова већински језик био би проглашен званичним. У тим срединама, мањина која би се бројношћу и значајем приближила већинском народу, имала би право да захтева увођење свог језика као другог званичног језика. Даље, сва власт и судови водили би расправе и издавали одлуке на матерњем језику странака. Сви органи жупаније и градова обраћали би се вишим државним инстанцама на свом званичном језику. Језик законодавства и централне државне управе био би мађарски, али би се у парламенту и одељењима централних државних органа представници немађарских народа могли слободно користити својим матерњим језиком. Образовање би се изводило на матерњем језику, а као обавезан предмет учила би се национална историја дотичног народа. Свака нација имала би право да сазива националне саборе, конгресе ради унапређења свог културног развоја. Затим, имале би право оснивања националних друштава, културних институција, као и да на јавним скуповима и зградама истичу своје националне заставе. Законски пројекат је предвиђао и „одговарајућу“ заступљеност сваке нације у горњем дому и централним органима управе.

Оновремена мађарска јавност је овај пројекат протумачила као провокацију, као тежњу ка распарчавању мађарске државе и отцепљењу од ње. И уз претпоставку да до отцепљења не би дошло, спровођење у живот захтева садржаних у законском предлогу значило би добровољно одрицање од мађарске супремације, као и почетак управног нејединства државе, цепкање привредног простора, децентрализацију и нужно отпуштање великог броја мађарских службеника у нижој и средњој управи и судству, на чија места би дошли представници интелигенције и грађанства народности. Уз овакве изгледе за мађарску страну, избор у дилеми: решавање националног питања или спора са владарском кућом, изгледао је решен, о чему сведоче речи Aurela Kecskemeti-a, пуб-

⁴ Нав. дело, VI/2, 806.

лицисте и уредника листа *Magyar Hiradó*: „Цена измирења са Аустријом (њемом владарском кућом) није толико висока, какву захтевају народности а наши неспретни револуционари били спреми да им дају”.⁵ У таквим околностима поново се појачало неповерење према народностима, чему је допринело и њихово држање према мађарској грађанској револуцији и ослободилачком рату 1848/49. године, а исто и за време неонапсолутизма.

Судбину сличну законском предлогу народности доживео је и нацрт који је народносна парламентарна поткомисија предала парламенту 26. јуна 1867. године. Истог дана, заједно са овим нацртом поткомисија је ради јаснијег увида у проблематику поднела свој извештај и нека документа која су садржавала националне захтеве, програме: национални програм Словака прокламован 7. јуна 1861. г. у Türocsentmaraton-у, српски национални програм из Сремских Карловаца (5. април 1861), затим посреднички предлог Ж. Поповића и А. Влада (настао 20. јула 1861), допис Русина у вези са националним питањем у редакцији Буковског (23. јануар 1867), као и текст предлога закона народности од 11. фебруара 1867. године.

Идејни творац законског пројекта народносне поткомисије био је József Eötvös, а одредбе овог пројекта излазиле су у сусрет неким основним захтевима народности: био би то темељни закон Краљевине и омогућио би политичку афирмацију народности унутар жупанија. Нацрт је предвиђао слободно коришћење језика народности на свим форумима, а на свим управним нивоима употребу већинског принципа. О деловодном и записничком језику одлучивало би се гласањем, док би се у контакту муниципија са владом користио искључиво мађарски државни језик. Пројекат је предвиђао државну потпору неговању културе народности и није помињао термин „јединствене мађарске политичке нације”.

Овај напредни пројекат доживео је жестоко одбацивање са обе стране: народностима су се права садржана у њему чинила недовољним, док су се мађарској јавности и већини мађарских политичких кругова чинила сувише широким. На иницијативу Земљенске жупаније, многе жупаније су путем представки парламенту протестовале. У допису Сатмарске жупаније се истиче да се под плаштом народносних права тежи распарчавању домовине. У дописима се често истиче неминовност губитка мађарског карактера жупанија евентуалним усвајањем овог законског предлога, те се у њима захтева искључива употреба мађарског језика. Расправа вођена око овог нацрта показала је да је у мађарским политичким круговима превагнуло конзервативно усмерење.

После годину и по одуговлачења, предат је на парламентарну праву нацрт закона настао под притиском жупанијског племства. Овај предлог био је најближи касније усвојеном закону, с тиме да је коначна верзија уобличена на основу измена које је парламенту предложио Ferenc Deák. Он је био мишљења да у тексту закона обавезно треба истаћи начело јединствене политичке нације и улогу мађарског као

⁵ Kacske méti Aurél, *Vázlatok egy év történetéből*, Pest 1862, 183.

званичног језика државе. Уз то, предвиђао је и извесну структуралну промену нацрта које је предложила поткомисија. Деак је доминацију мађарског језика предвиђао на вишим нивоима управе, док код „жупанија, мунципалитета, општина и цркве ја не бих ограничавао равноправност, штавише дао бих јој широк простор.”⁶

Деак-ов предлог прихваћен је за главну расправу, док су посланици народности за свој званичан нацрт прогласили већ помињани народносни предлог из фебруара 1867. године.

Дебата о закону вођена је како унутар парламента, тако и ван њега и држала је јавност у сталном узбуђењу, тим више што је овај проблем повезиван са питањем политичког уређења земље у целини. Тако нпр. *Magyar Ujság* у свом броју од 23. новембра 1868. истиче да би се национално питање могло у потпуности решити када би Краљевина Мађарска постала независна држава изграђена на демократским основама.

Временом је дискусија постала у толикој мери жестока и напета да је Kálmán Tisza запретио стриктним спровођењем постојећих језичких закона, уколико се не постигне сагласност.

На крају, парламент је изгласао Деак-ов предлог с тим да гласању нису присуствовали представници-посланици народности (њих 24), који су у знак протеста напустили дворану за седнице.

На овакав начин, без постигнуте сагласности са немађарским народима и уз подељеност мишљења у мађарским политичким круговима и јавности, завршена је вишегодишња активност усмерена на дугорочно решење националног питања у Краљевини Мађарској.

Текст закона следи у преводу, уз примедбу да сам се трудио да овај превод буде што вернији оригиналу, што је понекад, бојим се, ишло на штету језичке чистоте текста.

XLIV ЗАКОНСКИ ЧЛАН ПО ПРЕДМЕТУ РАВНОПРАВНОСТИ НАРОДНОСТИ

С обзиром на то да сви становници Мађарске и по принципима устава у политичком смислу чине једну нацију, недељиву и јединствену мађарску нацију, чији су равноправни чланови сви грађани домовине, без обзира на то којој народности припадају; и пошто се ова равноправност сме прописима регулисати само у односу на службену употребу у земљи коришћених језика, у мери у којој дозвољава јединство државе, практичне могућности владе и управе као и нужна праведност, не дотичући равноправност грађана у свим осталим видовима* у погледу званичне употребе разних језика следећи прописи ће служити као ме-
родавни:

⁶ *Magyarország története*, VI/2, Budapest 1987, 811.

* Подвукао Золтан Бере.

1. § Услед политичког јединства нације државни језик Мађарске је мађарски, језик расправе и пословођења мађарског парламента и убудуће је једино мађарски језик: закони се стварају на мађарском језику, али их треба издати и у званичном преводу на језицима свих народности које у земљи живе; језик земаљске владе је у свим областима управе и убудуће мађарски.

2. § Записници мунџипија воде се на службеном језику државе, међутим могу се водити и на свим оним језицима за које се изјаснила барем једна петина чланова представничких тела или комисија мунџипија.

У случајевима неподударности текстова одређујући је текст на мађарском језику.

3. § Сви који имају реч на седницама мунџипија могу говорити на мађарском језику или на свом матерњем уколико то није мађарски језик.

4. § У својим дописима земаљској влади, мунџипије се користе званичним језиком државе, али паралелно са текстом на мађарском језику, у стубичном распореду, може се користити и било који од језика на којима су вођени записници. У међусобном дописивању могу се користити језиком државе, или једним од оних језика којима се мунџипија којој се допис шаље, на основу 2. параграфа у својим записницима служу.

5. § У унутрашњем пословању, мунџипијални службеници се користе званичним језиком државе: међутим, уколико би то неким мунџипијама или службеницима причињавало практичне тешкоће, дотични чиновници изнимно се могу служити било којим од језика записника.⁷ Међутим, кад год би то интереси државног надзора и управе захтевали, морали би своје извештаје и дописе доставити и на званичном језику државе.

6. § Чиновници мунџипија на територијама под својом јурисдикцијом, приликом званичних контаката са општинама, удружењима, скуповима, институцијама и приватним лицима, по могућностима служе се њиховим језицима.

⁷ Изрази: језик записника (у оригиналу — а jegyzőkönyv nyelve) и записнички језик (jegyzőkönyvi nyelv) у стилском погледу нису најсрећнији, међутим, користим их у наведеном облику јер у овом случају имају специфично значење и тежину, одређену другим параграфом закона. Сем тога, управо се за ове изразе органски везују одређена права у коришћењу језика народности у контактирању мунџипија и централних државних органа, између самих мунџипија, као и у делатности судова. Због своје дефинисаности, ови изрази нису могли бити замењени речима деловодни или пословодни језик нити описно, као језик коришћен у датој мунџипији, јер је коришћених језика на територији неке мунџипије, обично, било више него записничких језика.

7. § Сваки становник земље, у случајевима када без посредовања адвоката, лично или преко опуномоћеног представника тражи заштиту закона и судску помоћ, било као тужитељ, тужени, или подносилац молби, може користити:

- а) свој матерњи језик пред својим општинским судом;
- б) пред другим општинским судом пословодни језик, или језик записника дате општине;
- г) пред својим среским судом пословодни или записнички језик своје општине;
- д) пред другим судовима, било да су они судови своје или друге мунципије, може користити записнички језик мунципије чијој надлежности дати суд припада.

8. § Судија, приликом случајева из 7. параграфа, жалбу или молбу решава на језику поднетих жалби и молби; саслушавање, испитивање сведока, увиђај и друге судске радње у парничном, ванпарничном и кривичном поступку врше се на језицима странака у парници или саслушаних; што се пак тиче језика записника са парничних расправа, користи се онај језик од записничких језика надлежних мунципија о којем се парничне стране међусобно споразумеју. Уколико се по овом питању не стекне сагласност, судија може да одреди било којих од записничких језика мунципије, али је дужан да у случају потребе садржај записника помоћу тумача објасни странкама.

Судија је такође дужан да лично или преко тумача објасни садржај важнијих докумената, уколико су они писани на језику који неко од парничних странака не разуме.

Решење о судском позиву, у интересу позване странке, доставља се на његовом матерњем језику, ако се то одмах може дознати, а иначе на записничком језику општине где странка станује, или на званичном језику државе.

Судска одлука доноси се на записничком језику судске расправе; али судија је обавезан да саопшти, односно изда одлуку на оном језику који странка захтева, уколико је то записнички језик мунципије чијој надлежности суд припада.

9. § У свим оним грађанским и кривичним парницама које се воде посредовањем адвоката, на првостепеним судовима језик расправе и одлуке одређује се по досадашњој пракси, све док по питању првостепених судова и вербалног поступка законодавство коначно не донесе одлуку.

10. § Црквени судови сами одређују свој пословодни језик.

11. § У катастарским уредима, с обзиром на судско надзирање, користи се пословодни језик догичног суда, али ако то странке захтевају, решења и изводи се издају и на државном језику, или на неком од записничких језика мунципије на чијој територији се катастарски уред налази.

12. § У случајевима притужбе, уколико парница није вођена на мађарском језику, или је протраћена немађарским документима, апелациони суд ће, уколико је то потребно, текст парнице и пратећа документа путем судских тумача који ће бити запослени о државном трошку при апелационим судовима превести на мађарски језик и парницу ће на основу овог овереног превода узети у разматрање.

Решења, одлуке и пресуде апелациони суд ће увек доносити на званичном језику државе.

Вративши парницу дотичном првостепеном суду, исти ће решења, одлуке и пресуде апелационог суда, свакој парничној странки понаособ, саопштити односно издати на оном језику на којем странка захтева, уколико је тај језик пословодни језик суда, или записнички језик мунципије.

13. § Званични језик судова наименованих од стране земаљске владе искључиво је мађарски језик.

14. § Црквене општине, уз поштовање законских права својих надређених црквених органа, по свом нахођењу одређују језик вођења црквених послова, матичних књига као и — у границама земаљског школског закона — наставни језик у својим школама.

15. § Виша црквена тела и органи сами одређују језик седница, записника, пословања, као и језик којим одржавају везу са својим црквеним општинама. Уколико тај језик није званични језик државе, у интересу државне контроле записници се уједно достављају властима и у овереним преводима.

У међусобном контакту различитих цркава и њихових виших органа, користи се званични језик државе или језик цркве са којом контактирају.

16. § Више и највише црквене власти када се својим дописима обраћају земаљској влади користе се својим пословодним или записничким језиком и паралелно с тим и званичним језиком државе; у обраћању мунципијама и њиховим органима користе се државним или записничким језиком дате мунципије, или једним од њих ако их има више; црквене општине, пак, у случајевима службеног обраћања земаљској влади или својим мунципијама користе се службеним језиком државе или језиком свог пословања, а према другим мунципијама служе се једним од записничких језика дотичне мунципије.

17. § Одређивање наставног језика у образовним институцијама, основаним од стране државе или владе, спада у делокруг министра за просвету, уколико то закон другачије не регулише. Међутим, пошто је успешност јавног образовања са аспекта просвећивања и друштвеног добра и држави главни циљ, држава је обавезна да води рачуна о томе да у државним школама по могућности осигура свим народностима до-

мовине, који живе масовније заједно, да образовање стичу у близини свог становања на свом матерњем језику, све до степена где почиње више академско образовање.

18. § У већ постојећим или убудуће основаним образовним институцијама средњег и вишег ступња, које се налазе на територијама где је у употреби више од једног језика, за сваки од тих језика треба отворити катедру за језик и књижевност.

19. § На државном универзитету наставни језик је мађарски, међутим, за језике који су у употреби у земљи, уколико још не постоје, треба основати катедру.

20. § Скупштине општина саме одређују свој пословодни језик и језик записника. Записник треба водити и на оном језику који једна педина чланова скупштине држи за потребно.

21. § Општински службеници у контактирању са становницима места дужни су да употребљавају њихов језик.

22. § У обраћању својој мунципији, њеним другим општинама као и државној власти, користе свој пословодни као државни језик; у случају других мунципија и њихових општина користе државни језик или неки од записничких језика дате мунципије.

23. § Сви грађани земље могу дописе својим општинама, црквеним општинама, црквеним властима, својим мунципијама и њиховим органима, као и земаљској влади упућивати на свом матерњем језику.

24. § На општинским и црквеним скуповима они који имају право на учествовање могу се слободно служити својим матерњим језиком.

25. § Уколико приватна лица, цркве, приватна удружења, приватне образовне институције или општине без мунципијалних права не упуће допис земаљској влади на државном језику, решења на ове дописе пишу се мађарским језиком, с тим да решењу треба приложити оверени превод на језику на којем је допис предат.

26. § Као што је било досад, и убудуће ће индивидуални представници свих националности, као и општине, цркве, црквене општине, без обзира којој народности припадали, имати право да сопственим снагама или путем удруживања оснују основне, средње и високошколске установе. Из ових разлога, и са циљем оснивања институције за унапређење језика, уметности, науке, привреде, индустрије и трговине, као и друге институције, грађани домовине могу под законски регулисаним надзором државе оснивати друштва и удружења, доносити своје прописе и дело-

вати у складу са одредбама земаљске владе, као и прикупљати новчани фонд и под надзором земаљске владе руковати њиме према законитим интересима своје народности.

На овај начин настале образовне и друге институције, школе — уз поштовање одредаба закона о јавном образовању — равноправне су са државним институцијама сличне природе и истог степена.

Језик приватних институција и удружења одређују оснивачи.

Удружења и са њихове стране основане институције међу собом могу контактирати на свом језику, а у контактирању са другима биће одређујуће одлуке из 23. параграфа.

27. § Приликом попуњавања државних служби и убудуће ће једино важеће мерило бити лична способност: нечија национална припадност се не може сматрати као препрека за добијање било које државне службе у земљи. Штавише, земаљска влада ће водити рачуна да се на земаљске судске и управне службе, а нарочито на положаје главних жупана, доведу из редова различитих народности лица која су у траженим језицима, као и у другим погледима савршено погодна.

28. § Одредбе ранијих закона који су у супротности са овим одлукама овим се бришу.

29. § Одредбе овог закона не важе за Хрватску, Славонију и Далмацију, које имају посебну територију и у политичком смислу чине посебну нацију, већ за њих важи онај споразум који је склопљен између мађарског парламента, са једне, и хрватско-славонског парламента, са друге стране, и сходно којем њихови представници могу узети реч на свом матерњем језику у заједничком мађарско-хрватском парламенту.⁸

*
* *
*

Закон у овом облику представљао је компромис између разних струја мађарског политичког живота, а по својој природи био је либералан. Каснији закони, чије су одредбе на неки начин дотицале националне односе, потврђивали су или узимали у обзир његове одредбе.

У уводном делу закон гарантује иста грађанска лична права свим становницима Мађарске као и равноправну доступност свих државних функција. Поред ових, тзв. релативних права, закон изричито наводи права мањина и прописује обавезе државе, нпр. да на територијама са немађарским становништвом у судству и управним телима треба запошљавати људе који познају те језике. Либералан је и у том погледу што не уводи обавезу учења службеног језика државе (што ће после 1918. године приликом склапања мировних уговора и уговора о заштити мањина постати пракса), нити писма.

⁸ *Magyar törvénytár*, Budapest 1896, 490—494.

У вези са службеном употребом језика, закон је био најдетаљнији и пружао је знатно више простора него језички закони пре 1848. године, али је уједно био и ускоруднији од Eötvös-овог предлога и предлога народности. Конкретније, омогућавао је да се било који грађанин Краљевине Мађарске на општинским, муниципалним или црквеним скуповима служи својим матерњим језиком, да на матерњем језику упућује своје представке свим органима власти — подразумевајући ту и владу. На општинским и среским судовима спорови су се могли водити на матерњем језику странака. Општине су саме одређивале језик овог пословања и записника. Службена употреба језика на средњем управном ступњу била је већ ограничена: у муниципалним градовима и жупанијама службени језик је био мађарски, уз могућност постојања другог или трећег записничког језика. Службени језик централних државних органа, као и парламента, био је мађарски. Земаљски закони морали су бити издати на језицима свих народности.

Као што се у закону може применити, употреба мањинских језика у муниципијама у великој мери је зависила од градских и жупанијских власти и чиновника, па је у том смислу било доста разлика у пракси. По том питању најбоља ситуација је била у неким јужноердељским и јужномађарским жупанијама, где су народности биле у довољној мери заступљене или чак имале водећу улогу у животу жупанија односно градова.

На пољу школства, науке, цркве и културе и привредних удружења народности, закон је знатно либералнији и пружа могућност изградње културне аутономије, и штавише, предвиђа обавезу државе за оснивање школе и катедара на језицима народности. Поред тога, закон пружа потпуну слободу делатности у свим видовима привредног и финансијског живота. Сходно таквим одредбама, у деценијама после Нагодбе настају на стотине културних друштава народности (читалачки кругови, певачка друштва, књижевна, глумачка, женска друштва, као и научна и друштвена удружења), затим издавачке куће, привредна деоничарска друштва, банке, штедионице, задруге итд. Наведене културне установе имале су локалан или регионалан карактер, а већ пре 1867. године постојале су централне, обухватне културне институције народности попут Матице словачке, Матице српске, румунске Астре и украјинског удружења Св. Базила. Уз то, излазили су стручни, забавни, научни, књижевни и политички листови (1890. године 500 мађарских, 102 немачка, 15 румунских, 14 српских и хрватских, 13 словачких, један украјински лист).⁹ Мрежа нижих школа састојала се 1869. године од 5.818 школа искључиво на мађарском језику и 6.355 школа где се настава одвијала искључиво на језицима немађарских народа, што је сасвим близу процентуалном односу мађарског и немађарског становништва у земљи.¹⁰

Без обзира на могућности које су Eötvös-ов законски нацрт и коначно усвојени закон пружали, немађарски народи су оба документа

⁹ *Magyarország története*, VI/2, Budapest 1987, 1338.

¹⁰ Нав. дело, VI/2 1340.

једнодушно одбацили. Разлог томе лежи у чињеници да њихови најважнији захтеви — њихово признање као посебних политичких нација, колективна права, управна и територијална аутономија и политичке институције — нису задовољени. Због тога закон није успео да реши национално питање, већ је пре постао нов камен спотицања. До сагласности између заинтересованих страна тешко да је уопште могло доћи, с обзиром на то да су се обе стране, сходно својим интересима, чврсто држале својих принципа и политичких опредељења а начела су се суштински разликовала: радило се о сучељавању либералног и демократског, односно историско-правног и националног принципа.

Eötvös у својим замислима — које су постале доминирајуће у мађарској „политичкој свести“ — полази од државе као одређујућег фактора у настанку нација и тврди да је нација током историјског развоја постала политичка заједница која сједињује народе различитог језика и вере, који имају иста лична грађанска права. Према овим схватањима, право на посебну државу имају „историјски народи“ који су у средњем веку створили државу, док у тој држави покорени или досељени народи за то немају права. Статус нације могао се признати „историјским народима“, али не и народностима.

Појму државе-нације народности су супротставиле нацију као језичку заједницу. Идејно, национални покрети народности заснивани су на принципима природног права и националног начела, чија је полазна поставка да сваки народ има право да одлучује о својој судбини, односно да повуче границу политичкој заједници коју је створио и да јој одреди уређење. Конзеквентно спровођење овог принципа значи право сваког народа на посебну државност из чега следи да би признање статуса посебне политичке нације од стране мађарске владе значило признање управо тих права. Мађарске владе у интересу очувања територијалног интегритета своје земље, тако што никад нису могле учинити.

Руководећи се својим концепцијама нити су немађарски народи били спремни да прихвате статус мањине, нити Мађари да им признају статус посебних нација.

Истина, народности су истицале да испуњавање њихових основних захтева не значи нужно и нарушавање територијалног интегритета Мађарске. Међутим, није далеко од памети да уз поседовање територијално-управне аутономије и политичких институција, као и признатог статуса посебне (политичке) нације, не би искористиле евентуалну повољну прилику да се прикључе матичним државама (Срби и Румуни), или да се издвоје у посебну државу (Словаци).

Услед настале ситуације надаље се могло расправљати само о мањем или већем степену либерализма и проширењу права садржаних у закону, али не и о испуњењу главних захтева народности.

Из горе наведених разлога, ни јединственост нити пак широке могућности које је закон, ипак, пружао (првенствено на културном, привредном и црквеном плану) нису успели да смире националне покрете немађарских народа. Томе у прилог ишле су још неке чињенице везане за овај акт. Пре свега то што није проглашен темељним законом

Краљевине тј. није улазио у корпус закона који су чинили устав земље на који је краљ приликом крунисања полагао заклетву. Као такав, имао би веће изгледе за доследно спровођење. Јер, највећи проблем у вези са овим законом био је управо његово недоследно спровођење — пре свега одредаба везаних за службену употребу језика, оснивање државних школа и запошљавања службеника са знањем језика народности. Разлози томе су вишеструки: непостојање државног органа (наравно, уз присуство представника народности) који би надгледао и гарантовао поштовање и спровођење слова закона, затим чињеница да је његово спровођење увек зависило од политичких превирања и односа снага између либералних и демократских струјања, са једне, и конзервативних усмерења мађарског политичког живота, са друге стране. Разуме се да је био важан и однос снага Мађара и народности на нивоу политичких и управних установа земље. Извесну улогу играло је и питање заинтересованости водећих људи и чиновника из редова народности за конкретну, практичну борбу за реализацију законских одредаба. Да поменемо још једну ману самог закона: неке одредбе су формулисане прилично еластично. Основу, позадину недоследног спровођења већ поменутих одредаба закона чинила је тежња доминирајућег, конзервативног мађарског политичког вођства за тихом и безболном мађаризацијом народности.

Управо јачање конзервативних снага довело је до појаве мађаризаторских тенденција после 1875. г. и њиховог ирзаситог јачања крајем века и с тим у вези до одустајања првака националних покрета народности од глобалног одбацивања закона о равноправности народности и преоријентисања само на инсистирање за доследно извршавање свих параграфа закона.

Доследно спровођење закона у целини вероватно би допринело битном побољшању међусобних односа и уважавања Мађара и немађарских народа унутар Мађарске, али не би решило суштинске разлике у погледу положаја и односа народа настањених унутар граница Краљевине. Супротности између историјско-правног и националног принципа немогуће је решити на обострано задовољство све док једна од сучељених страна не одустане од захтева за остваривањем свих права која проистичу из дотичног начела. На жалост, овој констатацији иду у прилог и нама савремена драматична збивања.

Показало се да се национално питање не може решити ни оживотворењем либералних принципа у грађанском друштву, нити се тај проблем аутоматски решава изградњом тзв. социјалистичких односа. Истина, и даље остаје отворено питање да ли је грешка у самим идејама, или у недоследном спровођењу у оба случаја.

Немогућност појединих држава, али и међународне заједнице да разреше нагомилану напетост која проистиче из нерешеног националног питања (и разуме се, питања заштите мањина) сведочи о томе да не постоји ефикасан механизам како у пракси, тако ни у теорији, за решавање овог сложеног питања. Уједно, простране области и број инволвираних држава указују на потребу да се питање решава на међународном нивоу, мирним путем.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Andrassy J., *Međunarodno pravo*, Školska knjiga Zagreb, 1987.
2. Bán P., *Magyar történelmi fogalomtár I—II*, Gondolat Budapest 1989.
3. Czizmadia — Kovács — Asztalos, *Magyar állam- és jogtörténet*, Tankönyvkiadó, Budapest 1986.
4. Kemény G., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I, 1867—1892*, Tankönyvkiadó Budapest 1952.
5. Попов Ч., *Грађанска Европа I—II*, Матица српска, Нови Сад 1989.
6. Пржих И., *Заштита мањина*, Геце Кон, Београд 1933.
7. *Magyar életrajzi lexikon I—II—III* Akadémiai Kiadó Budapest 1967.
8. *Magyarország története VII/1, 2*, Akadémiai Kiadó Budapest 1987.
9. *Magyarország története IV*, Tankönyvkiadó Budapest 1972.
10. *Magyarország történeti kronológiája III*, Akadémiai Kiadó Budapest 1983. Főszerk. Benda Kálmán.
11. Jászi O., *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Gondolat, Budapest 1986.
12. Лист *Застава* 1867.

ZOLTAN ĐERE

BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG DE VÖLKERSCHAFTSGESETZES AUS DEM JAHRE 1868.

Zusammenfassung

Im Zeitraum vom 15. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts ist es aufgrund der Opferzahlen während der Türkenkriege und des Zustroms mehrerer Millionen Einwanderer zu einer radikalen Veränderung der ethnischen Struktur im Königreich Ungarn gekommen, so daß der Anteil der Ungarn in den achtziger Jahren des 18. Jahrhunderts auf lediglich 30% der Gesamtbevölkerung herabgesunken war. Es sollten sechs weitere Jahrzehnte vergehen, bis dieser Prozentsatz auf etwa mehr als 40% geklettert war. Hervorzuheben ist auch die Tatsache, daß neben den Ungarn im Königreich noch sechs andere zahlenmäßig stark vertretene Völkergruppen gelebt haben, und es existierten auch sechs gesetzlich anerkannte Konfessionen.

Die Undefiniertheit der Beziehungen zwischen Ungarn und den nichtungarischen Völkern führt während der Revolution 1848/1849 zu schweren Auseinandersetzungen zwischen ihnen, so daß von da ab die führenden politischen Kreise Ungarns eine gesetzliche Regulierung dieses Problems für unumgänglich gehalten haben. Der Autor beschreibt die Standpunkte der einzelnen Völker, sowie die Umstände, unter denen 1868 dieses Gesetz erlassen wurde. Er weist auch auf die Tatsache hin, daß es sich im europäischen Rahmen um das erste Gesetz handelte, welches sich explizit mit dem Status, den Rechten und dem offiziellen Sprachgebrauch ethnischer (und nicht konfessioneller) Minderheiten befaßt hatte (wenn wir ähnliche Bestimmungen in der Schweiz außer acht lassen).

Der Autor geht im Verlaufe dieser Analyse auch auf die Gründe ein, aus denen die Völkerschaften dieses Gesetz nicht akzeptieren wollten — nämlich auf die Gegensätze zwischen dem historisch-rechtlichen und dem ethnischen Dere vertritt den Standpunkt, daß das Geestz seinem Wesen nach liberal und Prinzip, sowie auf Möglichkeiten, die dieses Gesetz zu bieten vermochte. Zoltan für die damalige Zeit überaus fortschrittlich war, aber auch daß es zahlreiche Möglichkeiten zu öffnen imstande war, in religiöser, kultureller und wirtschaftlicher Hinsicht, was die Völkerschaften auch durchaus zu nutzen wußten. Als größte Unzulänglichkeit dieses Gesetzes führt er die Tatsache ins Feld, daß es nicht in das Grundgesetz auf Landesebene aufgenommen worden ist, und daß keine Institutionen existiert haben, die die Durchführung dieses Gesetzes hätten garantieren und kontrollieren können; dies hatte seine nur mangelhafte

stellung von Beamten, die eine dieser Sprachen sprachen. amtlichen Sprachgebrauchs, der Gründung staatlicher Schulen und der Ein-

Anwendung in der Praxis zur Folge, und zwar vor allem hinsichtlich des Der Autor hat den Wortlaut des Gesetzes aus der ungarischen in die serbokroatische Sprache übersetzt, um es einem breiteren Kreis von Interessenten zugänglich zu machen.

ЛАЈОШ КОШУТ ПРЕМА ВЕЛИКОЈ ИСТОЧНОЈ КРИЗИ 1875—1878.

После десет година ћутања (у вези са Источним питањем), Лајош Кошут се у другој години (1876) Источне кризе обратио јавности. Са јавношћу је комуницирао путем својих писама, која су била редовно објављивана у тадашњој штампи.¹ Између 1876—78. Кошут је написао десет таквих писама.² Мада су ова писма — осим једног³ — била намењена јавности, Кошут их је редом адресирао на одређене особе, које су биле познате јавности, били су чланови Незавишњачке странке,⁴ а већина њих и чланови Угарског парламента, нпр. Ерне Шимоњи (Simonyi Ernő), Шамуел Молнар (Molnár Sámuel) и Игнац Хелфи (Helfy Ignác).

¹ Са овим Кошутовим писмима је већ било фрагментарних помена у једној студији, која је позната и југословенској историографији: Endre Ágoston, *Mađarsko javno mnjenje i Bosna i Hercegovina (1875—1878)*, In: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u BiH i drugim balkanskim zemljama u Istočnoj krizi 1875—1878*, II, ANUBiH, Sarajevo 1977, 27—33.

² Сва Кошутова писма о великој Источној кризи су се на једном месту појавила и то у његовим *Сабраним списима* (*Kossuth Lajos Iratai*, IX, kötet, Budapest 1902). Написао је следећа писма: *Levél Simonyi Ernőnek* 1876. december 3-án (*K.L. Iratai*, IX, 96—104) и 1876. december 12-én (*K.L. Iratai*, IX, 106—116); *levél Lukács Gyulának* 1876. december 24-én (*K.L. Iratai*, IX, 116—121); *levél B. Molnár Sámuelnek* 1877. augusztus 12-én (*K.L. Iratai*, IX, 196—207) и 1877. augusztus 30-án (*K.L. Iratai*, IX, 208—227); *Ertekezés gr. Andrássy Gyula külpolitikájáról — levél Helfy Ignácához* 1878. január 16-án (*K.L. Iratai*, IX, 238—251), и 1878. február 17-én (*K.L. Iratai*, IX, 252—253), и 1878. július 26-án (*K.L. Iratai*, IX, 262—278) и 1878. július 28-án (*K.L. Iratai*, IX, 278—295) и *A boszniai occupatio történetéhez — levél Helfy Ignácához* 1878. október 19-én (*K.L. Iratai*, IX, 300—302).

³ Писмо Игнацу Хелфију од 17. II 1878. Кошут је писао приватно, међутим, овај је то објавио у штампи. Због тога је Хелфи претрпео оштре критике, као нпр. од *Nemzeti Hírlap*-а од 1. III 1878, како није у стању да поштује правила дискреције на што га је и Кошут молио поводом овог писма, јединог које није писао за јавност.

⁴ Незавишњачка странка (*Függetlenségi párt*) створена је 1874. од некадашњег највећег критичара дуалистичког система тзв. крајње левице и неких чланова бивше Деакове Странке адресе, као и Тисине Странке декрета тј. Средње левице (*Balközép*).

Писма Лајоша Кошута, која је написао поводом велике Источне кризе, можемо поделити у две групе. У *прву* спадају она из 1876—77. (укупно пет), у којима се велики емигрант оглашава о збивањима у Угарској повезаним са Источним питањем. У њима са великим полетом дели савет и примедбе — ради ефикаснијег деловања — како народу, тако и политичарима на кормилу државе. У *другу* групу спадају она писма (укупно пет) која је Кошут написао током 1878. године. У овим писмима се осећа Кошутово разочарање — у неким чак сам себи пребацује да је било непотребно да се огласи⁵ — у вези са неповољним решењем односно нерешавањем трогодишње Источне кризе. У овим писмима је изрекао оштре оптужбе пре свега на рачун Буле Анрашија (Andrássy Gyula) Калмана Тисе (Tisza Kálmán), али ни неке друге водеће политичаре није оставио по страни.

У првом свом обраћању од 3. децембра 1876, својим сународницима, истакао је велику важност гласа јавности. Под тим је подразумевао да влада усвоји захтеве јавности и омогући рад парламента, који би надзирао вођење спољне политике, јер је Кошут у вођењу државних послова тј. политике предност ипак давао званичним државним органима, док је превелико ангажовање „улице“ на том пољу сматрао штетним.⁶ Оваквим својим опаскама је, пак, одобравао и протурске студентске демонстрације у Будимпешти,⁷ при чему их је одвраћао од протеривања тј. да оставе простора деловању званичне политике, која је иначе дужна да став домаће јавности презентује свету.

Што се тиче међународне ситуације, Лајош Кошут је с њеном анализом започео већ у свом првом писму (3. дец. 1876), при чему је констатовао да је Источно питање *европско питање*. По њему, оно је постало ствар целе Европе оног тренутка када се Русија почела повећавати путем сакаћења Турске и поделе Пољске. Кошут је изразио своје симпатије према Турској — које су биле личног карактера — али је додао да у светској политици никада није играла улогу симпатија, него интерес. Стога је приметио да је одржавање Турске постало догма европске политике, али не зато што је Европа била заљубљена у њу, него да је одржавање Турске било незаобилазно ради онемогућавања руског продора и одржавања равнотеже снага.⁸ Тврдио је да док се руска сила буде надвијала над југоисточном Европом, мира неће бити, јер хришћански народи отоманског царства се неће моћи измирити са Портом, а неће моћи постати ни истински слободни. Опмињао је балканске народе да ће лоше проћи ако због Русије буду жртвовали и свој национални идентитет.⁹ Поводом овог је навео пример Србије и Румуније, при чему је приметио да док су се ове две кнежевине

⁵ Кошут је своју наивност прокоментарисао касније следећим речима: „Треба да се смејем својој лакомислености ако промислим да је било времена када сам писао дуге чланке о томе шта би гр. Андраши требало да чини...“ (превод са оригинала — аутор), тј. схватио је узалудност својих покушаја, јер ионако га од важнијих политичара нико није слушао.

⁶ Levél Lukács Gyulához, 1876. december 24-én.

⁷ Исто.

⁸ Levél Simonyi Ernőhöz, 1876. december 12-én.

⁹ Исто, 1876. december 3-án.

саме нагађале са Портом, била им је осигурана одређена аутономија, а до потпуне независности им је недостајао само један корак. Додао је да, ако оне дозволе да их Русија прикачи на своју удицу, од независности неће бити ништа. Овом приликом се посебно позабавио случајем Србије, за коју је тврдио да је дошла под такав руски утицај да је чак морала и заратити са Турском, јер како је приметио:

Српски народ је био заведен великим речима словенске слободе (које у Русији одзвањају величанствено), при чему није приметио да се бори, крвари и умире за руске интересе. И шта је постало од 'слободне' Србије? Копрца се на руској удици, поставши вазал Русије...¹⁰ (Превод с оригинала — аутор).

Кошут у својим писмима из 1876. није заобишао ни своје раније концепције о могућности решавања националног питања на карпатско-панонско-балконском простору, како унутар држава које се налазе овде, тако и између самих њих на основи слободе-једнакости-братства.¹¹ Демантовао је неке неистине по којима су Мађари противници слободе околних словенских народа,¹² при чему је додао да ако и Угарска буде изборила своју слободу одн. независност, онда она што пре мора ступити у савез са својим суседима ради заједничке одбране од наспртаја Немачке и Русије. Међутим, реално гледајући на тренутни однос снага и целокупну ситуацију, Кошут је уједно изразио и своје жаљење што је тај његов план тада био неизводљив. Предност је тога тренутка давао заустављању Русије, јер, како је нагласио, она директно угрожава и балканске народе и Угарску, али и саму Аустрију тај. целу Аустро-Угарску.

У свом првом писму из 1877. године¹³ Кошут је у већини само поновио неке своје констатације и предлоге из писама из претходне године (одоб-

¹⁰ Исто, 1876. december 12-én.

¹¹ Лајош Кошут се у емиграцији много бавио изналагањем „рецепта“ за решавање националног питања на поменутом простору. Тако је он већ 1851. написао један уставни нацрт тзв. Китањски уставни нацрт (*Kütahyai alkotmánytervezet*), који је све до 1859. допуњавао. Познати мађарски историчар Берџ Шпира (*Spiro György*) је недавно објавио овај нацрт уз обимне коментаре и уводну студију (*Spiro György, Kossuth és alkotmányterve, Debrecen 1989*) у којој је приказао генезу настајања тог нацрта, али и ток промене мишљења и схватања Лајоша Кошута после слома револуције и рата за независност у Угарској 1848/49. Надаље, о Кошутовим документима које је сачинио у емиграцији (*Уставни нацрт и План Подунавске конфедерације* (1862) Оскар Јаси, његов следбеник и са практичне и са теоретске стране, у свом монументалном делу (*A Habsburg-monarchia felbomlása, Budapest 1982* оригинал на енглеском издат 1929. године у Чикагу) о распаду хабсбуршке монархије, сматрао је да је Кошут пронашао рецепт за решавање националног питања. За први, тј. уставни нацрт је сматрао да је то начин за решавање националног питања унутар Угарске, како на бази потпуне слободе личности, тако и у колективном смислу на основама персоналне аутономије. За други Кошутов документ Јаси је сматрао да је то рецепт за решавање националног питања ван Угарске, тј. на карпатско-панонско-балканском простору, по којем би она била једна од њених елемената уз остале три (Хрватска, Србија, Румунија) односно четири (евентуално Ердељ одн. Трансилванија као четврта) државне јединице.

¹² Levél Simonyi Ernőhöz, 1876. december 12-én.

¹³ Levél B. Molnár Sámuelhoz, 1877. augusztus 12-én.

равање народних скупова, критика угарске и заједничке владе, умерено туркофилство, потреба за заустављањем руског продора итд.). У свом другом јављању, међутим, из 1877,¹⁴ изразио је неке погледе из којих се — у односу на неке његове раније ставове — могу уочити извесне корекције и промене. Овде одмах треба истаћи и то да су овакве промене код њега биле привременог карактера тј. без неких дубљих идејних корена. Кошут је током свог боравка у емиграцији више пута мењао неке дијаметрално супротне ставове, који су били производ тренутног стања. То се види и из тога што се, када ни оваква његова прилагођавања одређеном тренутку нису уродила плодом, аутоматски враћао својим претходним идејама (стицање независности Угарске, слобода и сарадња малих народа итд.); које су чиниле истинску идејну основу његовог деловања од слома револуције и рата за независност у Угарској 1848/49. Према томе, неки његови нагли преокрети не значе непринципијелност, него су одраз његовог хтења да свим силама постигне свој циљ. За овакве његове промене карактеристична је једна његова ранија изјава, када је преговарао са Наполеоном III. Том приликом су му пребацили да ће га овај преварити, а и иначе, како као републиканац по уверењу може веровати једном монарху. Кошут је узвратио:

Био бих лош патриот кад бих због својих политичких уверења одбио руку, ма од кога она била, која хоће да помогне моју домовину... Америчка Република извојевање своје независности има да захвали апсолутистичкој Француској... Савез бих примио не само од цара, краљева, само бих пазио да ме овај не однесе." (Превод с оригинала — аутор).¹⁵

Због ове и овој сличних изјава, као и већ поменутих наглих преокрета, Кошут је често доживљавао од својих противника током свог деловања веома оштре критике и осуде. Овом приликом, његову „промену“ мишљења у јавности тј. у штампи нису примили са критиком већ са одобрењем. Наиме, Кошут је у свом писму од 30. августа 1877. на неко време сам ставио на страну своје замисли о независности Угарске и Дунавској конфедерацији и насупрот томе почео је говорити о елементарној угрожености Угарске и Аустрије од стране Русије. Први пут је признао да су тога тренутка основни интереси за опстанак Аустрије и Угарске идентични. Захтевао је што хитнију акцију две половине Царства, да би се зауставила експанзија руског утицаја у југоисточној Европи. Овом приликом је Кошут јавности предочио и своју варијанту могућности решавања како Источне кризе, тако и заустављања руског одн. панславистичког утицаја (ова два појма Кошут је изједначавао). Решење је видео у поновном успостављању независне полске државе, која би постала одбрамбени бедем, а у исто време заустављањем Русије могла би допринети очувању нацио-

¹⁴ Исто, 1877. augusztus 30-án.

¹⁵ Kossuth Lajos, *Irataim az emigrációból*, I. köt., Budapest 1880, 237.

налног идентитета хришћанских народа у Турској.¹⁶ Кошут је за поделу Пољске кривио Европу, која ни тада није чинила ништа против Русије, којој је циљ да се то исто уради и са Турском (тј. Русији), после чега би дошла на ред Аустро-Угарска. Стога је поново опомињао Калмана Тису и његову владу да утичу на вође аустроугарске спољне политике да се ови не нагађају са Русима у нади да ће добити територијалну компензацију из турских области — него да се саслуша народ тј. да се Руси зауставе а Турци да се одбране.

Кошутова писма из 1876. и 1877. године имала су огроман одјек у оновременој мађарској штампи. Сви важнији листови су објављивали његова писма (већина у целости, а неки у изводима), после којих су следили опширни коментари.¹⁷ На краће време — што се тиче оцене Кошута и његових написа — у мађарској штампи је дошло до подударања мишљења између листова: *Egyetértés*, *Pesti Napló*, *A Hon*, *Pester Lloyd*, *Nemzeti Hírlap*, *Neue Freie Presse*, *Ellenőr* итд.). Више га није бранио *Egyetértés*, него су о његовим јављањима похвално писали малтене сви. Чак је и владин лист *A Hon* признао да Кошут овом приликом тумачи осећања нације и да више не говори само срцем већ и разумом.¹⁸ Скоро да је највећи одјек у штампи имала његова изјава о заједничким интересима Аустрије и Угарске. То су веома искористили они листови нпр. *Pesti Napló*, *A Hon*, *Kelet Népe*, итд.) који су прихватили Нагодбу, јер им је Кошутова изјава била „доказ“ за оправданост постојања дуалистичког система. Неки листови су Кошутова јављања искористили за то да и сами дају свој прилог критици водећих политичара у вези са курсом спољне политике (*Nemzeti Hírlap*, *Kelet Népe*, *Pesti Napló*, *Egyetértés* и др.). Листови су приметили такође и то да је Кошут прешао извесан пут преображаја, при чему је успео да се уздигне над страначка опредељења и да је верно интерпретирао расположење и хтење јавности када је реч о Источном питању.

У првом свом оглашавању године 1878.¹⁹ Лајош Кошут је анализирао Апратијеву политику тј. његову улогу у Источној кризи. Већ у овом свом

¹⁶ Е. Арато је у својој — овде већ поменутој — студији писао у вези са овим Кошутовим идејама, да он није схватио бит Источног питања и да је из његових писама писаних 1877. недостајала симпатија према балканским народима. То, међутим, није тако било, што се види и из текста (Кошут је уз независну Пољску бринуо и за очување националног идентитета балканских народа), а у својим ранијим писмима из 1876. Кошут се и те како бавио питањем положаја балканских народа, преко чега је Арато ћутке прешао.

¹⁷ *Egyetértés* — лист Независњачке странке (опозиција);
Pesti Napló — ванстраначки лист (близак опозицији);
Kelet Népe — лист конзервативне странке (опозиција);
Magyar Allam — католички лист (близак влади);
Pester Lloyd — ванстраначки лист (близак влади);
A Hon — лист Слободоумне странке (владин лист);
Ellenőr — лист Слободоумне странке (владин лист).

¹⁸ *A Hon*, 25. XII 1876.

¹⁹ *Ertekezés gr. Andrássy Gyula külpolitikájáról 1878. január 16.* (Расправа о спољној политици гр. Буле Андрашија), In: *Kossuth Lajos Iratai*, IX, 238—251. (надаље: *Ertekezés*).

јављању Кошут је показао верност својим ранијим ставовима и схватањима, одбацујући тврдњу штампе да прихвата Нагодбу. И даље му је превасходни циљ — како је тврдио — да се Угарска отцепи и да дође до сарадње између мађарског и балканских народа. У овог и другим својим писмима из те године је поново оштро осудио Андрашија и Тису, да ништа не чине за одбрану земље, него да преговарају са Русијом у нади задобијања неке од турских територија.²⁰ Кошут је упозоравао да ће руска политика ускоро своје деловање проширити и на Аустро-Угарску, где такође живи повелик број словенских народа. Она ће то обавити на тај начин што ће агитовати међу словенским становништвом а кад аустроугарска држава буде реаговала, онда ће дејствовати дипломатским путем а могуће ће бити и оружани устанак. То је, како га је Кошут назвао, руски „modus operandi”. Због овог Кошут захтева опрез од органа власти, јер таква акција у тајности већ тече.²¹

У своја остала три писма из 1878. Кошут се превасходно позабавио окупацијом Босне и Херцеговине.²² Учествовање Аустро-Угарске у том чину држао је погубним за њу, а пре свега за Угарску јер, како је већ тада нагласио, то се противи њеним природним интересима. Због постојећег дуалистичког уређења она је приморана да послужи као извор снаге за ту прљаву радњу и како је нагласио: „...са уласком у Босну, само се изострава мржња према Аустрији и Угарској...” и да ће окупација створити ново потенцијално „ратно жариште”.²³ Народ је против тога, што је већ безброј пута доказао путем демонстрација, разних других манифестација, штампе итд. Окупација ће и надаље представљати један од главних извора нестабилности на Балкану. Кошут је поводом овог у свом писму од 28. јула закључио да силом прилика (због противвољне прикључености Аустрији) Угарска игра неславну улогу у Источном питању, јер ако би она била свој господар, историја би могла рачунати с тим да би се Источна криза завршила слободом дотичних народа.²⁴ Пре овог свог закључка Кошут је приметио да се мисао окупације Босне и Херцеговине није родила на Берлинском конгресу,²⁵ него да је она стари сан бечке политике, који је Андраши само спровео уз неприхватљиво објашњење да је потребна заштита залеђа Далмације. Ову своју тезу, као и неке друге, заједно са хронолошким приказом целог тока Источне кризе, Кошут је разрадио у једном свом подужем чланку, који је припојио свом последњем писму поводом Источне кризе, под насловом: *A boszniai occupatio történetéhez* (Прилог Историји окупације Босне).²⁶

²⁰ Levél Helfy Ignácshoz, 1878. február 17-én.

²¹ Ertekezés.

²² Levél Helfy Ignácshoz, 1878. február 17-én, július 26-án, július 28-án és október 19-én.

²³ Levél Helfy Ignácshoz, 1878. július 26-án.

²⁴ Исто, 1878. јулиус 28-án.

²⁵ Исто, 1878. јулиус 26-án.

²⁶ Исто, 1878. октобер 19-én.

Кошутова писма из 1878. године и даље су имала велик одјек у мађарској штампи. Привремено подударање мишљења мађарских листова о Кошуту с краја 1876. и 1877. било је престало. Неки листови, као нпр. *Egyetértés* и *Pesti Napló*, још више су га уздизали и истрајали су до краја уз њега,²⁷ док су се други после већ изречених лепих речи о њему поново окренули против њега, истичући да је непоправљив и да никад неће престати да говори и пише без емоција које, међутим, налазе на све мањи ефекат и разумевање међу народом.²⁸

TIBOR PAL:

LAJOS KOSSUTH UND DIE OST-KRISE 1875—1878

Z u s a m m e n f a s s u n g

Lajos Kossuth hat sich, nach längerem Schweigen, im Jahr 1876 in der Frage der Ost—Krise, gemeldet. Über dieses Problem hat er in den folgenden zwei Jahren zehn Briefe veröffentlicht. Diese Briefe wurden in der damaligen Presse gedruckt, und sie haben eine große Publizität erfahren. Für eine kurze Zeit (vom Ende 1876 bis Ende 1877) hat die ungarische Presse eine einstimmige Stellungnahme den Ideen Kossuths gegenüber eingenommen. Die Presse hat anerkannt, daß es Kossuth gelungen ist, sich über parteilichen Meinungsverschiedenheiten aufzuheben und daß er die Wünsche der Mehrheit der Völker wirklich zum Ausdruck gebracht hat. Man hat ihm anerkannt, daß er in seinen Auslegungen nicht die emotiven sondern die rationellen Züge hervorgehoben hat. Der Hauptgedanke der damaligen Briefe von Kossuth war (mit gewissen turkophylen Zügen) die Bestrebung zur Verhinderung des germanischen und russischen Andrangs. Diese Mächte haben, nach ihm, gleichermaßen Ost- und Südmitteleuropa gefährdet. Außer dem ist Kossuth seiner Konzeption der Konföderation der Donauländer treu geblieben. ER hat aufrichtig die Unabhängigkeit Ungarns bzw. seiner Völker im Rahmen eines Staaten-Bunds (aufgrund der Freiheit, Gleichheit und Brüderlichkeit), mit den Völkern des Balkans, dh. mit Serben, Kroaten und Rumänen propagiert.

²⁷ Szegény Kossuth boldogtalan nemzet, Egyetértés, 1878. január 23.

²⁸ Nemzeti Hírlap 1878. március 1.; A Hon 1878. november 4.; Magyar Allam, 1878. november 6.

1990-1991

СУКОБЉАВАЊА АУСТРО-УГАРСКЕ, ПРИЗРЕНСКЕ ЛИГЕ И САНЦАКЛИЈА ОКО САНЦАКА 1878—1881.

Геополитички положај неке географске јединице може бити сталан (мореузи, земљоузи, стратегијска острва, саобраћајни чворови, транзитне области) или привремен, настао стицајем околности, тј. одређеним разграничењем или односима снага насталим на каквој регији. Новопазарски санцак 1878—1912. спада у другу означену групу. Протежући се од босанских међа до Косова и раздвајајући Србију од Црне Горе, Санцак је после окупације Босне и Херцеговине постао типична транзитна област за аустроугарски продор ка Солуну. Док је Санцак имао посебну позицију у оријенталној политици Аустро-Угарске, за Италију он такво место није имао, за разлику од Албаније, која је и за Италију и за Двојну монархију имала стално издвојен положај. Арбанаси су од прикључења Санцака Косовском вилајету (1877) ову област, у коју су се већ давно почели усељавати, почели сматрати својим „горњим” крајевима, заједно са Косовом. Санцаклије муслимани, дотад живећи у саставу Босне и Херцеговине, лако су се привикли на нови склоп, јер су у Арбанасима видели чврстог муслиманског партнера против ширења хришћанских држава; санцаки Срби су такође тиме боље привезани за делове српске пропаганде.

Санцак је занимљив и код анализе политичких идеја односног времена. Дунавска монархија се 1878. задовољила окупацијом трију места-гарнизона, 1897. је планирала анексију целог Санцака у условима даље декомпозиције Отоманског царства у Европи, док се 1908. морала дефинитивно повући пред нараслим снагама балканских народа. Док није ојачала, Италија је инсистирала на начелу статус кво-а на Балкану и Средоземљу, али је већ 1891. на почетку своје империјалистичке ере, тражила компензације за евентуално ширење Аустро-Угарске на Полуострву, док је статус кво била и даље дефанзивна формула против захватања јачих империјалиста.

Рад је написан на основу српске, црногорске, босанске, бечке и највише италијанске и француске објављене и необјављене грађе. Уз то је, природно, ишла штампа (београдска, цетињска, запребачка, бечка, па-

риска и римска), као израз јавног мишљења. Неки историографски текстови, као Јоановићев спис о Новопазарском санцаку и аналитичка историја италијанске спољне политике анонимног писца, имају карактер историјског извора за праћење политичких идеја. Од објављених врела значајнија је била Норадунгијанова збирка османлијских дипломатских уговора и италијанска спољнополитичка документација. Од новије домаће литературе више су коришћени радови К. Исовића, В. Шалићуновића, Б. Мимића и Б. Храбака.

1. Аустро-Угарска, Италија и друге велесиле према Санцаку и Арбанасима 1878. и 1879. године

Хабзбуршка монархија је давно пре отварања тзв. источног питања 1875. усмерила своје погледе ка балканским земљама као простору своје економске и политичке експанзије. Кад је, на пример, надвојвода Јохан посетио (1835) Отоманско царство и Грчку, сматрао је да је слом султанове царевине неминован, па је предлагао да Дунавска монархија заузме Босну, Херцеговину и северну Албанију. Важност северне Албаније за Аустрију као противтеже словенском ширењу показао је и меморандум аустроугарске дипломате витеза фон Липича 1877. године.¹ Аустроугарски војни врхови су још јануара 1875. захтевали окупацију Новопазарског санцака до реке Лима.² Нимало није случајно што се у време извршења одлука берлинског конгреса, кад су се у жижи интересовања налазили Новопазарски санцак и Арбанаси, поново повезивала Босна са северном Албанијом. Пут из Босне за Солун водио је или преко Црне Горе и скадарског вилајета или преко Санцака и северног Арнаутлука; како је у лето 1878. Црној Гори коначно призната независност, пут преко Санцака постао је погоднији.

Новопазарски санцак био је врло важан и за Србију и Црну Гору, јер је представљао терен њиховог спајања. Кад је херцеговачким устанком отворена источна криза, муслимански свет по санчачким градовима активирао се, као угроженији, пре Арбанаса. Башибозук у Новом Пазару палио је цркву, нередовна муслиманска војска пљачкала је и жарила по Новој Вароши, башибозук је притиснуо верски мешовита села око Бијелог Поља и координирао је турској војсци у сузбијању устаника око Пљеваља и Колашина, у чему се истакао пљеваљски муфтија Шем-

¹ S. Skendi, *The Albanian national awakening 1878—1912*, Princeton 1967, 48. — Познати аустријски историчар Јозеф Редлих сматра да је непосредно упућивање Аустро-Угарске на Балкан настало на основу предлога грофа Бојста 1868, с чиме се цар сложио; отад аустријски генералштабни официри круже Босном и Херцеговином и Албанијом, граничарски официри Срби и Хрвати добијају на цени на двору, а гроф Ј. Андраши се трудио на берлинском конгресу да се окупација Босне и Херцеговине протегне и на Новопазарски санцак (J. Redlich, *Kaiser Franz Joseph von Österreich*, Berlin 1929, 344.347.349).

² Th. v. Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungars seit 1866*, B. I. Stuttgart 1913, 127.

сикадић, водећи наоружане сувернике и ка Јабуци, како би се одржала веза са осталим делом Санџака.³ У инструкцијама Ј. Мариновићу, који је ишао да успостави контакт са Русима, српска влада је предлагала административно придруживање Новопазарског санџака и Призренског вилајета Србији. У првом рату с Турском, генерал Игњатијев сугерисао је Србији да притекне у помоћ Црној Гори. Тај задатак могао је извршити корпус на Јавору, који је наступао ка Новом Пазару. У другом рату, кад су јануара 1878. обновљене борбе на јаворском сектору, турску снагу од 17.000 бораца сачињавало је и 5000 Арбанаса и локалног башибозука.⁴ Српски војни стручњаци предлагали су реку Лим као стратегијску границу у Старој Србији према Босни и Херцеговини.⁵

Руски славјанофили преко Фадјејева предлагали су (октобра 1877) и књазу Николи да срско-црногорске трупе најпре заузму Санџак, а потом да од Митровице крену дуж железничке пруге у правцу Солуна. Горчаков је демантовао да су ти предлози били и планови руске владе, тражећи да српска и црногорска војска обуставе операције у Старој Србији. Осетивши да је Санџак у средишту пажње, бечки кругови су држали да са војском што пре треба посести простор између Србије и Црне Горе, како ове две државе не би успоставиле своје власти у Санџаку.⁶ У исто време за Аустро-Угарску је (фебруара 1878) било битно то да железничка пруга Митровица—Скопље—Солун остане у турским рукама.⁷

На Цариградској конференцији (23. децембар 1876 — јануар 1877) Турци су се (11. јануара) појавили са предлогом о унутрашњој реорганизацији Босне и Херцеговине, Бугаристана (са југоисточном Србијом и највећим делом Македоније) и Румелије (са целом Албанијом, делом Македоније и Тесалијом). О Новопазарском санџаку се није говорило, јер је он сматран делом Босне и Херцеговине.⁸ Осетивши апетите великих сила, Порта је брзо реорганизовала санџачко-косовско-јужно-србијански простор. Укинула је Новопазарски санџак, те је у његовом

³ С. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875—1878*, Титово Ужице 1986, 42, 47, 67—8.

⁴ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова 1876—1878*, књ. II, Београд 1989, 12, 42, 48, 88, 90).

⁵ Архив Србије (у даљем тексту: АС), МИД, ПО—1878, фасц. III, дос. 1, Пов. бр. 59; Б. Храбак, *Велике силе у подручје Косова и Метохије 1876—1878. године*, Баштина 1, Приштина 1991, 166. — Српски дипломати су скренули пажњу грофу Игњатијеву да би припајање великог дела Косова Бугарској створило кличе непоразума па и оружаног сукоба Србије и Бугарске, те су позивали да се искористе извесне могућности које је пружао VI члан санстефанског уговора (*Die Grosse Politik der europäischen Kabinette*, V. II, Berlin, 81—9).

⁶ Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860—1878*, Цетиње 1972, 300, 302—3. — Вид. и: Н. Ражнатовић, *Питање Новопазарског санџака на завршетку велике источне кризе (1877—1878)* зборник: Србија у завршној фази велике источне кризе (1877—1878), Београд 1980, 113—17.

⁷ *Србија 1878. Документи*, Београд 1978, 79.

⁸ G. Noradounghian, *Recueil d'actes international de l'Empire Ottoman*, t. III Paris-Leipzig-Neuchâtel 1902, 477—78.

западном и средишњем делу основала Пљеваљски и Сјенички санџак. Новопазарски крај је припојен новом Косовском вилајету (основаном 1. фебруара 1877), са седам санџака, тј. и са Нишким и Пиротским санџаком. Пошто је Цариград одбио лондонске препоруке, Русија је (24. априла 1877) објавила рат Турској.⁹ Децембра 1877. аустроугарски дипломатски агент у Београду дао је на знање српској влади да његова земља сматра бивши Новопазарски санџак делом Босне и Херцеговине. Српска влада је и поред тога тражила Косовски вилајет, што значи и источни део некадашњег Санџака или тачније северни део Санџака почев од Вишеграда са Новом Вароши, Сјеницом, Пријепољем, Новим Пазаром и Косовом, уз југоисточну Србију са Врањем. Према санстефанским прелиминарима, нова српско-турска граница требало је да од Сакара иде старом трасом до извора потока Дежеве, затим његовим током до реке Рашке, а потом до Новог Пазара и села Мекиње и Трговишта, затим планином Божуром у долину Ибра до села Рибарићи, онда Ибром, Студеницом и Лабом ка Морави. Кад је Јован Ристић у разговору са бароном Швигелом (у Бечу, 27. маја) желео да исправи зацртану границу укључењем ослобођеног краја око Увца, барон му је озбиљно скренуо пажњу да питање не поставља.¹⁰

Кад је потписан санстефански уговор, гроф Андраши је изјавио да је сагласан са проширењем Бугарске али у правцу Егејског мора а не према долини Вардара, која је имала да остане слободна за планирану аустроугарску Источну железницу. Области западно од бугарске границе (залив Рендина—Врање), укључујући неке арбанашке крајеве, биле су укључене у аутономну покрајину Македонију.¹¹ Занимљив је извештај немачког амбасадора из Беча о разговору са Ј. Андрашијем крајем марта 1878. Гроф је био мишљења да западна област Полуострва остане у склопу Отоманског царства, „уз давање одређених аутономних права“; амбасадор је приметио да јавно мишљење ни у самој Аустрији није сигурно да би се могла одржати турска власт, те да би било боље да Двојна монархија ради на успостављању независности тих провинција, с тим да би се сизеренство Јилдиза могло привремено задржати; Андраши није начелно одбацио ту сугестију, али је сматрао да се најпре мора увећати Грчка.¹² Крајем априла гроф Андраши тражио је аутоно-

⁹ S. Rizaj, *Konfliktet o fuqive-tëmendha për Balkan. Konferenca e Stambolli (1876) dhe Protokolli i Londrës (1877)*, Vjetar VIII—IX, Prishtinë 1975, 204—5. — Аутор је прештампao енглески превод протокола Цариградске конференције, не знајући да постоји давно објављена званична француска верзија. — Нови Новопазарски санџак сачињавали су и срезови новопазарски и метрочајки.

¹⁰ Ј. Ристић, *Дипломатска историја* II, 111, 113, 120, 135—6, 160, 170, 177; В. Борђевић, *Србија на Берлинском конгресу*, Београд 1890, 12; — Српски представници у преговорима с Турцима (крајем фебруара 1878) тражили су Санџак, али су се Турци томе противили (АС, МИД, ПО—1878, фасц. IV, Р/1, бр. 165, Сан Стефано 18. II/2. III 1878).

¹¹ H. D. Schandler, *Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877—1908*, Wiesbaden 1971, 42.

¹² *Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1918*, B. II, Berlin 1922, 256.

мију не само за Албанију него и за Бугарску.¹³ О аустроугарском рату на аутономијама Босне, Албаније и Бугарске још концем марта јавно је црногорском књазу из Беча председник црногорског државног савета Божо Петровић.¹⁴ У погледу могућности да Монархија уђе у посед арбанашких крајева Андраши је (26. априла 1878) јавио амбасадору у Риму: „Ми немамо ни воље ни новаца за анексију Албаније која нам и не би била од користи. Изгледа нам да је та покрајина много боље заштићена од панславизма својом сопственом аутономијом но поседом неке стране силе. У датом случају, изволите категорички изјавити да ми ни најмање не рефлектирамо на посед Албаније. Напротив, не бисмо могли пристати на анексију Бара Црној Гори, јер Бар доминира целом тамошњом обалом и Скадарским језером, а која би анексија била равна угрожавању наше трговине и католичког елемента у северној Албанији, а верујемо да се наши интереси у тој тачки поклапају с интересима Италије.”¹⁵ Ипак, француска амбасада из Беча (1. јуна) јавила је о могућој аустројској окупацији делова Горње Албаније већ и зато што је цар био против црногорске управе у Бару, па је био спреман да нареди десант и аустроугарско заузимање барске луке.¹⁶

Јавност у самој Аустрији била је забринута Андрашијевим балканским плановима. Једне бечке новине, примерице, писале су (22. априла 1878): „Са окупацијом Новопазарског санџака позиције Аустрије биле би комплетно измењене. Наша позиција у Босни је одбрамбен положај против Србије и Црне Горе, док би позиција у Новом Пазару представљала положај у нападу, отворена врата за окупацију целог Балканског полуострва. Позиција Новог Пазара прети Албанији, допушта да се заузме Бугарска сабока и да се без препреке напредује ка Солуну. Ићи у Нови Пазар да би се тамо остало нема никаквог смисла; поседњање Новог Пазара значи само корак на путу једне политике која нишани далеко.”¹⁷ Маја 1878, у једном дискретном разговору с Енглезима о Санџаку, Андраши је показао жељу да га анектира, подразумевајући и целу територију између Скадарског језера и мора као и да поради на образовању једне аутономне Македоније са Солуном као главним градом.¹⁸ У претконгресном расположењу у Берлину Андраши је саопштио турским

¹³ *Documents diplomatiques français*, 1ère série, t. II, Paris 1930, 304.

¹⁴ Б. Храбак, *Црна Гора и Арбанаси у источној кризи 1875—1878*, зборник: Стогодишњица црногорско-турског рата 1876—1878, Титоград, ЦАНУ, 1978, 141. — У том смислу вид. и: Ј. Ристић, ил., II, 147—8 (аутономија Албаније и Македоније са Солуном под аустроугарском аусписијом).

¹⁵ H. D. Schneiderl, n. d., 22—3; B. Stulli, *Albansko pitanje (1875—1878)*, Rad IAZU 318, Zagreb 1959, 305.

¹⁶ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères* (у даљем тексту: ADMAE, *Correspondence politique et commerciales* (у даљем тексту: CPC) Autriche vol. 523, фол. 128—8' и 129—33, извештај од 1. VI 1878.

¹⁷ T. Tittoni, *Italie, der Dreibund und die Balkanfrage*, Berlin 1913, 286.

¹⁸ M. Nintchitch, *La crise bosniaque (1908—1909) et les puissances européennes*, t. I, Paris 1937, 40.

представницима да жели да Отоманско царство задржи и Албанију и Санџак. Свој интерес за Албанију Аустро-Угарска је у тим данима испољавала захтевом да јој Црна Гора обезбеди да из Херцеговине преко црногорске територије изгради железницу до северне Албаније, како би тамо остваривала своје привредне и политичке циљеве. Та тежња Беча наишла је на разумевање Конгреса, те је (чл. XXIX) наложено Црној Гори да се споразуме са Аустро-Угарском о подизању железнице и друма преко нове црногорске територије, којим би саобраћајницама комуницирање било увек слободно; поред тога, Спич је додељен Двојној монархији; Црна Гора морала је порушити сва утврђења између Скадарског језера и мора; у Бар нису смели улазити ратни бродови а Аустро-Угарска би одржавала полицијску и санитарну контролу дуж црногорске обале; Црна Гора није смела изградити фортификације поред Бојане према Скадру него тек на 6 километара. Тиме се Хабзбуршка монархија приближила северној Албанији. Друго приближавање арбанашком етничком простору налазило се у Санџаку, који је Андраши називао својим „Дарданелима“ према Македонији и Солуну.¹⁹

Тридесетог маја 1878. потписан је у Лондону руско-британски меморандум. За осетљиве западне бугарске границе речено је да би требало да буду етничке и да „не би у начелу требало да прелазе линију повучену од Новог Пазара до Коцо-Балкана“. Такве би међе говориле да би пространи крајеви имали бити укључени у бугарску државу. У вези с Новим Пазаром била је заинтересована Аустро-Угарска, која, кад није дозволила ширење Србије у југозападном смислу, није пристајала на простирање Бугарске у западном правцу. У Старој Србији већ почетком јуна бугарски агенти су подстрекивали народ да се присаједини Бугарској.²⁰

Аустроугарски конзул у Призрену био је (маја-јуна 1878) у тесном додиру с арбанашким католицима; чуло се да је наговарао Арбанасе да траже да Стара Србија остане у саставу Турске и да се „потпишу под аустро-маџарску круну“, која би им израдила самосталност. Такво обећање су католици дали још на првом састанку у Призрену (17. маја) и на скупу у Баковици (22. маја).²¹ Аустроугарски конзул у Скадру Липич је још јуна 1877. предвидео стварање велике арбанашке државе, у коју би ушле све области које је санстефански уговор доделио Црној Гори.²² Поред посетање Босне и Херцеговине Аустријанци су тражили да се Албанија и Македонија са Солуном прогласе аутономним кнежевинама, али да њима управља Хабзбуршка монархија. Четрнаестог маја у нај-

¹⁹ G. Noradounghin, n. d., IV 185; B. Stulli, n.n., 314, 337, 339, 383.

²⁰ *Die Grosse Politik*, B. II, 326—8; Б. Храбак, *Велике силе и подручје Косова*, 70—1. — О санстефанском уговору вид.: Ch. Naltsas, *Der San Stefano Vertrag und das Griechentum*, Thessaloniki 1956, 50—68.

²¹ АС, МЈД, ПО—1878, фасц. IV, дос. 4, Пов. бр. 478, писмо Илије Ставрева Сими Андрејевићу Игуманову, из Призрена 26. VI 1878; М. Војводић, *Берлински конгрес и Призренска лига*, Историјски гласник бр. 1—2/1989, 5.

²² М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*. Прилози Института за историју XIX, Сарајево 1982, 30.

већој дискрецији Руси су предложили Берлину да се области западно од линије Орфански залив—Врање организују као административно аутономне по имену Македоније, са Солуном у свом саставу.²³ Руси су смислили да тој аутономној покрајини прикључе и крајеве Старе Србије, тј. Приштину и Призрен.²⁴

Италијанска умерено лева влада (од марта 1876) била је против промена које би нарушиле равнотежу, а посебно против аустроугарског ширења дуж италијанске обале Јадрана (уколико то не би било компензирано добицима Италије у Тренту и Истри), али и против стварања било које веће јужнословенске државе, уосталом као и све друге велике силе. Италија је била за статус кво, који би зауставио словенску концентрацију на Балкану, али који би искључио и могућност ширења Хабзбуршке монархије у правцу Солуна и Албаније. Италијански конзул у Скадру Б. Берио био је и против независне арбанашке државе, јер она не би била у могућности да се одупре спољним и унутрашњим политичким притисцима. У крајевима са арбанашким живљем Италија је деловала преко неколико политичких удружења, чији су неки агенти ухваћени са пропагандним материјалом у Ругову и ту убијени од муслиманских Арбанаса. У одбрани од словенског надирања ка Јадрану предлагана је конфедерација или дуалистичка монархија Арбанаса и Грка. Осталим балканским народима Италија је пружила начелну помоћ, али је на Цариградској конференцији била против прогласа српске независности.²⁵ Италијански „Савез за ослобођење и братство народа Балканског полуострва” избацио је паролу о ослобођењу балканских народа који би својим државицама створили федерацију, како би се заједнички бранили од турске господе, али и од надирања Аустро-Угарске преко Санџака и Косова према Солуну.²⁶

Конзул Берио имао је високо мишљење о стратегијској вредности косовске висоравни. Према њему, Косово је требало укључити у арбанашку аутономну целину, с тим да се помоћу целе Велике Албаније, уз Србе, Црногорце па и Грке, Косово образује као чврст бедем против наступања Аустројанаца из Босне преко Санџака, ка Солуну. Да би се и Грци уврстили у одбрану Косова, ваљало би им допустити да заузму

²³ Ј. Ристић, *Дипломатска историја II*, 147—8, 273—5.

²⁴ *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, кн. III, Москва 1967, 765, Новиков из Беча Петрограду 18. IV 1878.

²⁵ D. Šepić, *Talijanski iredentizam i istočna kriza*, zbornik: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u BiH, drugim balkanskim zemljama u istočnoj krizi 1875—1878. godine, sv. I, Sarajevo 1977; B. Stulli, n.n., 290—1, 297, 298, 301, 299; *Historia e popullit shqiptar*, t. II, Pristinë 1963, 112; Љ. Алексић-Пејковић, *Италија у источној кризи 1875—1878. године*, *Balkanica VI*, Београд 1975, 247—51, 155, 157—8, 160ПЗ; *иста, Италија и српскотурски ратови 1876—1878*, *Историјски часопис XXXII*, Београд 1985, 158, 157, 169, 184—5; В. Храбак, *Италијански конзул у Скадру В. Берио о арбанашком питању 1876—1878. године*, *Časopis za suvrmenu povijest III/1978*, Zagreb, 25, 27.

²⁶ *Historia e popullit shqiptar II*, (1968), 112; В. Храбак, *Арбанашки католици и Призренска лига (1878—1881)*, зборник: Србија у завршној фази источне кризе 1877—1878. године, Београд 1980, 380.

Солун и да долином Вардара грићу Косову и да се приволе да учествују у одбрани, јер би тако бранили и властиту државну триторију. Предавање великог дела Македоније Грцима била би компензација за арбанашко поседање Епира, тако да би се цели југ Балкана удружио планском поделом територија против Аустро-Угарске. Косово под арбанашком заставом могло би да одигра улогу сигурне баријере једино ако би се Арбанаси, добивши аутономију, задржали у саставу Османлијске империје, јер би тада и други могли бити позвани на одбрану од навале са севера. У име одбране Косова, Црногорце би требало приближити Косову предавањем Гусиња. Берио је протестовао што је санстефанским програмом Бугарској требало дати и знатан део Косова са Призреном, чиме би се разбијала могућност одбране не само Косова него и Македоније, јер одбрану тих територија не би могла да прими ни Велика Бугарска, него једино Велика Албанија, уз помоћ Црне Горе и Србије. Берио је сматрао да би се Аустријанци, ако би им се дозволило да овладају Косовом и северном Македонијом, у свом даљем наступању послужили управо Арбанасима, као Русија Великом Бугарском. Сматрајући да Албанија мора остати у Отоманском царству, Берио је заузео негативан став према Призренској лиги, која тенденцијама ка независној држави не би била у стању да уреди балканске снаге за одбрану од навале Аустро-Угарске. Мржња Арбанаса против Словена, која се показивала у Лиги, онеспособила би Арбанасе да оживотворе своју аверзију према католичкој Аустрији.²⁷

Кад је (јуна 1878) Јован Ристић водио преговоре у Бечу с аустро-угарским министром спољних послова, грофом Андрашијем, он је изјавио да, иако је Србија увек сматрала Нови Пазар као важну „историјску тачку“ за Србију, да је српска влада спремна „на наваљивање из Призрена“ као и на жељу Аустро-Угарске да Санџак уложи у фонд компензација, с тим да уступке добије на другој страни. Андраши је поновио да Санџак Србија не може добити било уз компензације било без њих, да је питање Новог Пазара питање за себе и да не може имати везе са ширењем српске државе. Ристић је у вези с тим желео да зна где би пролазила српска граница, почев од планине Бореје; Андраши је на карти показао Копаоник, а Ристић је покушао да се прихвати Ибар као подеснији за границу, но нато Андраши није реаговао. Андраши је обавестио Ристића о спремности Новопазараца да се оружјем одупру Србији, да Porta тврди да у Куршумлији и у вучитрнском крају нема Срба него само Арбанаса. У другом сусрету српски преговарач је настојао да Србији припадну бар села код Увца, које је одред архимандрита Дучића ослободио, но поново му је саветовано да то питање не покреће, јер да су на том питању Турци изузетно тврди, тако да на тој страни Србија нема никаквих изгледа и може бити притешњена. И на конференцији у Берлину Аустро-Угарска је потискивала Србију из санџачких предела а Русија из Трна и Пирота, нудећи у замену Гњилане, што опет Беч није допуштао, дозвољавајући ректификацију само с

²⁷ B. Hrabak, *Italijanski konzul u Skadru B. Berio*, 34—6.

Новим Брдом. Аустро-Угарска која је већ стекла мандат на Босну и Херцеговину, показала је претензије и на Санџак, све до Митровице. Руски пуномоћник на Конгресу сугерисао је Ристићу да ништа не предузима без одобрења Аустро-Угарске.²⁶ Андраши је према Црној Гори био само мало благонаклонији, но и ту је упорно везивао питање црногорских граница са Санџаком и није дозвољавао да се о Црној Гори расправља док се не реши питање Санџака.²⁷

О Санџаку је на берлинском конгресу расправљано на VII седници, 26. јуна. Мехмед Али-паша тражио је да Турска задржи саобраћајнице Митровица—Пријеполје—Пљевља—Чајниче; захтевао је да градови Вишеград, Нова Варош, Сјеница, Нови Пазар, Митровица и Приштина буду толико удаљени од нове границе, да се не постави питање њихове егзистенције; најзад, поднео је захтев да Турска задржи и казе Вучитрн, Куршумлију, Прокупље и Лесковац, те ако конгрес друкчије реши да бар у турским рукама остане теснаци Преполца и Грделичка Клисура, како би се Приштина и Врање могли бранити. На следећој седници (29. јуна) гроф Андраши је изјавио да Аустро-Угарска не рефлектира да преузме управу Санџака, него да ту треба да остане отоманска администрација, али да Монархија придржава право да успостави и држи гарнизоне, како би се обезбедила сигурност комуникација бившег босанског вилајета. Мехмед-Али је још на ранијој седници алудирао на железничком споју Босне и Митровице. Нова описна граница је означена у првом анексу са VIII седнице. Црногорска граница је дефинисана у другом анексу исте седнице, али о њој је говорено и на X (1. јула) и XII седници (4. јула). Питање бившег Новопазарског санџака је дефинисано у XXV члану уговора, у коме је Аустро-Угарска резервисала право држања гарнизона, с тим да се то подробно реши посебним аустро-турским споразумом. На VIII седници је дато објашњење зашто се Црној Гори не могу дати међе према Санстефанским прелиминарима; објашњено је да су казе Фоче, Пљеваља, Пријеполја и Бијелог Поља босанске а Берање арбанашка, као и племена Хоти и Клименти, тако да су била могућа проширења само према Колашину, Спужу и Подгорници односно и на херцеговачкој страни и у Бару, али с извесним правима Аустро-Угарске у тој луци.²⁸ Руски представник П. А. Шувалов је, на-

²⁶ АС, МИД, ПО—1878, фасц. I, В/1, Пов. бр. 396, прво и друго Ристићево писмо из Беча Грујићу од 27. и 29. маја и шесто и осмо из Берлина 13/27. VI 1878 и 21. VI/3. VII 1878 кнезу у Нишу те Ристићу Грујићу у Крагујевац 25. VI/7. VII са Пов. бр. 476; *Записи Јеврема Грујића* III, Београд 1923, 342—3; В. Поповић, *Берлински конгрес*, Братство XII, Београд 1928, 129.

²⁷ Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу*, Београд 1955, 51—5. — Већ Аустро-Угарске да се питање ширења Србије и Црне Горе у Санџаку и стави на дневни ред берлинског конгреса: Ј. Ристић, н. д., II, 248—9.

²⁸ G. Noradounghian, н. д., т. IV (1903), 54—5, 71—2, 73, 95—6, 107 и 109, 183—4; М. Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*, Zagreb 1910, 19 (25. чл.).

водно, категорички одбацио Андрашијево тражење да аустријска војска уђе у Санџак, но руска влада је на то пристала.³¹

Уклињење Аустро-Угарске између Србије и Црне Горе растумачено је Енглезима као потребно да би се предупредили напади Црногораца на Арбанасе и из Санџака и да би се Арбанаси одржали пред словенском најездом.³² Немачка је такође сматрала да није требало дозволити додиривање Србије и Црне Горе, него обезбедити довољно широк појас, на коме би се изградила железница која би спајала Босну са Митровицом. Немачка влада је сматрала да је неминовно да Дунавска монархија осигура свој утицај на Истоку, и веровала је да би се задобијање важног чворишта — Митровице, која доминира и суседним делом Србије, допринело да Аустро-Угарска обезбеди пролаз за солунску луку.³³

Кад су руски повереници (крајем лета 1878) сазнали да муслимански Арбанаси, кудикамо највећи број арбанашког народа, мрзе Двојну монархију јер није одговорила њиховим очекивањима, Русија је (све до 1881) помагала арбанашки отпор против Аустро-Угарске, пошто су претходно од њих сазнали о њиховим разговорима са представницима Беча. Тада су у неку руку Руси преузели италијанску тезу да је једино Косово Арбанаса сигурна брана против продора Аустрије према Солуну. У првој половини септембра руски амбасадор у Цариграду сав је био обузет арбанашком проблематиком. Он се посебно трудио да утврди да ли се у племенској Албанији манифестовао дух нације и национални покрет, о чему би Русија морала да води рачуна, јер би појаве водиле оправданом стварању независне државе. Лобанов је казао свом француском колеги: „Независна Албанија била би за Русију друга Црна Гора, која би под њеним окриљем, и ако затреба, могла се супротставити амбацијама аустро-грчким српским, црногорским, па чак и бугарским. Француски амбасадор био је згранут лакоћом са којом се Лобанов мирио са судбином да се образује једна Велика Албанија. Ако је могла бити средство у рукама Аустро-Угарске или Италије, зашто то не би могла деловати за рачун Русије, али увек само као средство велесила“³⁴

Гроф Јулије Андраши се бојао да би стварање заједничке српско-црногорске границе водило словенском апсорбовању и аутономности Босне и Херцеговине а затим би се могло поставити питање и губитка за Монархију танког појаса Далмације а тиме и стварања језгра једне велике јужнословенске државе.³⁵ Опасност за стање у Санџаку, међутим,

³¹ П. А. Шувалов о Берлинском конгресе 1878. г, Красный архив, т. 59(4), Москва 1933, 102.

³² Б. Храбак, Арбанашки католици и Призренска лига, 381. — В. Британија је предложила да Аустро-Угарска постави гарнизоне у Пљевљима, Прибоју и Пријепољу (В. Поповић, Берлински конгрес, Београд 1927, 25—7; исти, Европа и српско питање у периоду ослобођења, Београд, 127—31)

³³ Die Grosse Politik II, 253—7; Б. Храбак, Велике силе, 167—8.

³⁴ Б. Храбак, Велике силе, 176—7. — О грчкој проблематици на берлинском конгресу вид.: E. Kofes, Hellenisme and the settlement of the Berlin Congress, Wisbaden 1882, 463—9.

³⁵ ADMAE, CPC, Autriche, vol. 523, fol. 71—2, бр. 75, извештај о сусрету француског амбасадора у Бечу, маркиза de Vogüé 18. V 1878. са Ј. Андрашијем.

није, долазила само са стране. Пре него што је Аустро-Угарска добила на берлинском конгресу мандат да окупира Босну и Херцеговину основана је Арбанашка лига у Призрену (10. јуна), те се на повесној позорници јавио још један чинилац с којим је ваљало рачунати. На сас-танку у призренској медреси присуствовали су и неки муслимански „нотабли“ из Санџака, Херцеговине и Босне, као наводни представници народа, заинтересовани за заједничку борбу против одвајања подручја од муслиманског османлијског царства.³⁶ Између 50 позваних депутата налазила су се тројица из Новог Пазара, двојица из Сјенице и један из Пљеваља.³⁷ Херцеговаца и Босанаца било је између других 250 делегата који су послати или су дошли самоиницијативно.³⁸ Ти феудални елементи и верски достојанственици из ранијег босанско-херцеговачког ви-лајета оснажили су конзервативне муслиманске снаге северних Арба-наса, тако да је Порта и преко њих остваривала наметање призренском скупу своје политичке линије. Политици Цариграда је управо одгова-рало удруживање отпора Босне и Херцеговине с Арбанасима у одбрани северозападног дела Царства.³⁹ Ипак, треба констатовати да су се људи Цариграда на призреској скупштини побринули да се Беч не узнемирава потписима представника са будућег окупираног подручја, тако да су се између осталих потписника налазили само Муслимани Санџаклије али не и Муслимани Херцеговци и Бошњаци.⁴⁰

Већ на оснивачком конгресу Лиге показале су се две различите концепције — исламско-протурска (представника феудалаца и свештен-ства) и аутономистичка (чланова цариградског арбанашког Централног комитета и извесних представника ширих народних слојева). Превагу су стекли они први, те је стога Конгрин статут („Карарнаме“) исказивао солидарност са Бошњацима.⁴¹ Тај статут у свом завршном (XVI) члану иступао је не само у име Албаније и Епира него и у име Босне. На ову се односи и члан VII, који гласи: „Пошто су наши паћенички сународ-ници и једноверници на Балкану своје држање у целини прикључили нашем савезу, и пошто њихови положаји имају важност, ступамо с њима у везу и већ према временским и месним приликама нећемо пре-

³⁶ Haus-, Hof und Staatsarchiv (у даљем тексту: HHSt) (Wien), Politisches Archiv (у даљем тексту: PA), XXXVIII, K 225 (Consulat Prizrend), Berichte n°11/Pol Призрен 18. VI 1878; J. Хаџи-Васиљевић, Арбанаска лига-Арнаутска конгра, Београд 1909, 46; S. Skendi, н.д., 36; S. Polio-A. Futo, *histoire de l'Albanie des origines à nos jours*, Rouanne 1973, 139—40.

³⁷ АС, МИД, ПО-1878, ф.асц. IV, дос. 4, Пов. бр. 478, писмо Илије Ставрева Сими Андрејевићу Игуманову из Призрена 26. IV 1878; М. Војводић, н.н., 4—5.

³⁸ J. Хаџи-Васиљевић, *Арбанаска лига*, Београд 1909, 39.

³⁹ B. Skendi, n.d. 38.

⁴⁰ B. Stulli, n.n., 383.

⁴¹ Сл. Димевски, „Призренска лига“ според извештаите на стран-ските конзули, Гласник на ИНИ бр. 3. 1975, 107.

небрегнути што се тиче узајамне подршке и споразума."⁴² Телеграм Лиге берлинском конгресу не само што је ишао преко аустроугарског конзула, него су у његовом састављању поред призенског паше учествовали и локални аустроугарски конзул а консултован је и британски представник у Скадру.⁴³ Треба установити да италијански обавештајци нису пронашли на Косову, у Метохији и у Санџаку огранке аустроугарске организације паралелне Лиги, у којој су се у Албанији налазили многи важни руководиоци Конгре, као Ходо-беј, шеф полиције у Скадру и касније први човек Лигиног комитета у Скадру.⁴⁴ Не треба сумњати у то да је Porta преко неких представника беговата настојала да тако одреди политички курс Конгре, како би се ова укључила у одбрану Босне и Херцеговине а не би се трсила арбанашком аутономијом.⁴⁵ Штавише, Лига је у настојањима отоманске владе имала да одигра главну улогу у ометању аустроугарске окупације Босне тезом о муслиманској солидарности.⁴⁶ За Порту се може тврдити само да Конгру није „инспирисала по наговору Аустрије”.⁴⁷ Ипак, не треба спремност Лиге у летњим и јесењим месецима 1878. приписати само утицу Јилдиза. Настојању султановог двора да се очува целовитост државе и његовој панисламској инклинацији ишао је нарукү експанзионизам Конгре, тј. њена тежња да се обезбеди што веће пространство Албаније у муслиманској уми (заједници), дакле та њена несумњиво негативна црта.⁴⁸

Аустроугарска дипломатија није била неискусна, те је знала да припреми свој наступ. Да би предухитрила по себе негативну територијалну поделу европског дела Османлијске империје, Беч се споразумео са Петроградом. Аустро-Угарска се трудила да обезбеди свој утицај међу Арбанасима и да ту заштити своје позиције од Италије. Ова, пак, тада није пледирала толико на заштити хришћана и на пацификацији Балкана, као Аустро-Угарска и Русија, него се служила пропагандистичким концепцијама Наполеона III о „тежњи цивилизовања обала Средоземља” и „начела народности”. У Италији је деловало неколико комитета за

⁴² *Akenstücke aus den Correspondenzen des K.u.K. Gemeinsamen Ministerium des Äussern über orientalische Angelegenheiten*, Wien 1878. док 167 (Скадар 20. VII 1878) (у ADMAE, CPC, Autriche, vol. 523). — О одредбама лигиних програма вид.

⁴³ А. М. Селищев, *Славянское население в Албани*, София 1931, 114-25.

⁴⁴ О тој организацији вид.: Б. Храбак, *Арбанаси католици и Призренска лига*, 395—6.

⁴⁵ B. Stulli, n.n., 383.

⁴⁶ Познати стручњак за питања Лиге, K. Frashëri писао је: „Porta званично изјави да је спремна да спроведе одлуке берлинског конгреса. Али је, при томе покушала да кришом спречи окупацију Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске помоћу невладиних трупa, већином од снага Призренске лиге.” (*Histoire d'Albanie*, Tiranë 1964, 140).

⁴⁷ Ј. Хаџи-Василевић (н.д., 36) „јасно види да је Аустрији баш било онда у највећем интересу да Арнаути мирују”. — За Лигу види и: *Kosovo — Past and Present*, Belgrade 1989, 46—53.

⁴⁸ А. Хадри, *Национални покрет албанског народа од тридесетих година XIX века до краја 1912. године*, зборник: Из историје Албанаца, Београд 1969, 102—3.

ослобођење „источних Арбанаса” испод муслиманског деспотизма.⁴⁹ Споразум између Ј. Андрашија и руског министра спољних послова Горчакова у Рајхштату (8. јула 1876) установио је да „у случају било каквог територијалног преуређења или распада Отоманског царства искључено је образовање једне велике, повезане словенске државе, али зато Бугарска, Албанија и остатак Румелије могле би да се конституишу као независне државе”. Андраши је уместо „независне” предлагао „аутономне”, што показује жељу Балхаусплаца да одржи Османлијско царство, ма како оно било лабаво склопљено или да место њега наметне свој утицај. Да отклоне аустро-руску нагодбу, Италијани су се трудили да арбанашко питање интернационалишу али изван аустро-руског споразумевања. Стога је председник доњег дома италијанске посланичке коморе, Франческо Криспи, предузео политичку турнеју октобра 1877 (Париз, Берлин, Лондон, Беч). У Берлину му је канцелар Бизмарк рекао да, ако Двојна монархија окупира Босну и Херцеговину, да се Италија компензира узимањем Албаније или које друге турске територије на Јадрану (Епир).⁵⁰

Делатност италијанске дипломатије на арбанашком терену најбоље се види на случају конзула у Скадру Бернарда Берија. Његов рад као и концепција италијанске политичке левеце састојали су се у (а) заустављању словенске бујице на Балкану и ка Јадрану и (б) у спречавању даље експанзије Аустро-Угарске према Солуну и дуж источне јадранске обале (јер је она под одређеним условима такође могла испасти словенска). То би се најбоље постигло ако Албанија (са Епиром) остане у Отоманском царству, које је једино може одбранити од Словена и Аустрије. Независна Албанија се не би могла одржати ни из спољних а нарочито не из унутрашње политичких разлога. У границама Царства Албанија треба да добије аутономију а католички Мирдити и Малесори вазалну кнежевину. Нове турске реформе не би требало спровести у Албанији, јер би уништиле самоуправу североарбанашких племена, која једино налази снаге да се супротстави словенству. Аутономна Албанија гравитираће Цариграду а не Аустрији или Црној Гори. Да би Албанија била довољно јака треба да добије Епир чак до Арте, западну Македонију (са Битољем, Охридом и Костуром) и пре свега Косово, које представља последњу препреку ка Солуну. Око Косова би требало удружити снаге Срба, Црногораца и Грка. Аустро-Угарска се не би смела пустити даље од Новог Пазара, јер би тако одмах митровачком железницом била и у Солуну. Да би се она ометала у Санџаку, може се дозволити да се Срби и Црногорци спусте на Ибар и Лим. За одбрану Косова би се могао ангажовати и који италијански армијски корпус. У разбијању словенске најезде на Јадран, требало би помагати сепаратну Црну Гору против југословенског уједињења. Арбанашка аутономија (али без међународне гаранције) била би цена коју би Порта платила за арбанашко

⁴⁹ *Historia e Shqiperise* II, Tiranë 1965, 114; B. Stulli, n.n., 318—9.

⁵⁰ H. D. Schandler, н.д., 41, 19. — О Саинџаку према рајштатском споразуму вид.: A. Mandić, *Povijest*, 14.

запречавање Аустро-Угарске и у ометању спровођења одлука берлинског конгреса. Берио у Призренској лиги није видео ни устанике ни бунтовнике, јер их је помагала турска држава, него „протестанте“, који се могу употребити.⁵¹

Италијански делегати на берлинском конгресу су се заузимали за јачање арбанашког бастиона према Аустријанцима у Санџаку. Они су, примерице, заједно са Турцима и Енглезима гласали да Врање не пређе у састав Србије,⁵² јер се током времена могло поарбанашити, као што су други делегати сматрали лесковачку казу као већ поарбанашену. Италијанска концепција о федерализованом Балкану као баријери за наступ Аустро-Угарске преко Санџака ка Вардару ширене су особито преко италијанских Арбанаса и њихових комитета „Савез за ослобођење и братство народа Балканског полуострва“. Италија није била за стварање велике државе на Балкану, него за низ државица којима би страни чиниоци манипулисали у свом надметању.⁵³ Тезу о арбанашкој концентрацији против наступања Аустро-Угарске у правцу јужне Македоније заступале су тада и Русија и Велика Британија, спремне да помажу додељивање аутономије Арбанасима. Нови руски конзул у Солуну, Хитрово, правио је планове да се Арбанаси и Македонци погоде о стварању заједничке администрације са унутрашњим аутономијама.⁵⁴ Римски лист *Lo Spillo* пренео је допис из Новог Пазара новинама *Deutsche Zeitung* о арбанашким захтевима: (а) рестаурација арбанашких територија интегрисаних у другим вилајетима и оснивање арбанашког вилајета, са аутономијом и под влашћу гувернера кога би изабрао сам народ а султан само потврдио, и који би имао права да поставља и смењује функционере; (б) увођење арбанашког језика као службеног.⁵⁵ И у Цариград се знало да су Италијани радили међу Арбанасима, и то најпре међу Мирдитима и у клеру, где су започели систематску пропаганду.⁵⁶

Италија је наставила да делује међу Арбанасима и 1879. године. Крајем пролећа запажена је промена у држању фрањеваца, пореклом из Италије или школованих у Италији, и то пре свега што није јасно демантована могућност аустроугарске окупације санџачких и арбанашких предела.⁵⁷ Муслимански студенти (софте) у Аргирокастру закључили су (у првој половини августа) да, ако не могу рачунати на материјалну подршку Италије, да се окрену Аустрији, која је обезбедила верске слободе у Босни.⁵⁸ Један бег из Химаре изјавио је (крајем августа) итали-

⁵¹ В. Храбак, *Italijanski konzul u Skadru B. Berio*, 25—37.

⁵² G. Noradounghian, н.д., IV, 143.

⁵³ *Historia e popullit shqiptare* II, Prishtinë, 12.

⁵⁴ Б. Храбак, *Идеје о арбанашкој аутономији 1876—1880*. Историјски часопис XXV, Београд 1978, 188—9.

⁵⁵ *Lo Spillo (Roma)* 17. XII 1878; Б. Храбак, *Идеје*, 179—80.

⁵⁶ N. D. Schanderl, н.д., 56.

⁵⁷ Сл. Димевски, н.н., 111—12.

⁵⁸ *I documenti diplomatici italiani* (у даљем тексту: DDI), seconda serie, vol. 12, јанјински конзул 15. VIII 1879.

јанском конзулу у Јањини да се Арбанаси мисле користити акцијом поводом турско-грчког разграничења те да се изјасне за италијански протекторат; тражио је претходни одговор италијанског представника; кад му је овај казао да ће за Албанију бити најбоље да задржи постојећи статус, бег је саопштио да ће се његови истомишљеници обратити Бечу. Такво држање јужноарбанашких феудалаца није представљало новину. Они су у првој половини јула 1878. тражили италијанску заштиту у случају да Порта буде приморана да Епир уступи Грчкој; конзул Цербони је одговорио да ће се ситуација решити на берлинском конгресу, а да сами Арбанаси треба да раде на подизању школства, како би се конституисали као нација. После таквог одговора арбанаски прваци су се поделили у мишљењу — једни су били за обраћање Бечу а други су остали за протекторат, с тим да се обрате Риму.⁵⁹ Дипосник енглеских листова Фиццералд потврдио је италијанском конзулу у Јањини (у првој половини августа) да је после закључења берлинског конгреса Андраши предложио Британији савез у циљу окупације Албаније, Македоније и Тесалије, и то тако да војну окупацију изведу Аустријанци а да Енглези преузму цивилну управу. У Албанији је једна странка (која је укључивала и Мирдите) радила за протекторат Италије, док су бегови били за Хабзбурге, знајући да иза њих стоји и моћна Британија.⁶⁰ Рим се плашио пертурбација у Албанији, те је желео да се Грчка задовољи само јужним Епиром. У Паризу су Италијани предлагали да се Арбанасима додели полуаутономија. Француски министар иностраних дела Вадингтон тражио је ближа објашњења о тој врсти администрације. Француског амбасадора у Риму посебно је занимало како Италијани гледају на источну арбанашку границу, која никад није била ближе означена, док би се северном границом сматрала линија која је повучена на берлинском конгресу. Сам маркиз Ноај држао је да су могуће све три верзије: једна, која би Арбанасе довела до висова према Вардару, како би се долина реке обезбедила за солунску железницу; другу би линију представљале обимне арбанашке претензије, а трећу компромисна комбинација тих двеју траса и једног минимума.⁶¹ Италијански амбасадор у Паризу објашњавао је Вадингтону да Аустрија наступа с интригама, износећи тезу о целовитој Албанији, уз коју би ишао аустријски протекторат. Вадингтон је мислио да Грчкој треба дати Јањину, а да се од Порте задобије изјава о стабилизовању арбанашких области, јер је сумњао да би ова била спремна да даје нешто што би било преко администрације једноставног карактера.⁶²

⁵⁹ DDI, II—12, 117—8, n°158, јањински конзул 29. VIII 1879; DDI, II—10, 356—7 (14. VII 1878); Б. Храбак, *Први извештај дипломата великих сила о Призренској лиги*, Balcanica IX, Београд 1978, 247.

⁶⁰ DDI, II—12, 68, n°95, Mafei Di Robilantu 11. VIII 1879; Исто, 72—3, n°102, Мафеи амбасадору у Лондону Менабреји 13. VIII 1879.

⁶¹ Исто, 125, n°122, Мафен Чалдинију у Паризу 20. VIII 1879; Исто, 56, n°78, Чалдини 6. VIII 1879.

⁶² Исто, 60—1, n°83, Чалдини 7. VIII 1879 о разговору са Вадингтоном.

Извођење уласка царско-краљевске војске у бивши Новопазарски санџак регулисано је у четири протокола вођених између Порте и аустроугарског амбасадора у Цариграду грофа Зичија који се протоколи тичу Босне и Херцеговине, а који су закључени 27. фебруара, 17. марта, 2. и 21. априла 1879. а потом конвенцијом о Босни и Херцеговини која је потписана са анексом 21. априла. У првом протоколу установљено је да треба фиксирати број аустроугарских трупа које би у редовном року држале гарнизоне у Санџаку и да треба означити места у којима би гарнизони били основани. У другом записнику означена су гарнизонска места — Пљевља, Пријеполје и Прибој (погрешно је записано Приједор), али опет није прецизиран окупацијски корпус, мада је о томе говорено. Отомански преговарачи су чак тражили да се тачно изнесе колико ће војника бити стационирано у сваком од поменутих места. У трећем документу извршена је измена — гарнизони у Прибоју, Пријеполу и Бијелом Пољу, а трупе не би премашиле 4—5000 људи. Са своје стране Porta се обавезала да у Санџаку не држи нерегуларне чете. У четвртм протоколу турска влада је обећала да ће најефикасније одржати стање мира до уласка аустроугарске војске у Санџак. Конвенција је све то сажела у члановима 7—10; у последњем није наведена бројка војника, али је стављена карактеристична забелешка о могућности да се у случају потребе због насталих околности број војника увећа до потребног броја.⁶³ Више је него очигледно да су Аустријанци избегавати да приме обавезу о снази гарнизона, јер им је Санџак представљао плацдарм.

У првој половини августа 1879. гроф Јулије Андраши поднео је оставку. Разлог је био у томе што је он тражио да се хитно уђе у Санџак са трупима са којима се располагало, док је министар војни желео да се марш изведе тек после замашних припрема. Италијански амбасадор у Бечу није сматрао да је ту и крај државничке каријере угарског грофа. Месец дана касније бечки министарски кабинет био је забављен солунском екскурзијом. Један батаљон пешадије послат је у Солун преко Ријеке, а аустроугарска ескадра појавила се у солунској луци новембра исте године. Porta и султан су то примили са узбуђењем, те је турском амбасадору у царствујућем граду наложено да исходи опозив ескадре.⁶⁴ Бечки амбасадор Италије је још 11. августа телеграфисао Риму да у Бечу постоји жеља да се настави са поседањем територија на Истоку, пошто је осигуран добитак у Босни и Херцеговини. Истога месеца Монархија као да је променила држање према Црној Гори, јер је овом дозвољено да се, руку под руку са Аустријом, примакне Санџаку.⁶⁵ Амбасадор Ди Робилант је првих дана септембра јавио како бечки кабинет жели да у свој орбит укључи цео западни део Балканског полуострва, посебно муслимане, и то не само идући стазом утабаном на берлинском конгресу. Конзулта је обавестила свог бечког

⁶³ G. Noradounghian, н.д., IV, 209—22; J. Ристић, н.д., II, 285—319.

⁶⁴ DDI, II—12, 72, n°101 (Беч 13. VIII 1879); 158, n°209 (Ријека 19. IX 1879); 292, n°390 (Цариград 18. XI 1879)

⁶⁵ Исто, 68, n°96 (Беч 11. VIII 1879); 120, n°161 (Цербони 12. VIII 1879).

представника да је Корти у Цариграду сазнао од једног еминентно поверљивог извора да се Аустријанци налазе у Санцаку у лошем положају; они су према себи имали један слабији турски корпус, али је из овога стајало 10.000 наоружаних припадника Призренске лиге са намерама које нису биле пријатељске према дошљацима. Рим је сумњао да су Аустријанци ушли у Санцак по споразуму са турском владом. О Лиги је чак и италијански амбасадор у Лондону писао да ће изазвати нове компликације. Стога је Конзулта (крајем септембра) била спремна да прави уступке у питању арбанашке аутономије, и даље консултујући се са француском владом.⁶⁶

Пре него што је изашао из Балхаусплаца, гроф Андраши, мада је тражио хитан улазак војске у Санцак, захтевао је упоран политички рад с Арбанасима, знајући за њихову ксенофобију и за њихово тумачење актуелне међународне ситуације. Аустро-Угарска је избегавала да се конфронтира с Арбанасима и да тиме уништи плодове дуготрајног рада у сузбијању конкурентске Италије. Андраши је претпостављао да би се могао поновити случај са уласком трупа у Босни, тј. да Муслимани и Арбанаси пруже отпор окупационим колонама, на који би се надовезала реакција и свих других суседних Арбанаса. Гроф је желео да тај набој усмери на традиционалне арбанашке непријатеље Словене. Додао је да аустроугарска политика према Арбанасима има у првом плану да спречи утврђивање Италије на арбанашкој обали Јадрана. Био је свестан да би појава на граници Албаније аустроугарских снага од стране Турака морала да буде схваћена као непосредно угрожавање Косова и као демаскиран напад на сам Солун.⁶⁷

Дванаестог септембра 1879. Порта је дала сагласност о успостављању гарнизона у Прибоју, Пријепољу и Пљевљима. Муслиманима је објашњено да османлијска власт и феудални односи остају непромењени, тј. ништа се старо не мења само ће отад бити присутне аустроугарске чете у три града. Српски рад на збијању Срба и Муслимана у борби против Аустрије, који је у Босни показао неке резултате, у Санцаку уопште није био могућ, јер Муслимани нису хтели да отварају непријатељства у условима кад су битне ствари сачуване. Ни припадници Лиге нису реаговали.⁶⁸ Аустро-Угарска је желела да се одржи Отоманско царство, али да се у њему заштите њени интереси. Султан је ипак зазирао од могућности да Аустријанци загосподаре пругом Митровица—Солун, те је тражио подршку Енглеза.⁶⁹

⁶⁶ Исто, 132, п^о176 (Беч 4. IX 1879); 161, п^о214 (Рим 21. IX 1879); 174, п^о227 (Рим 23. IX 1879). — Војска у Новом Пазару и Митровици због неповерења Порте у Аустријанце (*Француски документи за историјата на македонскиот народ*, т. I, Скопје 1969, 50, 70).

⁶⁷ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, B. I, Wien-Leipzig 1931, док. бр. 32; Б. Микић, *Призренска лига и аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и запоседање Новопазарског санџака (1878—1879. године)*, *Balkanica* IX, Belgrade 1978, 301.

⁶⁸ Ј. Ристић, н. д., II, 136—8.

⁶⁹ DDI, II—12, 319, п^о433 (Беч, 28 X 1879); 308, п^о411 (Беч, 25. X 1879).

Октобра 1879. италијански конзул у Солуну Ламбертенги изјавио је Турцима да његова земља жели да се Арбанасима да аутономија, како би се помоћу ње запречио насртај Аустријанаца према Солуну. У том смислу радили су и итало-арбанашки комитети.⁷⁰ Били су то дани кад је Porta отворено подржавала Лигу у разграничењу са Црном Гором и кад је пружила материјалну помоћ искупљеним Арбанасима у Гусињу.⁷¹ Италијански посланик из Атине јавио је да и муслиманско и хришћанско становништво Битоља прихвата арбанашку аутономију, на чему мудро ради Мухтар-паша. У току новембра италијански амбасадор у Лондону заговарао је да се помогне арбанашка аутономија. Лорд Солсбери се плашио да би Грчка сувише ојачала кад би јој се предала Тесалија а страховао је и да би предавање Јањине Грцима могло да изазове арбанашки устанак; био је мишљења да се ратоборним Арбанасима подели такав аутономни режим који би могао задовољити и султана.⁷² И Беч је желео да се оствари арбанашка аутономија у оквиру Отоманског царства али под њеним утицајем.⁷³ Porta је, међутим, била нерасположења држањем Аустро-Угарске. Њени агенти су деловали у Македонији и међу Словенима и међу Арбанасима, о чему је италијанском амбасадору говорио Савас-паша. Аустријанци су се трудили да прекупе акције турских железница, те да своје трговинске интересе сједине са политичким. У угарским делегацијама један је посланик чак тражио окупацију Србије, како би се утицај Монархије на Истоку спровео брже и перфектније; то мишљење су некад делили и гроф Андраши и барон Хајмерле, делегати на берлинском конгресу.⁷⁴

Занимљиво је схватање једног анонимног италијанског историчара о арбанашкој политици Италије у годинама Призренске лиге. Италијанске аспирације да се окупира Албанија нису биле остварљиве већ због пријатељске а моћне Аустро-Угарске. Италија се трудила да на политичкој сцени буде тумач арбанашких народносних тежњи. Она је веровала да је Лигин покрет национални покрет, а запустила је тежње племена на северу које су стварно биле ослободилачке. Удео Италије на берлинском конгресу био је минималан. Због аустроугарског утицаја Италија се није могла приближити Румунији, Србију је одбила од себе ставом о Врању, а Црну Гору и старог пријатеља Грчку схватањима да не треба чинити територијалне уступке тим државама. Депретисова и Каирилова влада биле су албанофилске, али ништа од арбанашког програма нису оствариле. Аустро-Угарска, напротив, на Цариградској конференцији иступила је против арбанашких интереса, на берлинском

⁷⁰ Archivio storico del Ministero degli affari esteri (У даљем тексту: ASMAE), Politica 1876—88, Turchia, busta 225, n°4107, Солун 22. XX 1879, са бр. 15/32).

⁷¹ DDI, II—12, (Рома 1987) 223, n°298 (Цариград 19. X 1879); 238—9, n°323 (Дубровник 27. X 1879); 346, n°448 (Цариград 7. XII 1879).

⁷² Исто, 288, n°383 (Атина 13. XI 1879); 280, n°370 (Лондон 9. XI 1879); 378, n° 487 (Лондон 17. XII 1879).

⁷³ Исто, 402, n°510 (Беч 20. XII 1879); Б. Храбак, *Идеје о аутономији*, 187.

⁷⁴ DDI, II—12, 390—1, n°498 (Цариград 20. XII 1879); 441—2, n°555 (Беч 18. I 1880).

конгресу је покренула само питање старих мирдитских привилегија, од Лиге је зазирала, али се ипак добро пласирала код Арбанаса. Грешка италијанске политике била је и у томе што је сувише рачунала само са муслиманима, као арбанашког већином, док је католике препустила Аустрији а православне Грчкој. Најзад, као и Енглеска, залагала се за одржавање постојећег стања у Османлијској империји.⁷⁵

Иако је могла да на берлинском конгресу стекне право окупације и бившег Новопазарског санџака (као дела некадашњег босанског вилајета), Аустро-Угарска није ни покушавала да то постигне. Према каснијем резонувању грофа Андрашија, поседање Санџака тражило би да се Монархија финансијски и војнички ангажује преко својих снага а политички би зашла путем којим се није руководила политика цара Фрање Јосипа у источној кризи. Административно и војно управљање Санџака било би кудикамо теже од оног у Босни и Херцеговини, како због географски простране области (која се мање налазила у интересној сфери Беча и Пеште) тако и због отпорности становништва. Запуштеност и сиромаштво земље, мањак саобраћајница, скучена производња и извозне могућности захтевали би велике финансијске и материјалне жртве. Улазак у Санџак, који је јако изложен према Србији и Црној Гори а допире до Косова, средишта Полуострва, изазвао би непријатељско расположење не само у Србији и Црној Гори него и у Отоманском царству. Политичке опасности и утрошена средства били би несравњено већи него политичке и економске користи. Непријатељство Турске према држави Хабзбурга изазвало би и друге силе, пре свега Русију, да порадe на уништењу отоманске власти и Европи, на отварању питања Цариграда и на ослобађању покороног хришћанског а пре свега јужнословенског становништва. Иза амбиција Грчке у таквој констелацији налазиле би се и неке друге велике силе. С обзиром да није могла да дозволи да Србија и Црна Гора поделе Санџак и тиме ударе темеље велике југословенске државе, Аустро-Угарској је преостало само треће решење које је и изабрала: да војнички контролише Санџак, али у договору и пријатељству са Турском. Заједничко држање војске у спорној области омогућило је и остварење основне замисли источне политике Монархије — одржавање Османлијске империје тако дуго док се она не замени нечим бољим и спречавање образовања јужнословенске државне формације тамо где је турско господство било склоно распадању. Изгреда да је Аустро-Угарска настојала да поседне и стратегијски важну планину Рогозну, али да се томе супротставила Турска и посебно њен маршал Мехмед-Али, делегат на берлинском конгресу. Тако је Двојна монархија успела да проишири свој утицај и контролу војних и трговинских путева до средишта Полуострва без непосредног ангажовања, да се озбиљно нагне ка вардарској долини на путу за Солун и да запречи Србији приступ Јадранском па у великој мери и Егејском мору.⁷⁶

⁷⁵ Un Italiano, *La politica estera italiana 1875—1916*, Bitonto 1916, 171—229 (аутор је можда Г. Амадори-Виргиљ, пореклом свакако Цинцарин).

⁷⁶ У том смислу: Б. Микић, *Призренска лига и аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и запоседање Новопазарског санџака 1878—1879. године*, *Balkanica IX* (1978), 311—13.

II. Санџаклије и Арбанаси са својом Лигом према окупацији Босне и Херцеговине 1878. године

Други конститутивни акт Призренске арбанашке лиге („Таалимат“), прихваћен на скупштини Лиге 2. јула, у правилнику о устројству и распореду ткупа (који је приложен „Таалимату“) предвидео је да се за одбрану Колашина, Пљеваља, Пријепоља али и Фоче и Чајнича упути 3000 бораца, а за пределе Гацка и Требиња чак 30.000 људи.¹ Оружана интервенција Лиге, дакле, тада је предвиђана само око црногорске границе а не дубље у Босни и Херцеговини. Биће да је у таквом слању Лигиних снага у Босну и Херцеговину изашло на видело проаустријско држање Абдула Фрашерија, који је у бечким новинама на француском језику образлагао свој програм а још 20. јуна 1878. упутио је грофу Андрашију писмо у коме је за Арбанасе тражио посебан статус у саставу Отоманског царства.² Став Конгре првих дана јула био је: „да ће Аустрија, ако буде хтела да уђе и заузме Албанију, бити дочекана као пријатељ и заштитник, да се призива интервенција те силе“.³ То је био утицај цариградског Централног комитета односно Фрашеријеве тенденције. Међутим, три недеље касније, један српски просветни радник у Призрену забележио је (26. јула): „Данас су телеграфирали овдашња комисија вали-меџлиса у Босну да им се отуда јави када аустроугарска војска упадне у Босну, тобоже за то да притечу у одбрану“ — Вали-меџлис је државни орган, саветодавни орган уз намесника вилајета а не Лиге. Такав став одговара држању турских делегата на берлинском конгресу, који су се жестоко опирали изручивању Босне и Херцеговине Хабзбуршкој монархији. Порта је играла двоструку улогу: званично је обавестила власти у Босни да се не одупиру уласку аустроугарским трупама него да само уложе протест, али ништа није предузела да се спречи прелазак из Санџака (Косова) у Босну, већ је омогућила обилато довлачење муниципалне и оружја у угрожену Босну.⁴ Уосталом, агитацију против Аустро-Угарске спроводили су Осман Нури-паша, турски заповедник војске између К. Митровице и Новог Пазара и пљеваљски муфтија.⁵ Тај првобитан став Лиге према Босни и Аустријанцима промењен је кад су у Лиги преовладали протурски, конзервативни елементи бегова, ага и вишег муслиманског свештенства, чија је превага трајала бар до Лигиног заседања 27. новембра 1878.⁶ То је, углавном, и било време реаговања

¹ *Aktenstücke*, док. бр. 167, прилог II, Скадар 20. VII 1878.

² Б. Храбак, *Арбанаси и њихова лига према окупацији Босне и Херцеговине 1878. године*, Прилози Института за историју, Сарајево 1979, св. XVI, 38 и 37.

³ DDI, II—10 (1976), 300—1, Берио из Скадра 8. VII 1878.

⁴ Б. Микић, н. н., 303—4.

⁵ *Народни гласник* (Темишвар) 12/24. VII 1878.

⁶ S. Rahimi, *Pitanje autonomije Albanije u okviru Osmanskog carstva 1877—1881*, Zbornik radova Međunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878. godine, knj. I, Sarajevo 1877, 333.

Арбанаса на страно поседање муслиманских земаља Босне и Херцеговине.

Дволично држање показао је Хафиз-паша, кога је Цариград послао за заповедника у Босни (чији се долазак у Сарајево очекивао 12. јула), који је јавно носио Портину поруку да свет не пружа оружани отпор уласку окупаторских регименти, а распоредио је оружје и муницију косовским Арбанасима да би се спремили за одлазак у Босну и Херцеговину; то наоружање је потом разаслато по казама да се изручи живљу. Пре 18. јула стигао је телеграм од сарајевског одбора да се покрене косовско становништво и у њему је казано да су Бошњаци одлучили да се одупру окупацији, те се позивају и Арбанаси да им се придруже.⁸ За Хафис-пашом стигли су у Сарајево из Сјенице многи сандуци пуни патрона.⁹

У петак 12. јула у Сарајево је свечано ушао нови заповедник војске Хафис-паша. С њиме су у Сарајево приспели и пљевалски муфтија Мехмед Вехби ефендија Шемсикадић и Смаил-бег Хаки-Селмановић Таслић. Пљеваљски муфтија је боравио у Сарајеву 1875-6. дуже времена у неком политичком послу и као делегат града Сарајева отпремљен је у Цариград. Сутрадан, 13. јула муфтија је говорио о окружности туђинских чета и уверавао је угледнике да ће се аустроугарска војска лако сузбити; предложио је да се онима који не би хтели прихватити оружје оплене и попале куће а да се такви пошаљу у прогонство; рекао је да ће Босни похитати у помоћ 300.000 Арнауца, Србија и Црна Гора. У току наредне недеље муфтија се посебно наметао у организовању отпора, тако да су га локалне власти већ 20. јула замолиле да се врати кући.¹⁰ Шемсикадић је био члан Призренске лиге,¹¹ и живо је агитовао међу Арбанасима у Призрену и Гусињу.¹² Други Пљевљак, Смаил Хаки је 13. јула постављен за војсковођу бошњачких трупа и побуњеници су га задржали на положају кад је изабрана (28. јула) нова власт.¹³ У исто време у Новом Пазару и на Косову вршене су војне припреме у вези с

⁷ В. Гаврановић, *Bosna i Hercegovina u doba austro-ugarske okupacije 1878 god.*, Сарајево 1973, 176.

⁸ ASMAE, *Solonica 1867—1888*, busta 220, n°3066, Солун 24. VII 1878, br. 212 (према допису из Скопља од 18. VII 1878).

⁹ М. Мандић, *Povjest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*, Загреб 1910, 29.

¹⁰ М. Мандић, н.д., 17—18, 27; В. Гаврановић, н.д., 230; Н. Силаиджић, *Prizrenska liga u bosansko-hercegovačkoj štampi*, Kosovo V, Приштина 1976, 130 (према *Sarajevskom listu* од 14. VI 1883); Н. Крешевићковић, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, Сарајево 1937, 17—8).

¹¹ В. Чубриловић, *Босански устанак*, Београд 1930, 343—6.

¹² К. Isović, *Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazarskog sandžaka 1879. godine*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX, Сарајево 1958, 126.

¹³ М. Мандић, н.д., 30; М. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, dio II, Сарајево (с.а.), 143. — У италијанском парламенту је констатовано да су се Босанци борили против Аустројанаца (*La politica estera dell'Italia negli atti, documenti e discussioni parlamentari del 1861. al 1914*, vol. II, t. 1; Roma 1973, 249 (Бузепе Марчера, 4. II 1879).

уласком аустроугарске војске у Босну.¹⁴ Тих дана почело је дезертирање војника из турских јединица, те су се међу бегунцима из Адане и Сирије налазили и обвезници из Елбасана и остале Албаније. Муфтија Шемсикадић се најпре повукао, а кад су преовладали побуњеници, 4. августа се вратио у главни град Босне и дочекан је као што је ретко који валија дочекиван.¹⁵

Аустроугарске трупе ушле су у Босну 22. јула. С њима се пјеваљски муфтија тукао најпре код Добоја, а септембра код Зворника.¹⁶ У борби против окупатора активно су суделовали и Арбанаси насељени у Сарајеву. Одлуком побуњеничке владе (3. августа) они су мобилисани и наоружани као и други муслимани. У одлучним борбама које је 19. августа генерал Филиповић имао у Сарајеву, најжешћи отпор пружила је четврт вароши између Алипашине џамије и војне болнице, чији су житељи били Арбанаси и сиромашне самарције.¹⁷ У боју код Читлука, јужно од Мостара, у скупинама од 12.000 устаника било је и нешто Арбанаса.¹⁸

Оружане снаге на Косову су се припремале да би пошле у подручје изложено аустроугарској окупацији. Муслимани у Метохији и на Косову налазили су се последњих дана јула под оружјем, чекајући знак за полазак. Стање мобилности и ратну психозу одржавали су нижи Лигини и турски руководиоци, који су обилазили села и преносили раздражујуће вести. Пописом људи и стоке била су обухваћена и насеља католичких Фанда код Баковице, којима је одређено да половину мушких чланова породице упуте у Босну. Тим припремама се бавио у Баковици посебан одбор, на чијем се челу налазио Абдулах-паша Дрени,¹⁹ несумњив Портин експонент у Лиги. Дебрани су се 5. августа јавили Лигином комитету да су спремни за маршовање. Два дана доцније Централни комитет је заповедио Дебранима и башибозуку из Баковице и Хаса да не одлазе у Босну; комитет је то учинио јер је од мутесарифа и Насиф-паше био обавештен о Портиној телеграфској наредби да се народ умири и да се забрани полазак нерегуларних чета.²⁰ Муслимани су били за покрет и за помоћ Босни, те је из Новог Пазара за Сарајево, наводно, пошло 500—700 башибозука; ипак, народ је молио Али Драгу да се најпре сачека одлука призренског меџлиса. Из Призрена послати агитатори

¹⁴ М. Mandić, н.д., 30.

¹⁵ Н. Крешевићковић, н.д., 20, 21, 39.—Кад је напустио Босну, муфтија се привремено настануо у Приштини, али је на захтев бечке владе одатле упућен у Цариград, где је прихваћен као султанов гост, уживајући лепу пензију. Умро је 29. јануара 1887. у Цариграду (Н. Крешевићковић, н.д., 27).—О раду сарајевске Народне владе вид.: I. Džafrić, *Fragmenti iz političke istorije B—H. Muslimana*, Sarajevo 1925, 74—5.

¹⁶ М. Mandić, н.д., 51; М. Prelog, н.д., II, 155.

¹⁷ М. Prelog, н.д., II, 150 и 154.

¹⁸ М. Бурђевић, *Мемоари са Балкана 1858—1878*, Сарајево 1910, 172—3; Н. Висонјић, *Povijest ustanaka u Hercegovini boj kod Stoca, Mostar* 1911, 162.

¹⁹ Б. Храбак, *Арбанаси и њихова лига према окупацији*, 44.

²⁰ *Aktenstücke*, док. 208 (24. VIII 1878).

вратили су се. Званично гласило вилајета Косово објавило је чланке који су мирољубиво писали о окупацији Босне и Херцеговине. У исто време ширени су стравични гласови о покољу жена и деце, о њиховом обешчашћивању, о заробљавању хиљада окупаторских војника, о убиству турских чиновника у Мостару и слично. На линији Митровица—Нови Пазар налазио се дислоцирано 12 батаљона низама и редифа.²¹

Призренска лига је према рату с Аустријанцима заузела став на седници руководства 19. августа, баш на дан највећих борби у Сарајеву. Састанку су присуствовали представници Косова, Тетова, Дебра и још неких градова Македоније. Протурски експоненти захтевали су, по тајном налогу Порте, да се борци шаљу у Босну. Преовладало је мишљење да арбанашке снаге не треба упућивати на западну страну, да сама арбанашка земља не би била угрожена.²² Под утицајем аутономиста, Лига као целина ни концем августа није била за то да се улази у босанску гужву. Аустроугарски амбасадор у Цариграду могао је (27. августа) обавестити своју владу да је Лига одбила тражење босанских побуњеника да им Арбанаси упуте помоћ од 20.000 људи.²³ Према тврђењу аустроугарског конзула у Призрену, до 7. септембра никакви ешалони бунтовника из Баковице и Пећи нису пошли према Босни.²⁴ Хаџи-Васиљевић ипак претерује кад пише да се Арбанаси нису макли с места на вести о окупацији Босне и Херцеговине, мада и сам пише да је позива за помоћ из Босне било.²⁵

Муслиманско расположење људи из народа користили су протурски елементи, племенски главари и разне хоџе, знајући да Порта потајно подстиче отпор. Такав су став заузимали, као што се види, и следбеници Портиног курса и у самом руководству Лиге. Скадарски делегат у призренском комитету саопштио је да је скадарски одбор одговорио Цариграду да не рачуна са владином помоћи, али да ће извршити задатак; под обавезом се у Скадру мислило на Лигину акцију према Босни и против Србије и Црне Горе.²⁶ Дописник бечке *Пресе* из Солуна такође је знао да Порта гура арбанашки башибозук у Босну и да је маршал Мехмед-Али у ствари дошао да одржи народ у борбеном расположењу (слично Хафиз-паши у Босни); он је ипак много претерао кад је јављао да се у борби у Босни бори 30.000 арбанашких башибозука; занимљива је његова вест да су Арбанаси у Македонији добили позив да као башибозук крену у Босну.²⁷ Мехмед-Али је сличан став заузео и кад је дошао у Призрен; он је прочитао султанов акт о закључцима берлинског конгреса, али је Лигиним првацима објаснио да ће окупација Босне и Хер-

²¹ Исто, док. 197 (Призрен 14. VIII 1878).

²² *Historia e popullit shqiptar* II, Pristinë 1969, 133.

²³ В. Чубриловић, н. д., 365.

²⁴ *Aktenstücke*, док. 229 (Скадар 11. IX 1878, према извештају Јеллинека од 7. IX 1878).

²⁵ Ј. Хаџић-Васиљевић, *Арнаутски покрети у 19 веку*, Београд 1905, 7; Исти, *Арбанска лига*, 46.

²⁶ Б. Храбак, *Арбанаси и њихова лига према окупацији*, 44.

²⁷ *Исток* 30. VIII 1878, 1.

цеговине трајати само три године.²⁸ Париски *Монд* публиковао је чланак о агитацији међу Арбанасима, иако Порта пере руке од збивања у Босни и од припрема у Новом Пазару и Вишеграду; Лигине људе подстичу босански пропагандисти.²⁹

Ако нема доказа да су Лигине чете пружале отпор у Босни, оне су одмах послате у граничне регије Санцака. Скупштина у Призрену била је решила да подигне на оружје шест одреда добровољаца, сваки од 20—25.000 људи, с тим да се два таква корпуса упуте у Босну, један у Бијело Поље, а 2000 бораца у Гусиње.³⁰ Колашинци су рачунали с оружјаним снагама са стране, те кад су видели да се турска војска повлачи из Босне и Херцеговине, изазвали су инцидент са два табора низама.³¹ Према извештајима из Београда, 16.000 устаника (између којих 2000 хришћана), родом из Новог Пазара, Призрена и Приштине налазило се у источној Босни.³² Енглески конзул у Скадру К. Грин није очекивао одлазак већег броја Лигиних бораца у Босну.³³ Аустроугарски конзул у Призрену позвао се на изјаву месног мутесарифа да је Лигин одбор напустио мисао о походу против Аустријанаца, јер се „беса“ протеже само на Новопазарски санцак; према мутесарифовом сазнању, око 4000 људи послато је за стражарење према Црној Гори, у Гусиње и у Колашин.³⁴

Мучан утисак у Призрену изазвала је вест да је пао главни град Босне и да се устаничке снаге хитно повлаче ка Новом Пазару. Људи су тражили одмазду. Намах се сакупило неколико стотина муслимана, који су после двосатног већања решили да се сви за оружје способни Арбанаси Призренског санцака упуте на границу према Босни и на Јавор-планину (према Србији); сматрало се да ће босанска војска бројати 15.000 бораца (под командом Пљевљака Смаил-бега) а арбанашка 20.000 (под заповедништвом Емин-бега и Абдулах-аге); уз 24 босанска било би 26 арбанашких топова. Том снагом ваљало је сузбити окупатора и не дозволити му да уђе у Новопазарски санцак.³⁵ Бечки лист *Politische Correspondenz* јавио је да је посетање Босне и Херцеговине изазвало кризу у Лиги; неки представници радикалне струје (Абдурахман-бег, муфтија Скендер, Селим-ага и други), чим су сазнали да је отпор у Босни претрпео пораз, одвојили су се од Лиге.³⁶ На расцеп је утицала и ситуација с убиством Мехмед-Алије.

О борби Пљевљака у Босни против царско-краљевске војске са за-кашњењем се сазнало и у Црној Гори. Један Корјенић обавестио је на-

²⁸ Ј. Хацић-Васиљевић, *Арбанска лига*, 53.

²⁹ *Le Monde* 6. IX 1878, 2 (вест из Призрена 23. VIII 1878).

³⁰ В. Борђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814—1898*, Београд 1924, 430.

³¹ *Исток* 25. VII 1878, 2 (вест из Дубровника бечком листу *Politische Correspondenz*).

³² *Politische Correspondenz* (Wien) 16. VIII 1878, 1.

³³ *Lidhja shqiptare e Prizrenit në dokumente anglese (1878—1881)*, Prishtinë 1978, 48.

³⁴ *Aktenstücke*, док. бр. 208, прилог, Јелинек Липичу 18. VIII 1878).

³⁵ *Народни гласник* 18/30. VIII 1878, 2 (према *Pester Lloyd*).

³⁶ *Исток* 28. IX 1878, 2.

челника у Билећу да се у борби посебно истакао брат пљеваљског муфтије Хафиз ефендија. Он је у боју на Романији одузео Аустријанцима четири топа и у хановима на Мокром, под Романијом затворио је шест батаљона царске војске.³⁷ Још пре пада Сарајева, поред зборова у Призрену и Дебру, сазивани су скупови и у Новом Пазару да се заузме став. Муслимани Санџака су се тада сматрали позваним да организују отпор против окупације Босне. Муфтија Шемсикадић са својим Колашинцима отишао је из Сарајева у Посавину, водећи, изгледа, и пеке арбанашке бегове. Кад му није успело да пробије аустроугарску линију код Добоја, побунио је муслиманска села код Тешња, тако да је окупатор с муком одржавао комуникацију дуж Босне са Сарајевом. Муфтија је у Посавини везао за своје снаге целу дивизију. Чете су му биле разбијене код Бандиног Оцака и код Брчког, тако да су Аустријанци ушли у Брчко тек 15. септембра, готово месец дана после заузећа Сарајева. Муфтија се потом повлачио преко Озрен-планине и код Тузле је поново изазвао окршаје. Затим се без борбе повукао ка Зворнику и са 3—4000 бораца ка Сребреници и Вишеграду.³⁸

После пада Сарајева Лига се, по свему судећи, припремала да дочека Аустријанце у Санџаку. Лига је регрутовала 46.000 новака (између којих 400 хришћана), које је сместила у касарне до којих је докопала. Регрути су добили добру пушку и две фишеклије и прикупљени су у Призрену и Новом Пазару. Порта се одрекла одговорности за дејства арбанашких трупа које су се сабрале у Новом Пазару и Вишеграду.³⁹ Неколико дана касније бечка *Преса* јавила је да је Лига закључила да се „устаницима” у Новом Пазару и осталом Санџаку пошаље помоћ од 20.000 људи, док би се на планину Јавор сместило 8—10.000 помоћних трупа. У Старој Србији се тада налазило само 12.000 регуларних војника, и то борци у највећем степену непоуздани; они 18 месеци нису добили ни динара, а исхрана није била као раније него рђава, што је довело до слабљења дисциплине; уместо правих средстава, да би били употребљиви те војнике је ваљало фанатизовати. У првој декади септембра врхови Лиге сматрали су да се устаницима у Босни још може помоћи да ојачају.⁴⁰ Пошто је после угушења отпора у Босни, Аустро-Угарска запретила Санџаку, Лига је желела да према Аустријанцима демонстрира силу; у Лигиним редовима ширена је фама о томе да је Аустро-Угарска против 20.000 Хаџи-Лојиних бораца морала да изведе 300.000 солдата. Први контингент који је Лига упутила у Санџак још док је трајала борба у Босни износио је свега 300 људи, чланова Лиге.⁴¹

³⁷ Архив Црне Горе, МУД, Писма и наредбе 28. VIII 1878, В. Пејовић из Билећа Машу Врбци 27. VIII/8. IX 1878. — И један извештај из Фоче говорио је да је муфтијин брат побио Аустријанце кад су из Сарајева преко Романије хтели на Рогатицу; муфтија, пак, имао је окршај и код Раковнице (Исто, Лазар Сочица из Горанског маши Врбци 2/14. IX 1878).

³⁸ В. Чубриловић, н.д., 355, 364—5; Б. Микић, *Призренска лига и аустроугарска окупација*, 305—6.

³⁹ *Le Monde* (Paris) 6. IX 1878, 2.

⁴⁰ *Die Presse* (Wien) 12. IX 1878, 2.

⁴¹ Sp. Gopčević, *Oberbanien und seine Liga*, Leipzig 1881, 555.

У последњој декади септембра седиште Лиге премештено је из Призрена у Пећ, под изговором да средиште треба да буде ближе црногорске и босанске границе, а у ствари због тога што су Призрен и друга места јужније одбила да се обавезу да ће спроводити насилни курс за који се определио руководећи тим Лиге.⁴²

Иако је у Лиги настала криза с обзиром на скршен отпор у Босни, ипак је она и даље била велика непознаница за Балхаусплац. Гроф Андраши је тражио од Порте да стане на пут „анархији”. Средином септембра дао је упутства амбасадору у Цариграду грофу Зичију да запита турску владу да ли је она у стању да уклони са политичке позорнице вође Лиге и да Порти скрене пажњу да ће је сматрати одговорном за свако одуговлачење у сређивању ситуације и за последице које из тога могу произаћи.⁴³ Порта је у Лиги деловала преко тетовског шејха Мустафе Роухија. С њим је био повезан Осман-паша, који је образовао „тараф” (странку) која је проповедала ратни обрачун с Аустријом а коју је странку фаворизовао Јилдиз.⁴⁴ Шејх је (21. септембра) тражио од представника Новог Пазара да тај град пружи отпор Аустријанцима, ако би упали у Санџак. У Приштини се тада разматрала теза да ће Аустро-Угарска ударити на Косово преко Србије, јер се једна колона већ налазила код Вишеграда.⁴⁵ Код Лигиног одбора у Скадру такође се концем септембра осећао дух отпора аустријској окупацији Босне и Херцеговине; пример отпора Босанаца надањивао је Скадрани да истрају у борби против ширења Црне Горе и за офанзиву против Србије.⁴⁶ У то време у Цариграду је одржана бурна седница министарског савета под председништво султана, на којој је одлучено да се војска у Косовском вилајету повећа на 150.000 људи и да Гази Осман-паша пође у Призрен као заповедник, који би имао задатак да тако дотера стање у Лиги да се може употребити на добробит државе, и то у условима кад улазак аустроугарске војске у Санџак није био регулисан никаквом конвенцијом са Бечом.⁴⁷ Судбина Новог Пазара била је крајње неизвесна; неки су наводили да га Аустро-Угарска неће дирати или не бар у то време, али су и бечки и пештански листови тако писали као да ће се ускоро приступити новом тешком задатку; светске новине јављале су да у Новом Пазару нема више од 20.000 бораца који су крштени као „устанници”; као посебне околности тога града навођена је близина Србије и деловање Лиге. У то време и Ристићев *Исток* сматрао је да Лига не треба да се изметне „у разбојништво” или ће представљати „патриотску одбрану целе земље”. Разуме се, пред Аустријанцима београдском гласноговорнику је више одговарала друга могућност.⁴⁸

⁴² *Lidhja shqiptare*, 235, н°32, К. Грин из Скадра 30. IX 1878.

⁴³ Исто, 231—2, бр. 29; Б. Микић, н.н., 308.

⁴⁴ *Исток* 28. IX 1878, 2.

⁴⁵ S. Skendi, н.д., 56.

⁴⁶ ASMAE, *Politica* 1867—88, буста 220, н°3846, Солун 30. IX 1878, бр. 227.

⁴⁷ *Исток* 1. X 1878, 2.

⁴⁸ Исто, 20. IX 1878, уводник.

Нови Пазар је још средином јула био одређен као једно од седмита четири Лигина корпуса које је требало образовати и од људства Скадарског санџака, Матје, Тиране, Дебра, Охрида па и Елбасана. Више се није смело дозволити, као месец дана раније, да се напусти планина Рогозна, где је средином јуна Хафиз-паша оставио само три батаљона.⁴⁹ У Новом Пазару је уопште а посебно на пријатеље Лиге снажно деловала чињеница да је окупација Босне и Херцеговине изведена релативно брзо. На скупштини у новопазарској џамији Бајрак, којој су присуствовали и неки прваци из Призрена (Скендер-бег) и Приштине (Абдурахман) закључено је да Ахмед-бег Ђурић оде у Сјеницу да сакупи што више бораца и да пође у одбрану међа Санџака. Пре тога, почетком октобра преко Нове Вароши и Сјенице приспели су у Нови Пазар пљеваљски муфтија, Смаил-бег Хаки и руководилац Лиге Мухти ефендија који су првацима Лиге причали да ће ствар у Босни сасвим пропасти ако се хитно на Вишеград не упути 20.000 Арбанаса. Са састанка у Бајрак-џамији упућен је Исмаил-бег Вакумић у Призрен да одатле добије даља упутства. Ахмед-бег још није у Сјеницу стигао, а дошао је глас да су аустријске чете опселе Вишеград и Чајниче, а очекивао је поход тих трупа и на Пљевља и Пријепоље. Прво утврђено место које је требало да заустави војску неверника била је Сјеница, која је са својим фортификацијама, кулама и шарамповима успела да заустави наступ српске војске у првом српско-турском рату 1876—7. У Сједину је одмах кренуо Мухти ефендија родом оданде, а и из Цариграда је наређено да се пред насељем подигну нови редути. Два батаљона низама који су се налазили у Сјеници фактички су дошли под команду Лигиног заповедника Ахмед-бега Ђурића. И од Увца је боље утврђено 14 кула. Збивања су даље заострила стање у Лиги. Један део првака, уморни од тероризма који су изводили у Призрену, Баковици и Приштини одделио се од комитета у Призрену. И сам Мухтар Вано ефендија, који је више пута мењао своја убеђења, тада је наговарао хоће да у џамијама говоре против комитетлија у Призрену. Тих дана је стигао из Цариграда телеграм који је налагао да се у Приштину пошаље један делегат, а у Солун је приспело оружје и новац, што су старешине Лиге имале да поделе међу своје истомишљенике. У Митровицу је донесено и 70.000 златника (медија), што је примио Али-паша из Гусиња, с циљем да их у Приштини свечано подели првацима Лиге. Основна снага Лиге требало је да буде концентрисана у Новом Пазару. Лигина војска требало је да буде разврстана у 600 табора (батаљона) и да прими нове хепри-мартинијеве пушке и винчестер-карабине, што је све послато из Митровице у Нови Пазар. У самом Новом Пазару од старине су постојале неке зидане куле око вароши, а за време другог српско-турског рата подигнуто је око насеља шест шанчева. Тих недеља прављена су четири нова редута, за чију изградњу су на брзину подигнути хришћани из вароши. Турска војска у граду није била велика — два малобројна низамска батаљона и три редифске батерије, тј. око 1000 момака. Страх је постојао не само

⁴⁹ Б. Храбак, *Први извештаји*, *Balkanica* IX, 248—9 и 253.

од Аустријанаца, него и од Срба па чак и од македонских устаника, које су подстицали Бугари. На Санџаклије у то време Арбанаси нису, као обично, чинили притисак, јер су дошли до уверења да би такав начин опхођења сметао одбрани и самог Косова.⁵⁰ Муслимане у Новом Пазару потресао је пад Вишеграда, у коме су гледали бастион и за одбрану свога града. Пропаганду емиграната из Босне и пљеваљског муфтије, који су настојали да од Новог Пазара начине ново средиште отпора и устанка, у знатној мери су оспоравали искази путника о томе да у Босни и Херцеговини нема више насиља и да једнака права уживају представници свих конфесија.⁵¹

Месеца октобра 1878. у Санџаку и на Косово су увелико агитовале херцеговачке избеглице, посебно Никшићани и Корјенићи, који су као зулумџари били протерани у Турску.⁵² Депеше новинских дописника из Београда приказивале су стање на Косову тако да су у Новом Пазару и у другим санџачким градовима концентрисане јаке Лигине снаге, допуњене избеглим Босанцима. Енглески конзул у Скадру, међутим, јављао је да никакви Арбанаси нису прешли у Босну; он је сматрао да, уколико би непријатељ ушао у Косовски вилајет, да би наишао на упоран али локално организован отпор, јер би свака каза или град сопственим средствима и људством спроводио тај отпор.⁵³ Један допис париском *Монду* из Скадра (од 14. октобра) говорио је о потпуној анархији, да се свуда крше јавне наредбе, пљачкају добра и да општи дармар свуда легално влада. Турске и цивилне и војне власти биле су потпуно пасивне и под утицајем Лигиног одбора. У осам батаљона који су кантоновали у граду или око њега било је око 800 дезертера, који су уживали подршку Лиге. Војне старешине нису око тога затезали ствари, трудећи се да се само потпуно не наруши јавни поредак и да не искрсну веће тешкоће на релацији са Лигом. Руски лист *Голос* писао је да су Нови Пазар, Митровица и Скопље постали концентрациони центри и регуларних и Лигиних одреда, и да су покрети аустроугарских трупа у Босни али и суседних Словена фанатизовали муслимане. Скупина од осам регуларних батаљона у Митровици, под заповедништвом Али-паше, имала је да послужи и против македонских устаника.⁵⁴ Поменутих осам батаљона требало је попунити Арбанасима и са две батерије упути са Косова у Нови Пазар. Како су јединице „извидничког” корпуса на Косову биле допуњене испод предвиђене формације, ваљало их је удопунити арбанашким добровољцима, како би достигле регуларан број од 12—13.000 бораца.⁵⁵

Неизвесност у погледу извршења одлука берлинског конгреса у вези са Санџаком требало је разрешити закључивањем једне конвен-

⁵⁰ *Исток* 8. XI 1878, 3 (вест из Новог Пазара бечкој „Пресн”).

⁵¹ *Politische Correspondenz* 20. X 1878, 1; *Српске Новине* 25. X 1878, 1.

⁵² М. Прелог, н. д., II, 161.

⁵³ *Lidhja shqiptare*, 238, n°35, К. Грин из Скадра 22. X 1878.

⁵⁴ *Le Monde* 26. X 1878, 3; 31. X 1878, 3.

⁵⁵ *Француски документи за историјата на македонски народ*, т. I Скопје

ције између Аустро-Угарске и Османлијског царства. Прве модификације Беч је предложио још средином новембра, али их је Порта (пре 20. новембра) одбацила. Двојна монархија се није усуђивала да без фиксираног споразума упадне у Санџак, плашећи се да се не упусти у авантуру. Док се не постигне договор, Балхаусплац је тражио да се у области Новог Пазара уведе ред, што је била обавеза Порте да не дозволи вршљање башибозука. Један телеграм *Дејли телеграфа* из Цариграда (од 2. децембра) обавештавао је да су све сметње у преговорима између Аустријанаца и Порте отклоњене и да се очекује да ће се 2. или 3. децембра у аустроугарској амбасади потписати пројект конвенције о Босни и Санџаку.⁵⁶ Тако очекивање било је више него оптимистичко, јер је Порта по обичају ствари завлачила, очекујући и од тога неку корист или какав обрт ситуације.

Из тих недеља била су важна и сведочанства из Санџака која су стизала Црној Гори, која је по Санџаку и Косову имала обавештајаца. Једанаестог новембра Баша Божовић јавио је са границе Цетињу да је стигао један турски официр са писмом турског команданта из Сјенице књазу и влади; садржина писма саопштена је телеграфски књазу, док је турски капетан (јузбаша) остао да сачека одговор; овај није стизао недељу дана, те је Божовић телеграфски запитао шта је са одговором.⁵⁷ Допис из Митровице, упућен у Колашин, пренео је црногорској влади вести да су војни бегунци у неким селима крај Новог Пазара подстакли народ да не плаћа порезе. Из Новог Пазара је одмах упућена једна чета регрута (низама) да асистира наплати дажбина. У селу Мелају (4 сата хода од Митровице) порезници а после и чета наишли су на отпор сељана, које су и даље побуњивали дезертери. Одмах је затражено појачање од једног батаљона и три топа, те је у селу порушено, поплаћено и опљачкано седам кућа. Слично се поступало у суседним селима која су одбијала дажбине и одупрла се оружјем. Један други батаљон са три топа дејствовао је (2/14. новембра) у селима сјеничке околине и на Пештеру. Непослушност властима показали су муслимани, међу њима у првом реду у Санџаку насељени Арбанаси. Обе поменуте колоне сусреле су се у близини Рожаја, да и ту посао обаве на исти начин, а потом да крену на Бијело Поље. Из Бијелог Поља пренесена је вест да у Митровицу, а батаљон у Мојковцу добио је наређење да пређе у Бијело Поље, камо је отишло и 100 товара мунџије. Војници-бегунци пријављивали су се батаљонима, али су их у Митровици и Новом Пазару везали. Од Митровице до Скопља код сваког војног магацина налазила се војска а у ископаним шанчевима налазили су се топови. Из Сјенице, од меџиса и првих месних Турака, разаслата су по кадилуку позивна писма да из сваког села буду упућена двојица у Сјеницу, како би онда делегација тога скупа пошла у Цариград. За Сјеницу су одређена два депутата и из Бијелог Поља. У последњој декади новембра мунџија је и из Пљеваља и Бијелог Поља превезена у Митровицу, а

⁵⁶ *Le Monde* 23. XI 1878, 2; 1. XII 1878, 3; 4. XII 1878, 2.

⁵⁷ АЦГ, МУД, Писма и наредбе, бр. 143 (30. X 1878) и 190 (6. XI 1878).

причало се да ће власти на Косову покупити оружје и од Арбанаса. У Малесији се одмах затим окупило десет племенских првака да о томе размењају мисли. Џебану су и из Новог Пазара и Митровице послали у Румелију, камо је кренуло поменутих осам новопазарских батаљона. То је било због крестенског устанка, кад су македонски устаници пошли на Серез.⁵⁸ Са Цетиња су се интересовали код својих обавештајаца у Бијелом Пољу колико има табора регуларне турске војске по санџачким градовима, на Рогозни и у Митровици.⁵⁹

Црногорци су посебно пратили рад пјеваљског муфтије Шемси-кадића кад је из Вишеграда стигао у Нови Пазар а потом на Косово. Он је најпре од власти упућен у конфинацију у Пећ, где је провео неколико месеци. Један обавештајни допис из Пећи (од 9/21. новембра) саопштио је да је муфтија са 20—30 Бошњака насељених у Пећи био у Приштини, али није означен разлог и исход тога путовања. Наредно обавештење о муфтији гласило је да је у Приштину пошао валији са босанском пратњом и са неколико арбанашких угледника и са три топа; ту су од муфтије тражили да преда топове, али он их није хтео изручити. У другој половини новембра муфтија је писао В. Сочини, не хвалећи се да је лепо примљен, него с поруком да агитује против Швабе и да се моли богу за јунаке који гоне Швабу.⁶⁰ Децембра 1878. муфтија је упутио претеће писмо Сарајлијама у коме је написао да је у Новом Пазару сакупио армију од 40.000 момака, да казни муслимане који су били чланови поклонствене делегације која је ишла у Беч и у Пешту. Аустроугарска „Босанска кореспонденција“ јавила је Бечу да је та порука стварно адресирана Призренској лиги, која се противила његовим намерама, те је чак ухапшен и спроведен на разговор Централном комитету у Призрен, који није био спреман да толерише непријатељске акције против Аустро-Угарске.⁶¹ У лето 1879. власти у Приштини су га позвале, а потом упутиле у интернацију у престоницу. Ту је, међутим, прихваћен као јунак и мученик: добио је лепу пензију, слата му је храна из царске кухиње, а потом му је поклоњена и једна кућа. Чак му је дозвољено да образује једно братство религиозно-националног карактера.⁶²

Аустро-Угарска је посебно била заинтересована о броју и стању турске војске у К. Митровици. Конзул из Солуна известио је (9. јануара) о премештању батаљона у циљу да се појача војни контингент у Новом Пазару; исти конзул је јавио и о слању војног провијанта у Приштину и Митровицу и да су косовски Арбанаси у маси склони да приме борбу са Аустријанцима. Сарајевски обавештајни центар примao је саопштења

⁵⁸ Исто, бр. 199/III (2/19. XI 1878); бр. 232/I (4/16. XI 1878); бр. 245 (13/25. XI 1878 — писма Алексе Марића из Колашина Малих Врбичи; Исто, бр. 290/I (20. XI 1878, исти истома из Колашина).

⁵⁹ Исто, бр. 304/1.

⁶⁰ Исто, бр. 247/I (14/26. XI 1878, А. Марић); бр. 276/II (18/30. XI 1878); бр. 271 (19. XI 1878, Сочинца М. Врбичи).

⁶¹ *Le Monde* 28. XII 1878, 3 (допис „Тајмс“ из Беча 23. XII 1878).

⁶² *Th. Ippen, Novibazar und Kossovo (Das alte Rascien)*, Wien 1892, 48.

о Санцаку и из Црне Горе. Аустроугарски представник из црногорске престонице могао је извести само да је становништво Санцака крајем 1878. било узнемирено неизвесношћу са аустроугарским уласком у њихову покрајину.⁶³ Турских војних ефектива у Новом Пазару било је у ствари мање него што се мислило. На дан 2. октобра сераскер је располагао следећим јединицама: у Сјеници 2500—3000 башибозука, у Новом Пазару пет батаљона и 9—10.000 башибозука, у Митровици 17 батаљона и две батерије, у Приштини један табор и у Пећи шест батаљона.⁶⁴

Црногорска обавештајна служба деловала је и у току децембра, својим пунковима у Митровици, Новом Пазару, Бијелом Пољу и Пећи. Писаница, брашно, јечам и друге намирнице довлачене су у велики гарнизон Митровице првих дана месеца, јер је 5. децембра почињао Бајрам, али без пуцања топова и пушака. Четири батаљона и још 15 војника са својим официрима отпуштени су из султанове војске, да би се вратили у окупирани завичај. Из Бијелог Поља писали су пограничним црногорским органима Осман-ага Вучевић и професор Сулејман ефендија: ако Аустријанци навале на Санцак, да ће им доћи у помоћ муфтија Шемсикадић са 30.000 Малисора, јер су му брђански главари Косовског вилајета дали веру у том смислу. Из приватних извора сазнало се да муфтија намерава да две чете пошаље у вишеградску казу, да се тамо чаркају са солдатима. Много је важнија била вест из Бијелог Поља од 22. децембра: да су сјенички мутесариф, војни заповедник Мухтар-паша и још неки државни функционери били у Пљевљима, одакле су телеграфисали цесарском команданту у Чајниче да слободно може с трупама ићи напред. Кад су о томе преко телеграфисте сазнали пљеваљски муслимани, дигла се граја против сјеничких издајничких паша. Један од Пљевљака је стигао (пре хапшења телеграфисте) да о томе обавести Цариград, а други прваци су предузимали мере да се Бошњаци (отпуштени из Гјелобола) поново организују у таборе. По Вранешу и Калићима одмах је почео да мути и муфтија Шемсикадић. Из Чајнича су стигле вести да је тамо стационирано сијасет батаљона и да се очекују и регрути. Истога 22. децембра јавио се писмом Црногорцима и Ајшин-ага Љуш из Бијелог Поља, да је из Стамбола стигла депеша да, ако би Аустријанци кренути у Санцак, да Санцаклије слободно могу да се са њима побију. Као позитивна сматрана је околност да из Бијелог Поља није отпремљена цебана на исток. Последњег дана године из Бијелог Поља су поручили Марићу да је у место стигао табор Анадолаца са мартинијевим пушкама да смени босански батаљон у Берану и берански у Митровици; у Беране је одмах кренуо караван са 500 товара муниције.

⁶³ Архив Босне и Херцеговине (у даљем тексту: АБХ), Заједничко министарство финансија (у даљем тексту: ЗМФ), бр. 25/1879 (Џетиње 3. I 1879); бр. 53 (конзул Chiari из Солуна 9. I 1879); бр. 106 (исти); бр. 271 (исти из Солуна 23. I 1879); о обостраном узбуђењу на босанско-санџачкој граници: *Француски документи I*, 31—2.

⁶⁴ *Француски документи I*, 49.

На исти начин требало је да буду замењена два бошњачка табора у Бијелом Пољу и Новој Вароши.⁶⁵

У току зиме 1878—79. пресељено је целокупно муслиманско становништво Никшића (400 породице) у Стару Рашку, а неки и у Скадарски санџак, посебно у већем броју у Пљевљима, Новој Вароши, Бијелом Пољу, Сјеници, Новом Пазару и у селу Глободерници код Приштине (данашњи Обилић); само се 10—15 породица вратило на кућно огњиште у Никшић.⁶⁶

III. Припреме за улазак аустроугарске војске и бивши Новопазарски санџак и само образовање гарнизона

Од почетка 1879. више се није могло говорити о окупацији па ни о дезокупацији Босне и Херцеговине, јер се већ од новембра 1878. увелико радило и говорило о преосталим обавезама Отоманског царства према Дунавској монархији на берлинског конгресу, тј. о уласку Аустријанаца у Санџак и о успостављању гарнизона. Како конвенција о Босни и Санџаку између двеју држава није зготовљена и потписана, могло се само нагађати о местима-гарнизонима те о времену и начину доласка царско-краљевских трупа. С обзиром на ту тему 1879. у босанско-санџако-косовским релацијама могле би се изделити три временске целине: до закључења конвенције (21. априла), од закључења конвенције до ефективно уласка аустроугарске војске и од уласка трупа до краја године, односно до краја постојања Призренске лиге (у пролеће 1881).

Окупација Босне и Херцеговине изазвала је пресељавање дела муслиманског становништва у области Косовског вилајета, те је демографска ситуација Санџака промењена у односу на стање пре ратова (1876), и то у корист муслимана. О саставу становништва Санџака податке доноси салнама за хиџранску 1296. годину (26. децембар 1878—10. децембар 1879). Новопазарски санџак нове формације показује следеће односе:¹

казе	муслимани	хришћани	Јевреји	Роми	свега:
1	2	3	4	5	6
Нови Пазар	15993	17833	88	—	33914
Сјеница	4366	3522	—	22	7910

⁶⁵ АЦГ, МУД, Писма и наређења, бр. 354 (3/15. XII 1878, А. Марић из Колашина); бр. 389 и 420 (обавештајац Г.В.) (А. Марић Врбаци 14. и 22. XII 1878).

⁶⁶ Т.Ф. Иррен, н.д., 17.

¹ С. Ризај, Структура становништва Косовског вилајета у другој половини XIX столећа, Врањски гласник VIII (1972), 106 (статистика, као и сличне које су правиле заинтересоване државе нема апсолутну вредност, него је треба критички примити, јер салнаме имају задатак да покажу добро стање области)

1	2	3	4	5	6
Пријеполје	2582	4029	—	—	6611
К. Митровица	2143	1958	—	—	4101
Нова Варош	1124	4094	—	—	5218
Пљевља	3250	1717	—	—	4957
Рожаје	4218	1254	—	—	5472
Беране	680	150	—	—	730
Бијело Поље	6661	3522	—	—	10183
Мојковац	4141	633	—	—	4774
укупно:	43158	38712	88	22	83980

Бечка *Преса* се у једном чланку (последње декаде децембра 1878) позабавила питањем поседања гарнизона и Санцаку. Лист је сматрао да даље поседање зависи од конвенције на којој се већ радило. Бечка саопштења су била неодређена и из њих се није могло закључити о томе докле се стигло у разговорима. По гласовима из Цариграда, Порта је израдила о томе питању свој пројекат. Ствар је више запињала око нерегулисаних питања која су се односила на Бугарску и Источну Румелију.² *Монд* је примио вест из Цариграда (од 17. јануара) да је пројект конвенције о Новом Пазару кратак и да у њему нема промена о офанзивном или дефанзивном савезу.³ Може бити да се најпре ишло одвојено за Босну а посебно за Санцак, јер заједничка конвенција од 21. априла није тако кратка. Протоколи о преговорима састављени су 27. фебруара и 17. марта 1879, али су турски преговарачи и косовски Арбанаси кад је реч о Санцаку и даље показивали неповерење у аустријске намере. Због тога је крајем марта 1879. код Бродарева (на Лиму) стациониран корпус од 45.000 Арбанаса.⁴ Са своје стране, Аустро-Угарска се плашила да ако би се ушло у конфронтацију са Лигом, да би могао избити општи арбанашки устанак, који би можда обухватио и Херцеговину и Босну.⁵

Аустроугарски дипломатски делегати су тих недеља израдили извештај о стању отоманских трупа у Санцаку и тај извештај је Балхаусплац проследио војној команди у Сарајеву. Турци су, пак, у току марта из мање угрожених крајева слали војску према Санцаку, на пример, из Превезе (јужни Епир) отпремљено је 3—4000 пушака у Нови Пазар. Агенти Двојне монархије су тврдили да су Арбанаси у „горњим” крајевима имали намеру да са Бошњацима изазову преврат против окупаторских снага, управо у време кад је конвенција имала да се заврши.⁶

² *Die Presse* 23. XII 1878, 1.

³ *Le Monde* 19. I 1879, 2.

⁴ *Француски документи* I, 112.

⁵ АБиХ, ЗМФ, бр. 1300/79; Президијум БиХ п°1428/79, фасц. II—4, 20. IV 1879, извештај аустроугарског конзула у Јањини од 22. III 1879, бр. 120.

⁶ *Le Monde* 26. II 1879, 2.

У другој половини фебруара догодио се један инцидент на пљевалском сектору границе. Једна аустријска чета изводила је вежбу, те су при габању на турској страни рањени три сељака и један турски војник који је носио хлеб. Телеграм о томе косовског валијата Порта је сматрала некомплетним, те је тражила анкету у року од 48 часова. Она је о томе обавестила и аустроугарску амбасаду и тражила да се кривци изведу пред ратни суд и да суђењу присуствује један отомански делегат.⁶

У првој половини априла Призренска лига била је за организовање отпора Аустријанцима у Санџаку. У Цариграду су непосредно после потписивања конвенције (21. априла) знали да се у Новом Пазару води агитација против Двојне монархије. У вези с тим велики везир је 23. априла одржао једну конференцију.⁷ Муслимански Арбанаси су тада и у Скадру показивали аверзију према хришћанским силама, било да се радило о Аустро-Угарској или о Италији; били су спремни да, ако то султан затражи, и живот даду за босанске муслимане, јер су им Бошњаци били милији од властитих католика. Арбанаски католици, пак, зазирали су од аустроугарске окупације Бара, Спича и Новог Пазара и сматрали су да ће свој опстанак и напредак најбоље обезбедити верском и племенском аутономијом, али изван отоманског господства.⁸ Можда је управо ситуација у самом Санџаку послужила Порти да одложи потписивање конвенције. *Глас Црногорца*, полузванични орган црногорске владе, писао је уочи потписивања конвенције да Аустро-Угарска „неће никако да одустане од својих захтијева, да може бацити посаду и у нека мјеста јужније од тога (= Новопазарског) санџака”.⁹

Конвенција је изазвала поразан утисак у престоници на Босфору. У Митровици, на почетку Санџака, створена је запаљива атмосфера.¹⁰ Неколико дана касније српски посланик из Цариграда јавио је Бограту да је велики везир у разговору говорио да му није ништа познато о потписивању конвенције; кружиле су гласине да би аустријска и турска војска заједнички поселе Прибој, Пријепоље и Бијело Поље и да се султан покајао што је дао сагласност за закључење споразума.¹¹ Ни новине из Беча (24. априла) нису јављале о конвенцији, него је *Messenger de Vienne* изнео мишљење да би било боље, уместо натезања с Портом, да је Монархија направила савез са западним силама, јер је запљивање око потписивања конвенције настало и руском подривачком акцијом; лист није показивао протурска расположења, него је држао да се Епир преда Грчкој, јер би ова без њега била лишена стварне одбрамбене линије, тим пре што је Јањина грчка варош а и остали Епирци

⁶ Исто, 16. IV 1879, 3; 26. IV 1879, 3. — Добровольци из Новог Пазара пошлели су и ка српској граници (*Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, приредио К. Џамбазовски, т. IV књ. 1, Београд 1985, 43—44).

⁷ ASMAE, Politica 1867—1888, буста 224, п^о2033, Цербони из Скадра 20. V 1879.

⁸ *Глас Црногорца* (Цетиње) 7. IV 1879, 2.

⁹ АБиХ, ЗМФ, бр. 1838 (Цариград 29. IV 1879); бр. 2086 (Солун 26. IV 1879).

¹⁰ АС, МИД, ПО—1879, фасц. III, П—V/VII, бр. 172.

желе слободу коју би остварили у Грчкој. Исти лист се конвенцијом позабавио тек око месец дана по њеном потписивању, сматрајући да би мање узбуђења било да у Турској постоји стварно парламентарни режим.¹²

Постојала је опасност да се нерасположења у Санџаку и на Косову не искале на неку другу хришћанску државу. Крајем априла у Србији су стигле вести како се турски добровољци из Новог Пазара и Рашке крећу према српској граници, с циљем да изврше упад у Србију. Због тога је београдска влада тражила од свог представника у Стамбулу да предузме корак како би Порта спречила напад. У току маја међународна комисија за обележавање међа с Турском одлучила је да граница према Србији иде Копаоником; у Београду се тврдило да је извештај начињен у Новом Пазару нетачан, пошто је комисија тек касније изашла на терен и одредила међаше.¹³

Крајем априла изгледа да је аустроугарска војска учинила неопредне припреме за улазак у Санџак и да су неке јединице и извршиле прелаз преко границе. Порта је одмах упутила жалбу Бечу. У Цариграду се причало да су поменуте јединице заробиле и једног турског пашу. Отоманске власти су и саме предузеле извесне мере да смире духове у Санџаку.¹⁴ Из Цариграда је наложено Пљевљима, Пријепљу, Новој Вароши, Бијелом Пољу, Берану, Рожају, Новом Пазару и Митровици да упуте муслиманске и хришћанске угледнике у Сјеницу, да им тамошњи мутесариф пренесе Портине наредбе да не праве никакве сметње на путу Аустријанцима у посетању градова у којима ће успоставити посаде. Новопазарски првак Ејуб-бег Ферхатовић изјавио је да он и његови истомишљеници не примају такве директиве. Њему насупрот, Али Драга из Рожаја примио је налоге владе и, као заповедник у Сјеници, осудио је став Ејуб-бега и његових присталица из Колашина и Бијелог Поља (Фејза Каљић, Хашим-бег, хоџа Мехмед Гушмир).¹⁵

Дописник бечког агенцијског гласила *Политише кореспонденц* јавио је (17. маја) из Новог Пазара да се није могло порећи да у Санџаку не влада „извесна узрујаност“. Народ у окупацима нововарошком, новопазарском, рожајском, пећком и Ђаковичком делио се у две неједнаке „партије“ — мању, која је била уз владу, и већу која је била против ње. У прву скупину бројало се све оно што је пореклом, сталежом, имањем те личним заслугама и именом стекло завидан положај (дописник је Санџак укључио у Албанију, јер је припадао Косовском вилајету); у

¹² *Le Messenger de Vienne* 25. IV 1879, уводник.

¹³ АС, МИД, ПО—1879, фасц. III, П—5/VII, писмо МИД-а 14/26. IV 1879; фасц. I, Г—1, бр. 234, МИД бр. 2930 од 14/26. V 1879. — Због недовољно извесне ситуације у Топлици, српски бегунци из Санџака, који су се налазили на подручју ужичког округа, позвани су још у јесен 1878. да се населе у ослобођеним пределима; они су се, међутим, радије враћали у завичај; то се посебно односило на људе из новопазарске казе (Исто, фасц. III, П—5/VII, окружни начелник у Ужицу 14/26. III 1879. МУД-у).

¹⁴ АБиХ, ЗМФ, бр. 1855 (Цариград 2. V 1879); бр. 1818 (гроф Зичи из Цариграда 8. V 1879; бр. 2542 (Цариград 27. V 1879).

¹⁵ *Th. I r r e n*, н.д., 48—9.

другу скупину спадала је народна маса, пролетери, амали, надничари, бескућници, тј. елеменат који није имао ништа да изгуби, те се надао да ће свој положај поправити метежом или побуном против владајућег поретка. У тај табор спадали су и муслимански фанатици који су одавно на Стамбол гледали као на гнездо порока и неверничке науке, против кога треба војевати. Партија уз владу, коју су на поменутом подручју представљали Али Драга, Махмуд-ага Бојовић из Пећи, Ибрахим Али из Баковице, Фејзула Тикинцић из Пријепоља и Сели чауш из Бијелог Поља није стварно била одушевљена гласинама о закљученој конвенцији, према којој је царско-краљевска војска имала посести нека места у Санцаку. Ипак, покорно су изјавили митровачком заповеднику Осману Нури-паши и призренском санџак-бегу Мунегу-паши да се неће противити уласку аустријских трупа. Кад је Порта затим позвала арбанашке прваке да умире своје сународнике, они су отоманској влади ставили на располагање сву своју моћ и употребили су свој утицај да стишају узрујане главе. На томе су највише радили Али Драга, отац и син, Кортезовић-бег и Махмуд-ага из Пећи; они су пропUTOвали целу област од Лима до Белог Дрима и свуда су саветовали свет да слуша вољу султанову. Кад су, међутим, најзанесенији и даље агитовали да народ уведу у борбу, и кад је у чаршији неколико редифа било рањено, Кортезовић је на пећкој пијаци одржао народу беседу која није остала без учинка. Снажним звучним гласом тај народни трибун је запитао што народ жели и одмах одговорио да раскопа своја огњишта и да се напије крви своје браће, да се бунтовнички противи заступнику Мухамеда пророка, који је сенка божија. Султан не може издати правоверне, јер као халифа ништа не чини мимо Алахову вољу. Султан је уговорио са великим царем аустријским да војске обеју држава стражаре над сигурношћу становника и да бране арбанашку земљу од непријатеља. Ако Аустријанци дођу у Пећки санџак, доћи ће као гости падишахови и Арбанаса, народа његовог. Против гостију се не могу разуздати страсти, поготово гостију пријатеља султанових и арбанашких. Таква би се срамота могла само крвљу опрати. Неки фанатици су повикали „Не верујте му“, па је око 100 пролетера отишло за агитаторима у порту велике џамије, те су одмах приредили противдемонстрацију, каквих је последње две недеље било сваког дана по целом Санцаку. Језгро те странке сачињавали су најзагриженији елементи: Ејуб-бег, Сулејман-бег, Мустафа ефендија, Али Чингрић, настојећи да лове у мутном. Поменути ефендија Мустафа је дан раније беседио: стамболски вампири исисали су нам крв и мозак, а сад нас отурају од себе и продају баурима, као да смо издајници; њима није стало до наше вере, намећући нам господаре који једу крметину; Хајредину великом везиру, муртаду, није стало до нашег мала, до наше земље и наше слободе колико до пепела с луле. Јуначки народ треба да раскине ланце које му намећу и да доскочи свим убилачким покушајима. Дописник бечког листа тврдио је да до боја у Санцаку није дошло само зато што се између Митровице и Сјенице

налази 21.000 турских аскера, који су били готови да бунтовнике распршу, ако се дигну на оружје.¹⁶

Коментаришући реаговање јавности у Цариграду на дан потписивања конвенције специјални дописник *Монда* је нагласио два момента: (1) окупација Босне и Херцеговине није временски ограничена, те се тумачи као анексија; (2) Турској нису стављена ограничења у погледу броја војника које би држала у Новом Пазару. Месец дана доцније јављено је из Берлина да је стационирање аустроугарских трупа у Санцаку одложено за јесен.¹⁷

Око 20. маја знало се у Цариграду да су по Портином налогу Ахмед-паша и Мухтар-паша израдили предлог о аутономној администрацији арбанашких крајева.¹⁸ Ристићев *Исток* је ту новинску вест шире и интензивније протумачио. Крајем зиме 1879. Турска је имала потребе да снажно утврди Нови Пазар—Митровица; косовски валија Хафиз-паша је уговорио са Скендер-пашом, прваком Лиге, да Лига стави на располагање Порти 40.000 људи, с тим да ти људи буду у формацији до Бурђевдана; држава је преузела обавезу да те Арбанасе одене, наоружа и издржава; као противуслугу Лига би стекла аутономију али само у Косовском вилајету и то под управом Скендер-бега; после тога су убрзано купљени добровољци, а у Новопазарском санцаку, пећкој и Ђаковићкој нахији регрути; сва места у Косовском вилајету су утврђена, а довлечени су оружје и муниција.¹⁹

Арбанаси су и даље држали оружане снаге у долини горњег тока Ибра и западно од горњег Вардара.²⁰ Последњих дана маја стање духова на Косову се стишало, те је косовска дивизија могла бити извучена за борбу са устаницима у Тесалији. Прве недеље јуна према српској граници код Пријепоља дошли су 20 табора Арбанаса и 25 топова, претећи становништву Србије упадом.²¹ Те арбанашке трупе никако нису анкастриране без знања Порте. Штавише, може се тврдити да је сама турска влада, окружена многим тешкоћама радила не само да добије арбанашке борце, него да и обнови Лигу. Према једном извештају из марта 1879, по заповести Портиној поново је требало обновити рад Лиге, на чему су, поред босанских емиграната, радили и Исмаил-беј, Јумер муфтија, Љатиф Скопљак, коџабаша. Новац за рад дао је овима новопазарски војни заповедник а они су уписивали људе у име Лиге.²² То је поново изазвало комешање међу Арбанасима, који су желели да спрече улазак Аустријанаца у Санцак. Пажљиви посматрачи су у тако створеном стању видели прст султанов.²³

¹⁶ *Politische Correspondenz* (Wien) 17. V 1879, 1; *Српске Новине* 31. V 1879, 1.

¹⁷ *Le Monde* 3. V 1879, 3; 24. V 1879, 2.

¹⁸ *Исто*, 23. V 1879, 3.

¹⁹ *Исток* 18. V 1879, 3.

²⁰ *Француски документи* I, 117—8.

²¹ *Le Monde* 26—7. V 1879, 2; 14. V 1879, 2.

²² Ј. Хаци-Васиљевић, *Арбанска лига*, 90.

²³ Ј. Хаци-Васиљевић, *Арнаутски покрет у 19. веку*, 8.

Постојале су вести да су се и Руси умешали у сложену игру око уласка аустроугарских трупа у Санџак. Они су, наводно, дали новац беговима у Новом Пазару, Приштини, Пећи, Призрену и Баковици да припреме отпор у Санџаку. Том проруском групом управљали су Махмуд Недим-паша, Арбанас и Буслим-беј из Бруссе. Према аустроугарском конзулу у Скадру Липичу, они су се ослањали и на помоћ Србије и Црне Горе. Посланик из Београда јавио је о фантастичној вести: да Руси успостављају магацине са оружјем у неким насељима Санџака; у Санџаку је образован и комитет петроградског славјанског друштва за агитацију против Монархије, коме су помагали од Руса конзул Хитрово, Бусман, Никакдер, Атанас В. Васиљевић и Г. Дринпелман, а од Срба београдски митрополит Михаило, херцеговачки устанички вођа Мићо Љубибратић и Алекса Јакшић.²⁴

Можда је у вези с радом руских поузданика писао и *Глас Црногорца*. Цитирао је наводно писмо италијанског амбасадора у Цариграду, гроф Кортија, паши у Превези, у коме је замислио Турцима на попуштању Аустро-Угарској у Санџаку, који је и за Албанију представљао кључ а доводио у опасност и Солун; са своје стране Корти је нудио да италијански ратни бродови одржавају пловидбу између Бара и арбанашких лука. Црногорско гласило је писало и о томе да се Арбанаси труде да се измире са Грцима, како би сву снагу усредсредили према Аустројанцима.²⁵

На поседање ровова око Нове Вароши српска влада је поручила свом пограничном становништву да не буде слабих живаца и да сачува мир, јер је то у том тренутку била прва потреба Србије.²⁶ Позив на уздржаност био је тим разумљивији зато што су у Санџак упали неки хајдуци из Босне.²⁷ Ужичком окружном начелнику наложено је да се обрати сјеничком паши, како би овај удаљио Мила Радосавовића, јер би интервенција преко Цариграда била сувише спора.²⁸ Није речено ко је био Радосавовић и зашто се његово удаљавање тражи, али треба претпоставити да је и он могао бити повезан са руском агентуром у Србији.

Војни врхови Хабзбуршке монархије намеравали су још првих дана маја да наступање изведу у Санџаку, али само са малим одељењем војника, које би значило претходницу, свакако да се најконкретније пулсира расположење муслимана у Санџаку; гро трупа требало је да стигне тек месеца јула, тобоже онда кад се коначно установи црногорско-турска граница²⁹ (због новина и око Колашина и Берана). Иза средине јуна

²⁴ K. Isović, *Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazariskog Sandžaka 1879. godine*, *Godišnjak Istorijsko društva BiH IX*, Сарајево 1958, 122, 124.

²⁵ *Глас Црногорца* 16. VI 1879, 2; 30. VI 1879, 3.

²⁶ АС, МИД, ПО—1879, ф. I, Б/2, бр. 270 и 271. — Почетком јуна сви Муслимани из Нове Вароши изашли су из града у ровове (Исто, начелник ужичког округа 1/13. VI 1879).

²⁷ АБиХ, ЗМФ, бр. 2804/79, Сарајево 24. VI 1879.

²⁸ АС, МИД, ПО—1879, фасц. I, Б/2, бр. 299, МИД Станоју Станићу 16/28. VI 1879.

²⁹ АБиХ, ЗМФ, бр. 3792 (Беч 27. VII 1879), бр. 3812 (Сарајево 22. VII 1879), бр. 3858 (Беч 7. VIII 1879).

Андраши је поднео оставку, јер није могао да покрене ратно министарство да ради брже и са мање осигурања, а самим тим да сузбије организацију отпора у Санџаку док се потпуно не развије.³⁰ И у тим недељама Аустро-Угарска се сусретала са деловањем агилног пљеваљског муфтије. Он је своје присталице из Санџака окупио у једну организацију, којој је једини циљ био да брани завичај од страних завојевача.³¹ Шемсикадић је крајем јула депортован у Цариград, где је такође подстицао светину против Аустријанаца. Његове наступе помагали су и други емигранти који су у то доба стизали у турску престоницу и на себе скренули пажњу аустријских дипломата. Амбасада је о муфтији обавештавала каогод и о Призренској лиги.³²

Аустро-Угарска је предузимала мере да сузбије противаустријску пропаганду у редовима Арбанаса. Муфтија Шемсикадић највише је полагао на ударну снагу арбанашких племена,³³ али није избегавао ни рад са црногорским и руским агитаторима. Аустро-Угарска је у противофанзивни полазила од Арбанаса католика, где рад није био тежак, јер је већи део клера већ био у њеној служби. Муслиманском живљу Аустрија је теже прилазила. Њему су обећавани бољи економски услови, ред и сигурност са аустријском управом. Такву фаму ширили су људи из Босне намерно убацивани међу Санџаклије и Арбанасе, који су се позивали на мир и обимне радове који су већ започели у Босни. То је делимично утицало на пасивизацију Арбанаса. Скадарски конзул Линич је инсистирао да се у Санџаку нађу погодни људи који би објашњавали својим суграђанима о користима од уласка аустријске војске и сам муфтија Шемсикадић био је депримиран лабавим држањем Арбанаса.³⁴

Средином 1879. у градовима Косовског вилајета па и у Скопљу прочитане су поруке које су говориле о уласку аустроугарских јединица у Санџак; влада је позивала становништво да тим поводом сачува ред и мир. Кад је после тога аустријски конзул Кналич посетио валију Мухтар-пашу, овај је изјавио да рачуна да још није настао тренутак да се улазак трупа званично обзнани, и да би о времену доласка трупа требало да се две владе договоре. Валија је рачунао и са узбуђењем Арбанаса са југа због односа са Грчком, да њихово расположење не обухвати и Арбанасе у горњим крајевима. Мухтар-паша је сматрао да са Арбана-

³⁰ *Messenger de Vienne* 23. VI 1879, 1.

³¹ К. Исовић, н.н., 116

³² АБНХ, ЗМФ, бр. 4013 (Цариград 2. VIII 1879), бр. 4101 (Цариград, августа 1879).

³³ О великом утицају пропаганде на неписмене брђане: Fr. Delajji, *L'autonomie albanese*, зборник: *Les aspirations autonomistes en Europe*, Paris 1913, 116.

³⁴ К. Исовић, н.н., 131—2. — Неки чланови Лиге су свакако умиренни погледом. У току јуна упућен је проглас браћи у Новом Пазару и Новој Вароши да не треба да се сувише жесте, јер ће Аустријанци посетити само крајеве западно од Љима, где је било мало Арбанаса. Тада је деловање Лиге у Санџаку и на Косову готово престало, изузевши Призрен и Баковицу (*Српске новине* 13. VII 1879, 2, према допису из Приштине од 30. јуна бечкој *Politische Correspondenz*).

сима треба врло брзо поступати и стално им чинити нове уступке. Тих дана паши је дошла нека делегација угледних муслимана из горње и доње Албаније и тражила објашњења не само о Тесалији него, и о северним крајевима; наступала је тако енергично да је валија морао да неодређено обећава, водећи рачуна и о ситуацији у Новопазарском санџаку. Кнапич је држао да ће се узнемиреност Арбанаса повећати кад буду сазнали о резултатима преговора о Новом Пазару. Ипак, и Кнапич је дошао до закључка да не би требало журити са наступом војске у Санџаку, док се духови бар минимално не смире. Кнапич је констатовао да је још било и у Битољу Арбанаса који су маштали о уједињењу свих области насељених Арбанасима у једну велику управну целину са са-мосталном администрацијом; у ту целину ваљало је да се укључи и Санџак.³⁵

Организовање масовног отпора уласку аустроугарских трупа у Санџак није остварено. Конзул Липич већ од почетка је био уверен да ће бити агитација, али да оне неће бити тако убедљиве да би могле подићи широке масе народа на устанак. Липич је знао за руске, црногорске, српске, турске па и бугарске агитаторе, али се одбрана запоседања Лимске долине ипак није могла спровести. Разним покретима који су, с времена на време радикализовали живаљ појединих урбаних насеља, недостајала је подршка села, без које грађани не би могли организовати општи устанак. Муслиманска арбанашка села била су незаинтересована чисто политичким питањима; оно може бити нерасположено према страном упадачу, али то још није било непријатељство које покреће широке слојеве. Већ у Скопљу муслимани нису били ратоборни, а агитатори фанатици још мање имају успеха низ Вардар, према Солуну. Позиви на рат против аустроугарске војске остали су без одзива.³⁶

Ипак, током јула и августа аустроугарски конзули из Призрена па и из Скадра јављали су о локалним нередима на Косову и у Метохији. Средином августа конфиденти су преко Дубровника извештавали из Црне Горе о расположењу арбанашких првака на Косову.³⁷ Бечки лист на француском за међународну јавност морао је признати да су Арбанаси у покрету управо у вези са најављеним јулским уласком аустроугарских батаљона у Санџак. Против аустријске експедиције јавио се и патронат Гарибалдијеваца, те је нови председник владе у Бечу држао да би санџачка кампања била хазардна, па је улазак трупа поново одложен. Лига је према неким вестима располагала са 40.000 људи, тј. правом армијом у којој је било и Турака, Италијана па и Немаца; било је, међутим, мишљења да се претерује са цифрама и да Лигиних бораца под оружјем нема више од 6—7000.³⁸ Нешто раније бечке новине су донеле вести о покретима трупа према Санџаку и о доласку војних одељења и коморе у Сарајево и у јужну Босну. Сам улазак јула 1879. (према странцим ли-

³⁵ Б. Микић, *Призренска лига и аустроугарска окупација*, 322—3.

³⁶ К. Исовић, н.н., 131.

³⁷ АБиХ, ЗМФ, бр. 4220 (Дубровник 17. VIII 1879).

³⁸ *Messenger de Vienne* 8. VIII 1879, 1.

стовима) требало је да буде аранжиран што би 4—5000 момака ишло уз аустроугарску комисију, као њена пратња и обезбеђење. Официјелни бечки листови су оспоравали такво писање и тврдили су да ће гарнизони у Полимљу бити заједнички, аустроугарски и турски.³⁹ У сваком случају, Аустро-Угарска је желела да још у 1879. години оствари договор и утврди се у Санџаку. Аустроугарску комисију са турским комесарима заиста је у лето те године помињао аустроугарски амбасадор у Цариграду, с тим да она сврши посао у долини Лима и закључи рад у Новом Пазару.⁴⁰

У лето 1879. у Сарајеву вођени су разговори о материјално-организацијским питањима боравка аустроугарских чета у Санџаку (избор места за логоровање, смештај и подизање барака, опрема итд). Разговоре су водили херцог Вилхелм од Виртемберга, као заповедник окупационих трупа у Босни и Херцеговини, и Хусни-паша, као турски опунмоћеник. Основа за преговоре био је VII члан конвенције од 21. априла. Хусни-паша је намеравао да отежа саветовање; ово није било окончано, али се ствар морала завршити пре него што падне зима. Једно је питање перфектуирано — напуштено је Бијело Поље као могуће гарнизонско место, и то пре свега из политичких разлога. Та касабана била је прибежиште пљеваљског муфтије и његових пријатеља међу Арбанасима после повлачења из Босне, и ту је он располагао већим бројем наоружаних присталица. Хусни-паша је намерно увећавао муфтијину војску чак на 200.000 људи. Аустројанци су били доведени у заблуду да у Бијелом Пољу станују Арбанаси, којима се они нису хтели замерати. Тако је Бијело Поље скинуто са окупацијског репертоара.⁴¹

О извођењу операције уласка аустроугарских трупа у Санџак постоји неколико подробнијих извештаја. Један од таквих је каснији елаборат *Новопазарски санџак 1878—1900* аустроугарског дипломате Симе Јоановића (родом Банаћанима). Иако саветовање у Сарајеву није довело до коначног споразума — писао је он — 4. септембра издата је наредба двома колонама од 7000 војника (под командом генерала Килића и Обадиха) да успоставе предвиђене гарнизоне. Упркос недовољним припремама на турској страни, јер становништву није довољно објашњена мирољубива сврха уласка страних трупа, сам улазак је протекао мирно и без знатнијих сметњи. Хришћанско становништво је било пријатељски расположено према уласку хришћанске војске, док је муслимански живаљ „поново пао у њему својствену равнодушност и индолентност”. Порта, чак и да је била склона организовању отпора посебно у оном делу који је био предвиђен за окупацију, „једва је могла да нађе становништво које би за то било спремно”. Миран улазак је настао мање као последица лојалности Порте и предусретљивости турског комесара Хусни-паше а стварно по „заслузи наших трупа које су Босанцима унеле поштовање као и њиховом тактичном, али истовремено енергичном и

³⁹ Глас Црногорца 21. VII 1879, 3.

⁴⁰ Француски документи I, 137 (Цариград 26. VIII 1879).

⁴¹ К. Исовић, н.н., 134; Б. Микић, н.н., 325.

вештом вођству приликом уласка у Санџак". Експедиција је обављена између 8. и 14. септембра са две колоне. Испред места која су била одређена за гарнизонирање војску су сачекали угледни мештани и турска војна одељења — у Пљевљима бригадни генерал Мустафа-паша а у Пријеполу Хамди-беј, пуковник, сваки на челу једног батаљона. Према сарајевским закључцима, имале су турске трупе да напусте Пљевља после уласка аустроугарске војске, а ова је, уколико је могуће, имала да се настани у њиховим смештајима. Мустафа-паша је изјавио да му је његова влада наложила да остане у Пљевљима. Генерал Килић је схватио да се жели правити сметња, но питање останка турског батаљона у месту препустио је вишим властима, а он је, у знак поштовања према султану и батаљону, пријашао испред фронта батаљона а својим момцима је наредио да продефилију. Околна узвишења су још раније запоседнута од мањих одељења окупационог корпуса, те није могао да се породити инцидент. Батаљон се вратио свом логору, а аустроугарске трупе имале су да се побрину за свој смештај. И код посетања Пријепоља видело се да је Порта дала налог својим трупам и органима власти да окупационој војсци учини најнеопходније уступке. Кад је чело аустријске војске хтело да пређе преко моста како би посело десну обалу Лима, заповедник турског батаљона је протествовао, с образложењем да царско-краљевске трупе немају право да пређу преко Лима. Протест је био беспредметан, јер су нека одељења већ пре тога прешла реку на другим местима, неопажено од турских органа власти.⁴²

„Иако је Порта — наводио је Јоановић — својима, можда, издала наредбу да допусте улазак ц. и кр. трупа што је могуће глађе, она им је извесно ипак дала стриктна упутства да се боре од самог почетка против ширења тераног утицаја." Ускоро су се јавили непријатељски елементи који нису били везани за присуство аустријских трупа, а који ипак нису били одстрањени. Охрабривани од турских органа у Санџаку, ти елементи су се окупили око Махмуд-аге Бајровића, који је у своје време био близак пљеваљском муфтији, а заузимао је утицајан положај саветника меџлиса; као капетан башибозука уживао је популарност код народних слојева, а као главни лиферант за турску војску у Санџаку сакупио је лепо богаство. „Лукав и талентован и добро упознат мора га се сматрати стварним руководиоцем слабих и неодлучних тадашњих турских функционера, бригадног генерала Мустафа-паше, његовог наследника Хусеин-паше и кајмекама Хаџи Мустафе Нури ефендије, и он је све до своје смрти, у пролеће 1899. г. остао један од првих саветника садашњег мутесарифа Сулејман Хаки-паше. Он сам био је непријатељски расположен према Аустро-Угарској као и уопште према сваком страном утицају, као и његове присталице које су се састојале од муф-

⁴² С. Јовановић, *Новопазарски санџак (1878—1900)*, Новопазарски зборник Х. Нови Пазар 1986, 141—2; Б. Микић, н.н., 326. — *Messenger de Vienne* (12. IX 1879, 2) са задовољством је констатовао да је гроф Андраши био у праву кад је убрзавао акцију посетања. Вид. и чланак 19. IX 1879, 1; *Le Monde* (Paris) 13. IX 1879, 3; *L'Epoque* (Genova) 14—5. IX 1879, 3.

тијине пратње и других немирних елемената." Како је био лаком за новцем и спреман да не води рачуна о верским скрупулама, придобијен је уступањем испорука за аустроугарске трупе у једном конзорцијуму који је он основао и њиме је управљао (1881). Утицају Бајровића и његових истомишљеника од самог почетка су измицали чланови старих беговских породица, од давнина настањених у Пљевљима, који су Бајровића мрзели као скоројевића који се из Никшића преселио као сиромашан сељак; те породице су биле одувек елемент наклонен Хабзбуршкој монархији. Мирни муслимански земљорадници, удаљени од политике, умели су наводно да цене благовремена дејства присуства трупа богате Монархије. Хришћанско становништво, „отрежњено од прве раздраганости због уласка" трупа, ускоро је „дошло до убеђења да ц. и кр. трупе нису дошле да им помогну у борби" против Муслимана.⁴³

Са смештајем није ишло лако. Само мали део пљеваљске посаде био је смештен у српском манастиру Св. Тројице, док је већина логорovala под шаторима. Становништво је било спремно да изда у закуп своје куће, али су турске власти службено изјавиле да само виши официри и команде могу бити смештени у граду, док трупе морају да логорују ван њега. Ускоро је потпуно било забрањено издавање станова, муслиманима због породичне огађености а хришћанима да се не би окористили најамнином. Команди бригаде није додељено ни земљиште за логор ван града, тако да је генерал Килић без пристанка власти заузео простор погодан за логор на узвишењима Богићевац и Балибегово Брдо, која су била на северу од вароши. Присуство неколико хиљада људи чија је команда располагала новцем за куповину намирница ускоро је подигло цене, јер знатно повећана потражња није одмах компензирана повећаном производњом. Ту су могли настати озбиљни неспоразуми јер су се тицали виталних економских питања. Постојао је покрет да се сви, и хришћански, становници потпишу на петицији којом је требало од Порте тражити да се удаље окупатори који су народу донели зло. Око ових питања стално је било натезања са турским заповедницима и представницима локалног становништва. Сви покрети и радње окупационих трупа били су под присмотром. Спорова је било и око одашиљања аустројских патрола у град, јер је служба безбедности била у надлежности турских власти. Према окупацији аустројских војних посада и извап Санцака изражавала се отворена антипатија. То су исказали зборови Арбанаса у Призрену и Приштини, чији је протест у писменој форми упућен султану; наглашено је да је Санцак неодвојиви део Албаније, и да ће се народ с оружјем у руци супротставити мешању странаца у унутрашње ствари.⁴⁴

Други подробан извештај објављен је у *Гласу Црногорца*, састављен на основу извештаја аустројских и мађарских важнијих новина

⁴³ С. Јовановић, н.н., 143—4. — Већ 1880. велик део и Муслимана почео се активније бавити трговином и занатима због проширеног тржишта потрошње (Р. Петковић-Поповић и Р. Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970, 113).

⁴⁴ С. Јовановић, н.н., 144—5.

(*Neue Freie Presse, Pester Lloyd*). Војска је за Пљевља кренула 8. септембра из Горажда преко Чајниче на хан Ковач. Ту је преноћила а затим је пошла ка Пљевљима, у коју је варош приспела у јутарњим часовима 10. септембра. Из хана Ковача колона је кренула у 6. часова и на пола сата од Пљеваља зауставила се. Ту је колону поздравио дива (бригадни) генерал Мустафа-паша. Близу северозападне градске капије биле су намештене у фронту три турске чете. Аустријске предстраже и побочни одреди већ су се налазили на околним висовима. Турски табор налазио се на једном вису југоисточно од вароши са три компаније. Кад је генерал Килић дошао на сто корака од почасне чете, наредио је да се бригада заустави. Ту је генерал примио кајмакама (среског начелника) и у разговору запитао га је кад ће турска војска изаћи из града. Кајмакам је изјавио да никаква упуства у вези с тим није примио. У разговор се укључио и Мустафа-паша и изјавио да војску не може повући без изричитог наређења. Ту се, формално, радило о лошем разумевању наређења Мустафе-паше; њему је наложено да се не удаљава из града док се не стационира аустријска војска (на инсистирање аустроугарске амбасаде у Цариграду); он је схватио да ће наредбу о повлачењу добити касније; у ствари „забуну“ је изазвала Порта, којој није ишло у рачун да турске трупе напуштају Пљевља, мада је удаљаване турске војске предвидела комисија која је обишла Санџак пре наступа Аустријанаца. Да покаже пријатељство и поштовање према постројеног турској војсци, генерал Килић је обишао строј са спуштеном голом сабљом а потом је аустријска колона продефиловала пред турским стројем, али не и пред бригадиром. Аустријска војна музика је интонирала царску химну а потом за време дефила главни пешачки марш. Бригадир је закључио да му није одата почаст, те више није долазио у контакт са командом бригаде. Потом се колона упутила у варош. На почетку су је дочекали хришћански свештеници са децом и многим одраслим верницима и поздравили је са „живио“. Муслимани су стајали пред својим радњама и кућама и климањем главе поздравили су генерала. За то време дућани су били затворени. Генерал је потом наредно да два батаљона поседну вис на коме се налазио турски логор и да своје шаторе разапну поред турских. Претходно је инжењерска чета ископала редут у коме је смештена аустријска војска. Око девет часова пет чета турске војске извршило је поздрав генералу и аустријској војсци пред њиховим логором. Том приликом су генерала поздравили месни бегови и око стотинак угледнијих муслимана, који су се расположено руковали са командантом бригаде. Потом су дућани поново отворени. Пошто је колона ушла у Пљевља, није се знало да ли ће она кренути даље, ка Бијелом Пољу и Пријепољу. Прибој као гарнизонско место није био погодан, јер је био порушен за време устанка (1876). Бијело Поље је представљало „кисело грожђе“ због тамо насељених Арбанаса. Због тога се очекивало да ће поред Пљеваља гарнизонска места бити Пријепоље и Бродарево. Члан 10. конвенције од 21. априла дозвољавао је Аустријанцима да у случају потребе поседну и друга

места, но за тај час за то није било потребе. Аустријанци су од првог момента у Пљевљима били под пуним надзором Турака.⁴⁵

Колона која је наступала ка Пријепољу са доста тешкоћа је дошла на циљ. Она је пошла из Вишеграда 8. септембра. При уласку у Прибој војску је дочекао мудир (срески начелник) са месним руководиоцима; за време дочека радње су биле затворене, а до подне 9. септембра у насељу се налазио један турски батаљон. Тога дана предвече колона је стигла у место Бању, где се рачвају путеви за Нову Варош и за Пријепоље. О расположењу у Пријепољу постојали су негативни знаци, те је Хусни-паша из Сарајева инсистирао код власти у Пријепољу да се становништво стиша. Другу ноћ на маршу колона је биваковала код Бање, а још 9. предвече генерал Одавић са својим официрима и турским капетаном Рашидом рекогносцирао је пут ка Новој Вароши. Мада је комисија предвидела Лим као демаркациону границу окупације, због нејасне ситуације у Пријепољу команда у Сарајеву је одлучила да се у Пријепоље не дође долином Лима него заобилазно, преко Нове Вароши. Турци нису били расположени за ту промену, те је боравак у Бањи потрајао неколико дана. Десетог септембра рекогносцирање у правцу Нове Вароши је поновљено и Турци су поново показали одбојност за промену. Тражено је мишљење сјеничког мутесарифа Ахмед Хивзи-паше; он се обратио Порти а она је захтевала да на терен изађе Хусни-паша из Сарајева. Овај је, међутим, каснио. Кад је приспео у Бању, ту је водио разговор за аустроугарским заповедником Босне војводом од Виттемберга, који се на почетку марша налазио у Чајничу, те кад је ствар запела, преко Пљеваља је стигао у Прибој и ту се састао са Хусни-пашом. Генерал Одавић је тражио да се за осигурање транспорта долином Лима од Пријепоља до Прибоја сагради кула код села Кратова, југоисточно од Бање. Тек 15. септембра изјутра колона је кренула из Бање и у току дана стигла је у Пријепоље, где није било никаквог супротстављања. У међувремену је из јужне, пљеваљске колоне извршено посета Пријепоља. Први покрет у том правцу изведен је 12. септембра — марш са једним батаљоном 41. пешадијског пука до хана Селмановића, камо је на конак приспео и бригадир Махмуд-паша са нешто коњице. Батаљон се морао вратити у Пљевља. Три дана касније, без обзира на противљење турских власти, једна мања колона из Пљеваља стигла је у Пријепоље, и ту је капетан Главичић са једном мањом јединицом војних ловаца образовао посаду.⁴⁶

Како је питање снабдевања гарнизона постављено већ првих дана окупације, а у Пљевљима је изазвало и политичке реакције, почетком октобра у Пљевљима је образован трговачки конзорциј који је преузео да реши довоз хране и других потреба до висине од 50.000 дуката; у његову управну комисију ушла су три бега и један Србин. Тако је изостао довоз провијанта из Сарајева, како се најпре мислило, и тиме су избегнуте све опасности које су се могле десити отимачинама при

⁴⁵ Глас Црногорца 1. IX 1879, 2—3; 8. IX 1879, 3; 29. IX 1879, 2.

⁴⁶ Исто, 8. IX 1879, 3; 15. IX 1879, 1—2; 22. IX 1879, 2; 29. IX 1879, 2.

транспорту. Како је зима била на прагу, предложено је да се закупи 200 кућа пљеваљских хришћана. То месне власти нису дозволиле. Стога је пљеваљски гарнизон у зимским условима битно редуциран, те се 41. пук вратио у Бањалуку. На растојању између Пријеполја и Пљеваља, на Јабучи, је такође подигнут привремени бивак.⁴⁷

Улажење аустроугарских колона у Санџак попраћен је изливом жучи по варошима Метохије и Косова. Српски војни обавештајац из Приштине још 10. септембра јавио је команди Моравске дивизије да су Арбанаси из нахија Пећи, Баковице, Дебра и Малесије кренули ка Новом Пазару, да зауставе царске солдате ако крену ка том граду. Озлојебеност муслиманских Арбанаса, ако не друкчије, могла се искалити на домаћим хришћанима, те је међу овима завладала права паника. Арбанашке банде су упадале у топлички округ још у току лета, те се у Београду предвиђало да ће се таква пракса наставити и касније.⁴⁸ Аустроугарски посланик из Београда јавио је Балхауслацу да се на Косову припрема оружан покрет против аустроугарске војске која је ушла у Санџак, као део Косовског вилајета. Како до оружаних судара ипак није дошло, ратно министарство у Бечу је предложило Заједничком министарству финансија да се регулише циркулација турског новца у поседнутим гарнизонима.⁴⁹

Пошто су се очекивале сметње при наступању окупационих колона посебно у Баковици и Призрену, Беч се овде на време послужио званичним аргументима убеђивања да би се незадовољство смирило; најпре је наћен један призренски бег, коме је дата меница на 5000 флорина (с тим да се наплата обави у аустријском конзулату у Скадру); потом је то поновљено са двојицом његових другова. Аустроугарска влада желела је да онемогући Али-пашу Гусињског, те је чак стигла у Скадар преурањена и нетачна вест да је он ухапшен у Призрену и спроведен у Стамбол. Да је у Баковици оправдано ваљало очекивати реакцију, сведочи околност да су у варош приспели одреди Баковичке Малесије, чак и из католичких племенских скупина. Ови последњи су то морали учинити да не би били изложени освети. Иначе, Фанде су се држале резервисано. Четице које су нападале куће сиромашних и презрених „Латина” у Баковици, пљачкале су и причињавале крвне деликте (како је то обично бивало пред устанак!). Кајмакам, изабран од Баковичана, био је младић без угледа и искуства, а у Призрену је било свега 200 војника регуларних трупа, и то већином Арбанаса. Католички клер подносио је хитне молбе аустроугарском конзулу у Скадру, тражећи заштиту. Италијанском конзулу у Скадру се чинило да Двојна монархија смера да војнички поседне и Горњу Албанију, држећи брижно на вези себи верне католичке жупе и настојећи да подели и дезорганизује муслимане, како

⁴⁷ Исто, 29. IX 1879, 2.

⁴⁸ АС, МИД, ПО—1879, Т/1, Пов. бр. 434, Министар војни Ј. Мишковић министру иностраних дела Ф бр. 317 од 4/16. IX 1879 и са Пов. бр. 273, 305, 353.

⁴⁹ АБиХ, ЗМФ, бр. 4519 (Призрен 9. IX 1879), бр. 5205 (Београд 17. IX 1879), бр. 5354 (Беч 21. X 1879). — Ускоро је следовао први аустроугарски извештај о стању у запоседнутим касабима (Исто, бр. 5646).

би њихов отпор био умањен; чак му се чинило да је и књаз Никола предузео неке маневре да припомогне аустријску окупацију Санџака.⁵⁰

Упорна жеља Аустро-Угарске да се докопа гарнизона у Санџаку и тако, још на отоманском земљишту одбије османлијске претензије на повратак у Босну, утицала је на Јилдиз да се почне приближавати Русији.⁵¹ На тој линији Цариград се током јесени 1879. лакше мирио са судбином да се Црна Гора прошири на Гусиње. Порта је, примерице, наложила косовском валији да предузетим мерама помогне предају Гусиња. Беч, међутим, није лепо гледао на ширење Црне Горе западно од Лима, тј. и према Новом Пазару, најзначајнијој тачци њене политике продирања на Балканско полуострво.⁵² Црна Гора као да није негативно непосредно реаговала на оснивање аустроугарских гарнизона у Пријепољу па чак и на њеној граници, у Пљевљима. *Глас Црногорца* је писао да је акција уследила на основу одлука берлинског конгреса и да „је овај поход прошао на миру; нигдје није било сукоба ни с војском турском, нити са становништвом”. Није пропуштено да се напомене да су здравице војводе од Виртемберга и Хусни-паше после обављеног посла биле намењене алијанси између Аустро-Угарске и Турске. Лист се питао само о каквој би се алијанси радило, запазивши да ни *Neue Freie Presse* није коментарисала тезу о савезништву.⁵³

IV. Држање Санџаклија и Арбанаса према аустроугарским гарнизонима у Санџаку првих месеци (од јесени 1879. до пролећа 1881).

Први потез који је Порта повукла пошто су средином септембра 1879. постављени аустроугарски гарнизони западно од Лима било је да спроведе нову административно-политичку поделу Новопазарског санџака из 1877. и да области под окупацијом издвоји у посебан, пљеваљски санџак, тако да окупационе власти нису имале потребе да комуницирају дубље са земљом, са Новим Пазаром. Територија с десне, источне стране Лима између Прибоја и Пријепоља подељена је у три зоне, од којих је средња била везана за новоосновани Сјенички санџак. Та трансформација је обављена јануара 1880. За Порту је било значајно да за мутесарифа у Пљевљима постави спретног и интелигентног администратора, који би био у стању да отклони штете по државу и њен углед, али који би могао да вешто избегава сукобе и да се показује као предусретљив. Избор за ту дужност пао је на Арбанаса родом из Битоља, Сүлејман Хаки-пашу, који је каријеру почео као наставник војне школе

⁵⁰ ASMÆ, *Politica* 1867—88, б. 225, п^о3785, Цербони из Скадра 23. IX 1879, са бр. 17; Б. Храбак, *Арбанаси католици и Призренска лига (1878—1881)*, зборник: „Србија у завршној фази источне кризе 1877—1878. године”, Београд 1980, 394—5.

⁵¹ АС, МИД, ПО—1879, фасц. III, Р/5/VII, Цариград 5/17. VII 1879, са бр. 89.

⁵² DDI, II—12, 255, п^о343 (Каироли Кортију), 455, п^о570).

⁵³ *Глас Црногорца* 15. IX 1879, 3.

у престоници; потом је прешао у управу, где је заузимао разне положаје. Паша је стигао у Пљевља концем јануара 1880, након спроведене административне поделе. Он је у исто време био и војни заповедник ефектива на подручју новог санџака. У првим данима није се снашао у неким насталим инцидентима, те је доспео под утицај моћног Махмуд-аге Бајровића. Најзначајнији инцидент се десио 17. фебруара, кад је једна аустроугарска чета на кондиционом маршу код места Манче нападнута из заседе од банде, од чијих су чланова војници успели да ухвате једног турског граничара и четири домаћа муслимана. Гарнизонски суд их је осудио на пет година тамнице. У преговорима који су с тим у вези настали Сулејман-паша се задовољио само са захтевом да кривци у затвору не буду злостављани.¹

Напад из заседе указивао је на то да ће банде око Пљеваља пуцати на ћесарске солдате. У Пријеполу су, пак, и отоманске власти враћале припаднике окупационог кора кад би прешли на десну обалу Лима, а малтретирани су мештани који су издали станове војницима. Турцима је саопштено да је присуство аустроугарске војске и у њиховом интересу пред удруженим радом Србије и Црне Горе, и да Монархија не намерава да напусти једном заузете позиције. Порта је одговорила да тежи добросуседским односима и да је доказ за то и слање трезвеног и помирљивог Сулејман-паше. Међутим то пријатељско опхођење није потврђено приликом посете Пљевљима и Пријеполу косовског валије Осман-паше (марта 1880). Он је приговорио месним властима што су дозволиле подизање барака близу вароши, а муслиманима и хришћанима је забранио дружење са војницима страног владара. Приликом сусрета са генералом Килићем потезао је нека политичка питања и тражио је да се обуставе вежбе при гарнизонима односно да се оне претходно пријаве локалним органима власти, како би ови предузели кораке да се војници заштите. Није пристао на заједничко гоњење разбојника ни да се разоружа становништво.²

Већ прве декаде јануара Балхаусплац је израдио предлог о отварању конзулата у Пљевљима, те је за вршиоца дужности конзула изабран владин секретар Милер. Беч је радио и на репатријацији босанско-херцеговачких припадника који су живели по санџачким варошима, посебно у Пљевљима. Још последњих дана 1879. аустроугарски амбасадор у Риму послао је извештај о везама Арбанашке лиге и незадовољника у Херцеговини са гарибалдинцима и изасланицима владајуће мирдитске породице у Италији. Поднесен је извештај и о сукобу аустроугарског батаљона са Муслиманима, њих 30, у Пљевљима.³ Италијани су будно пратили аустроугарске потезе у Санџаку и према Арбанасима. Амба-

¹ С. Јоановић, н.н., 145—6.

² Исто, 146—7.

³ АБиХ, ЗМФ, бр. 179/80 (Беч 10. I 1880), бр. 239 (Сарајево 5. I 1880), бр. 254 (Рим 3. I 1880), бр. 417 (Цариград 6. II 1880), бр. 531 (Беч 24. I 1880), бр. 941 (Беч 19. II 1880), бр. 968 (Сарајево 8. II 1880), бр. 1106 (Сарајево 20. II 1880), бр. 1575 (11. III 1880).

сатор у Бечу, генерал Ди Робилант, добро је резимирао излагање барона Хибнера у аустријским делегацијама — да је за Монархију најбитније да Балканско полуострво не дође у сферу каквој другој великој сили, јер сама Монархија не мисли да загосподари тим просторима. Осим посланика Чеха, остали су тражили да Монархија настави да демонстрира силу и према малој Србији, на што је барон Хајмерле апеловао на умереност. Посланик у Црној Гори закључио је да мала Црна Гора свакако није објект Монархијине моћи, него да ће то пре бити Стара Србија и области њој на исток; он је тражио да на такве намере Италија интервенише. Црногорски представник у Цариграду известио је грофа Кортија да би у Црну Гору требало укључити и Доње Васојевиће, чиме би се умањило простор могуће аустроугарске експанзије према Новом Пазару. Беч је дао негативан одговор према истезању Црне Горе на Санџак. Аустроугарске аспирације према Солуну показивала је њена акција да откупи акције железница у Турској од барона Хирша; да би се дошло до Митровице, требало је пре тога имати у рукама Нови Пазар.⁴

У вези са предавањем Плава и Гусиња Црној Гори снажно је обновљена делатност Лиге. Јануара 1880. новопазарски Муслимани прешли су Тару на путу ка Црној Гори.⁵ Порта је подржавала Лигу у њеној акцији против разграничења са Црном Гором, чак је можда она дала и инструкције својим људима у Призрену и Скадру, те је, позивајући се на сметње Лиге, одлагала Кортијев аранжман за промену територија. Гласине о 100.000 сједињених бораца у Гусињу свакако су биле претеране. Италија је помно пратила агитацију међу брђанима и рад Лигиног комитета у Скадру. Уосталом, њена два брода са оружјем Херцеговцима и Арбанасима ухватили су аустријски патролни чамци.⁶ Муслимани који су се (априла 1880) одушевљавали борбом против Црногораца, у исто време су се плашили да се у сукоб не умеша заинтересована Дунавска монархија.⁷ Лига је тада имала огранака и по Санџаку и одбор ових налазио се у Новом Пазару.⁸ *Глас Црногорца* је тих недеља неколико пута писао и о Арбанасима у Санџаку.⁹

Арбанаси су 25. јула 1880. изазвали изгред у Сјеници. Упутили су захтев паши да им се подели оружје. Овај, знајући какву су судбину дочекали неки његови претходници, попустио је. Потом је Лигин члан Ејуб-бег тражио од мутесарифа да њему и његовом друштву саопштава

⁴ DDI, II—12, 469, n°569 (Беч 30. I 1880); 472, n°592 (Беч 2. II 1880); бр. 460, n°574 (Дубровник 25. I 1880); 466, n°585 (Цариград 28. I 1880); 475—6, n°597 (Рим 4. II 1880); 485, n°605 (Беч 6. II 1880); 477, n°600 (Цариград 4. II 1880).

⁵ Ј. Вукић, *Плавско-Гусињска афера и ослобођење Улицина 1880. год.*, Сарајево 1929, 24.

⁶ DDI II—12, 222—3, n°298 (Цариград 19. X 1879); 239, n°323 (Дубровник 27. X 1879); 346, n°448 (Цариград 7. XII 1879); 677, n°835 (Цариград 12. IV 1880); 719, n° 906 (Скадар 25. IV 1880); 708, n°882 (Скадар); 710, n°887 (Скадар 21. IV 1880); Кариоли Ди Робиланту 21. III 1880.

⁷ ADMAE, CPC, Russie, вол. 439, Париз Петрограду 22. IV 1880, бр. 94.

⁸ В. Чубриловић, *Босански устанак*, 365.

⁹ *Глас Црногорца* 10. V 1880, уводник; 17. V 1880, 3.

сваки телеграм који прима, запретивши да ће иначе паша проћи као што је убијен Хасан-паша, његов претходник. Кад је овима мутесариф показао депешу косовског валије да мисли да удари на Лигу, вође у Новом Пазару и Сјеници су се охладиле али су се Арбанаси из народа узрујали и загрејали.¹⁰

Током 1880. опустила се почетна затегнутост у односима са пљеваљским мутесарифом Сулејман Хаки-пашом. Обилазећи свој санџак он се, наводно, уверио да је присуство аустроугарске војске изазвало благотворне последице, па је то можда деловало да се сабере и нешто регрута. Према Аустријанцима је постао предусретљив, старао се да сузбија разбојништва на босанској граници и у близини аустроугарских посада. Признање му је одато додељивањем командорског ордена Фране Јосипа (августа 1880). Рад конзорција Барух око снабдевања окупационе војске можда је многим Пљевљацима ускратио добит од трговања те није био погодан да поправи расположење ширих слојева. Уместо отвореног саботирања, настао је потајни отпор, који се изражавао отежањем у решавању важнијих послова или само у привидној попустљивости којој су следиле смицалице. Сулејман-паша је спроводио политику споразумевања с окупаторским командама, али се трудио да утицај стране војске сведе на минимум.¹¹

Главари арбанашких племена, користећи узбуђења и уопште ровито стање, сазивали су зборове и у Новом Пазару (пored оних у Призрену и Дебру), на којима су се саветовали какав став да заузму према наступању Хабзбуршке монархије. Сви прваци Косовског вилајета, дакле и Сјенице и Пљеваљског санџака били су позвани да суделују на саветовањима. Пљевљаци су одбили учешће на наваљивање месних органа власти, али су ипак били покренути да Лигу помажу новцем. Сагласили су се са донесеном одлуком о саботирању регрутације и тражили су да у свим питањима буде меродаван верски став и прописи Корана. Слабе отоманске власти у Санџаку нису биле у стању да спроведу заповести које су стизале из Цариграда. Прва угледна жртва таквог расположења био је сјенички мутесариф Хасан, кога је тешко ранио новопазарски првак Ејуб-бег у акцији разоружавања становништва; паша је умро приликом доласка у Митровицу.¹²

Средином априла 1880. хришћани у Пљевљима напали су турску пореску комисију. Тражени су у Бечу модалитети за деловање конзулског уреда у Пљевљима. Председник земаљске владе у Сарајеву херцог од Виртемберга предложио је да се уместо конзулата у Пљевљима осније цивилни комесаријат за подручје Лима. Конзулат у Београду та-

¹⁰ *Narodne novine* (Zagreb) 13. VIII 1880, 2 (према писању светских листова).

¹¹ С. Јоановић, н.н., 149 и 147.

¹² Исто, 147—8. — Постоји и друга верзија пашинне погибије: њега је позвао валија у Приштину; он није пошао преко Новог Пазара због присуства разбојника, него је кренуо преко Рожаја; на Пештеру, код места Беракарце, наишао је на хајдучку бусију; с раном се довукао до Приштине и тамо је умро (*Исток* 27. VI 1880, 3—4).

кође је извештен о положају становништва у Санцаку. Беч је примио обавештење о премештају пријепољског кајмакама Шаки ефендије Пиводића. Православна општина у Пријепољу (јула 1880) обратила се цару у Бечу, тражећи заштиту од насиља турске војске. Кад је Аустро-Угарска почела да изводи реформе у Босни и Херцеговини, аустроугарска амбасада у Стамболу запитала је своју централу (8. августа) да ли се административне реформе односе и на запоседнути део Санцака. Тек децембра 1880. извршено је разграничење котарева Фоче и Чајнича према Пријепољу. Кад је реч о Санцаку, само је регулисана јурисдикција команде у подручју Лима према аустроугарским поданицима који би се тамо бавили.¹³

По градовима Косовског и Скадарског вилајета основани су анархични комитети звани шубе, који су у духу Лигине политике, настављали отпор властима у сваком погледу. Кад је комисија за регрутовање приспела у Санцак, почела је са Пљевљима, мада су она важила као најнемирнији део. Ту је прикупљено 57 момака, што је представљало тек шестину одређеног контингента. У Сјеници је комисију дочекало становништво предвођено Ејуб-бегом, те је протестовало; наоружана светина пуцала је на чланове комисије, те су ови побегли да сачувају главу, не желећи да примене силу. Нови косовски валија Осман-паша сматрао је да је најбоље да се спровођење наредбе о новачењу привремено обустави. Он је сабрао у Приштини сву расположиву војску вилајета, те је у Приштини сазвао прваке из санцака да им објасни потребу регрутовања, показујући с каквом војном снагом располаже. Прваци су показали покорност султану, али су изјавили да прибирање низама сматрају сувишном мером, јер је свако приправан да отаџбину брани оружјем у руци.¹⁴ Осман паша је и (у другој половини августа) дошао у Приштину као цивилни и војни заповедник вилајета зато што ранији валија није успео да спроведе наредбу о регрутацији; он је био ферик, дакле и генерал.¹⁵ Крајем септембра 500 регрута из Трапезунта увежбавано је у касарнама ратног министарства у Цариграду да би били хитно пребачени на Косово. Осмог октобра дивизијски генерал Хасан Хајри, који се налазио у Новом Пазару, примио је телеграфску наредбу да у Митровици преузме заповедништво војске на Косову.¹⁶ Изгледа да је одлука уследила због тактизирања и новог косовског валије.

Занимљиве су путорисне рефлексije о Арбанашкој лиги познатог аустројског публицисте из Беча Спиридона Гопчевића, родом Црногорца из Трста. Кад су га у новинској редакцији позвали да иде у Скадар као,

¹³ АБиХ, ЗМФ, бр. 2460 (Сарајево 14. IV 1880), бр. 2708 (Беч 26. IV 1880), бр. 4000 (Сарајево 11. VI 1880), бр. 4310 (Београд 18. VI 1880), бр. 5180 (Беч 28. VII 1880), бр. 5216 (Беч 22. VII 1880), бр. 5448 (Цариград 8. VIII 1880), бр. 6102 (Пријепоље 3. VIII 1880), бр. 7003 (Пријепоље 4. X 1880), бр. 8873 (Сарајево 14. XII 1880), бр. 8916 (Беч 21. XII 1880).

¹⁴ С. Јовановић, н.н., 147—8.

¹⁵ АБиХ, Прäs. бр. 4, Скопље 26. VIII 1880.

¹⁶ АЦГ, Министарство војно, акта, фасц. IV, бр. 562, п^о30 (Цариград 18/30. IX 1880); бр. 574, п^о31 (26. IX/8. X 1880).

специјални дописник, речено му је да су Арбанаси прогласили своју независност, да је валија опседнут у тврђави и да је народ изгасио турску заставу. Од средине маја до 7. јула 1880. он је био непосредни сведок онога што се збивало у Албанији северно од Драча и Тиране и нарочито у Скадру и на фронту у Тузима против Црногораца. Гопчевић је сматрао да је у поменуто време средиште Лиге било пренесено у Скадар. Ствари на терену сасвим су биле различите од онога о чему је дон Пал Шантоја упорно обавештавао Беч. У средњој Албанији Лига никад није стала на ноге и узалуд су Лигини емисари подстицали свет. Без резултата је испадало и обавештење житеља Тиране о збивањима према Црногорцима. Муслимани никад нису газили султанове барјаке него Лигине карте. Држање католика зависило је од ставова Аустро-Угарске, на чији су мит били спремни да се дигну и на Турке; они су нешто знали о негативној оцени Монархије о Лиги и о томе да је херцог од Виртемберга био спреман да упадне у Санџак и да поседне арбанашке крајеве. Средња Албанија је такође јако била прожета симпатијама за Монархију. Слично расположење показивали су одговори из Елбасана, Дибре, Крује и Каваје. Пашин син, ранији кајмакам Тиране, уверавао је Гопчевића да је живаљ Тиране желео аустроугарску окупацију. Стање је било друкчије у северној Албанији, где су првобитне симпатије према Бечу изчезле због нетактичких Липичевих потеза, и где је Лига 11. априла 1880. протестовала заступницима европских сила у Скадру против уступака Црној Гори у Плаву и Гусињу. Ствари је много вештије водио италијански конзул Цербони, који се поставио позади Лиге и са тих позиција је ширио италијански утицај. Однос Арбанаса према Порти био је здвојан, али се они нису јавно изјашњавали против османлијске власти. Номинално, Порта је и даље била господарица ситуације у северној Албанији, нарочито тамо где је држала посаде (Скадар, Љеш, Круја, Драч, Тирана). Лига није владала ни у целој северној Албанији, него у Скадру и околини. Малисори и Мирдити су јој били наклоњени, особито кад би од ње примали новац и храну. Други Лигин комитет резидирао је у Призрену, но он је показивао друкчије интересовање од одбора у Скадру. Трећи комитет (од краја 1879) установљен је у Бинокастру, који се устремио против Грчке, као скадарски против Црне Горе а призренски против Србије. На челу Лиге у Скадру налазила се „комисија“, састављена од 12 муслимана и 12 католика; ти људи се у политику нису више разумеваали од аустројског сељака. Новац је намакнут присилном контрибуцијом од становништва, и то најпре 280.000 а потом 600.000 пјастра. Католичке трговце и села нарочито је цедио бивши качак Бећир Боша, који се потом разишао са Лигом, па су га жандарми убили. Скадарски валија Риза-паша сарађивао је са Лигом већ због њених замашних средстава. Лига је у скадарском крају у мају 1880. располагала само са 8000 наоружаних људи, но тај је број затим спао на 3000 бораца, које су сачињавали малисорски брђани (Клименти, Шаља, Шоши итд.) Лигина војска је имала и своје официре из редова угледнијих католика са скадарског пазара, који су, као Бок Мужали, тежили да се ослободе турског господства и да стану уз бок балкан-

ских држава, зазирући од Црне Горе. Лига је слала поверљиве људе и књазу Николи да се с њим нагоди, али је табор у Тузима и даље попуњавала својим формацијама, посебно из редова католичких племена. Интензивно Гопчевићево интересовање, његова изјахавања и ноћу у правцу Тузи, његови политички телеграми па и слање писма Црногорцима у Бар оквалификовали су га пред Лигином „комисијом“, која је будно пратила кретање свих странаца, као црногорског шпијуна. Њему је забрањено да ће бити убијен ако се хитно не макне из Албаније. Он се најпре мало јуначио, али је ипак отишао, и то не преко Бара, где су му поставили заседу да га усмрте, него преко Медове.¹⁷

Гопчевићеве наводе о проаустријском расположењу нарочито у средњој Албанији није била пуста новинарска брза опсервација. Хазбуршка монархија је новцем и преко пословних људи стварала мрежу својих локалних одбора, неку врсту бастардне Арбанашке лиге. Њени главни повереници били су Анастасио Мојси, окретан пропасти драчки трговац, и Мустафа-ага из Каваје. Беч је добро знао да му католичка племена на северу нису довољна, те је тежиште рада поставио међу бројније муслимане и православне и то само по градовима. Мустафа-ага је месечно примао по 2000 наполеондора; био је некад бунтовник против Порте и 40 година провео је у прогонству; имајући раније утицаја од Берата до Скадра, Мустафа се заносио мишљу да би, уз помоћ Двојне монархије, могао стати на чело неке независне кнежевине Поменута двојица, не кидајући додире с Лигом, иако су се од ње идеолошки одвојили, основали су свој комитет у Драчу и Каваји, у који су ушли Тахир-Беј Колчаки, православни поп Анастасије, драчки католички парох и неки други хришћани. Користећи, као стари превратник, своје везе са Мустафа бејом, Мустафа-аги је пошло за руком да образује и комитет ове алтернативне „лиге“ и у Скадру, у који су ушли угледни католици, а претпостављало се да је члан одбора и познати Ходо-беј, жандармеријски пуковник у Скадру, главни инспектор Лигиних акција 1880. Одбори су формиран и у Љешу, Круји и Тирани, где су чланови комитета били такође католички жупници и неки аустријски држављани, па и извесни Грци (у елбасанском комитету). Контактирало се и са племенским структурама Дибре. Одбори су основани и у Охриду, Берату а мањи и у Валони.¹⁸

Током јесени 1880. и првих недеља 1881. турске власти су на простору од К. Митровице до Новог Пазара и око Новог Пазара предузеле низ мера. Очистиле су и поправиле 13 шанчева и већ крајем зиме су у њих поставиле страже са два топа у три шанца (око дрвених Бурбевих Ступова, изнад Петрове цркве) а у три друга смештене су страже само ноћу. Уз пут од Новог Пазара до Митровице поправиле су 18 шанчева

¹⁷ Sp. Gopčević, *Oberalbanien und seine Liga*, Leipzig 1881, 91—201, 554—60. — Гопчевић је о Лиги узгред писао и 33 године касније, кад је ближе говорио и о свом раду у Скадру: *Albanien*, Berlin 1914, *passim*.

¹⁸ Б. Храбак, *Арбанаси католици и призренска лига (1878—1881)*, 395—6; DDI, II—12, 320—25, n°424 (29. XI 1879).

и у њих су разместили четири табора Анадолаца низама. Турци су преузели и увећали и ровове српских устаника на Винорогу и Боровој Глачи. Они су изградили и колски пут из Новог Пазара косама планина Винорог, Черанче, Бребериште и преко Белих Вода до шанца на Боровој Глачи, а поправили су и главни војни друм између Митровице и Новог Пазара.¹⁹ На том простору арбанашки башибозук био је блокиран.

Аустроугарски генерални конзул из Солуна достављао је Бечу извештаје који су се тицали односа Порте и Арбанашке лиге. Почев од 10. јануара 1881. Лигине присталице спречиле су превоз возовима из Скопља ка Митровици наоружања а претила је опасност да буде масакрирано особље по железничким станицама. Скупина од 600 Лигиних људи онемогућила је одашиљање топова из Скопља у Приштину, после чега је завладала паника у Скопљу.²⁰ Италијанска штампа је већ писала о наводним припремама устанка у у Новопазарском санџаку и у Босни и Херцеговини. Један извештај из Скопља говорио је о повлачењу башибозука из Митровице, јер им је препречен пут у Санџак. Которски предстојник из Чајнича саопштио је о стању у Призрену и у Приштини, а конзул из Битоља знао је и о деловању руских агената. Првих дана фебруара Лигине трупе налазиле су се у покрету, посебно Сулејмана Вокшија, а на саветовањима Лигиних вођа у Призрену Зија-бег и други развили су велику делатност. Последњих дана фебруара Дервиш-паша је у разговору са бароном Косјеком изразио сумњу у уплитање Аустро-Угарске у нереде на Косову и рекао о намери султана да уједини Арбанасе у један вилајет те да њега, Дервиш-пашу, постави за гувернера новог вилајета. Тада је из Цариграда кренуо на Косово пљеваљски муфтија. Косовски башибозук је поново покушао да се преко Рогозне пребаци у Санџак, али је онемогућен. За мутесарифа области у којима је деловала Лига именован је Шаиб-ага. С обзиром на немире који су избили фебруара 1881. у „горњим крајевима“, султан је из Солуна послао у Скопље 4000 анадолских редифа, једну батерију и четири воза муниције. У исто време одложено је слање башибозука из Скопља у Призрен. Осетивши да пред собом има ојачане регуларне трупе, Лига је почела да мобилише у Пећи, Баковици, Приштини, Вучитрну и Митровици. У ствари Лига као целина почела је да се распада, док се њено основно језгро радикализовало. Управо кад је у Скопље (3. марта) приспео контингент од четири батаљона и шест топова из Солуна, Лигини башибозук је наступио на град. Из Солуна и Битоља и даље је слато оружје у Косовски вилајет. Још 24. фебруара вођа скопског огранка Лиге, Јашар-бег је понудио ферику Хасан-пашу да му преда команду над башибозуком, но овај је одбио да прими понуду.²¹

¹⁹ *Грађа за историју македонског народа*, т. IV, књ. 1, 132.

²⁰ АБиХ, ЗМФ, Präs., бр. 34/1881, телеграм ритера фон Монтлага од 11. I и 6. II 1881.

²¹ Исто, бр. 48, 58, 81, 82, 132, 133, 139, 145, 154, 163, 170, 178, 179, 187, 190, 198, 200, 215, 216, 217, 222, 225, 226, 227/1881.

Пошто су установљене границе и пошто је установљен положај Аустро-Угарске у Санџаку, Порти више није била потребна Лига, која јој је својим амбицијама чак почела да смета. Стога се пришло њеној ликвидацији. Најпре је уништена Лигина организација у Скопљу. Потом је Дервиш-паша, који је крајем 1880. растурио скадарски комитет Лиге, кренуо да заврши онде где је рад Лиге почео. Априла 1881. ушао је у Приштину, затим у Призрен сламајући незнатни отпор на који је наилазио код Штимља а затим у Баковици, да би неколико месеци касније ушао и у Дебар, који је постао последње Лигино упориште и место последњег Лигиног заседања.²²

Политика Италије према Арбанасима имала је у јесен 1880. неке додирне тачке са политичком стратегијом Беча према Албанији. Један од водећих начела њене политике било је „да се допринесе што дужем одржавању турске царевине“. Криспи је (28. новембра 1880), приликом расправљања о неким посланичким интерпелацијама учинио знатан корак даље, изјавивши да је Италија обавезна да Арбанасе, чак и без њихове воље, доведе на прави пут, ка аутономији. Он је дословно рекао: „Арбанаси заслужују да их се третира као и друге народе. У европској Турској има их милион и по. Истина је да су учинили лудост да изједначе своје интересе с интересима Високе Порте, а нажалост је истина да они нису умели сходно својим традицијама и својим класичним ратовима, да ступе пред Европу прекидајући са Турском и да затраже да им се призна аутономија, али опадање неког народа није никако разлог да се забораве његова права, а таква заборавност не би никад могла бити извинијење за једну италијанску владу.“ Италијанска помоћ Арбанасима била је могућа „респектовањем статус кво-а на Истоку“, који је захтев Италија и формално поднела 1881. приликом претходних преговора за први уговор о Тројном савезу.²³ Енглези су наставили да се брину о Арбанасима. Лорд Фицморис је 1880. предложио да се створи Албанија са деловима Косовског и Битољског санџака, али је предлог пропао енергичним противљењем Аустро-Угарске, која је настојала да Арбанаси прихвате њен концепт велике Албаније, резервишући себи могућности на простору од Митровице према Вардару.

Аустро-Угарска је 1881. добила сагласност Русије да у тренутку који јој буде повољан анектира Босну и Херцеговину. Аустро-руски споразум темељио се на договору од 13. јула 1878, кад је дата руска сагласност Двојној монархији да окупира и Санџак. Права брана продору ка Солуну остали би Бугари у долини Вардара, где је Русија гледала да инсталира Бугарску, као своју предстражу у ширењу на Полуострву.²⁴

²² K. F. Frashëri, *Lidhja shqiptare e Prizrenit 1878—1881*, Tiranë 1979, 224—32; И. Г. Сенкевич, *Албаниа в период восточного кризиса (1675—1888. г.)*, Москва 1965, 175.

²³ H. D. Schanderl, n.d., 56—7.

²⁴ V. Georgievitch, *Die Albanesen und die Grossmächte*, Leipzig 1913, 120—1.

Тако је Санџак, својим новим положајем у Косовском вилаету од 1877, који су не само Арбанаси него и многе стране државе сматрале „горњом Албанијом“, улазио у вртлог европске политике, налазећи се на путу аустроугарске балканске пенетрације и италијанске политичке стратегије с Арбанасима, не рачунајући на држање Русије, која је бранила словенске боје, али на заинтересован начин, и Енглеске, која се залагала да се Отоманско царство одржи према Словенима. За Санџак је била отежавајућа околност да је престао да буде политички субјект доласком аустроугарске војске западно од Лима и одласком муфтије Шемсикадића у Цариград. Пљевљаци су водили политику личног богаћења од проширење потрошње коју су изазвале придошле аустроугарске трупе, Срби су потајно одржавали везе са Београдом и са Цетињем, не истичући посебност Санџака, док су Муслиmani источно од Лима почели се свикавати на вођство косовских Арбанаса, гледајући у њима реалан ослон против надируће Аустро-Угарске.

Dr BOGUMIL HRABAK

KONFLIKT ZWISCHEN ÖSTERREICH—UNGARN, DER PRISRENER LIGA UND DER SANDSCHAKER UM DEN SANDSCHAK IN DEN JAHREN 1878-1881

Zusammenfassung

Die Grundlage der Arbeit bildeten serbisches, montenegrinisches, bosnisches, Wiener und in erster Linie Pariser und italienisches sowohl veröffentlichtes als auch unveröffentlichtes Quellenmaterial, sowie die Zeitungsmaterialien aus Belgrad, Cetinje, Zagreb, Wien, Paris und Rom.

Der Novipazarer Sandschak, der sich von den Grenzen Bosniens bis nach Kosovska Mitrovica erstreckte, stellte eine strategisch äußerst wichtige Region dar, und zwar besonders für das Vordringen Österreich—Ungarns in Richtung Saloniki und für die Verbindung zwischen Serbien und Montenegro. Die Albaner, die schon seit langem begonnen hatten, sich im Sandschak niederzulassen, faßten dieses Gebiet als ihre »oberen Landesteile« auf, und zwar vor allem weil der östliche Teil des Sandschaks 1877 Bestandteil der Region Kosovo wurde und nach dem Berliner Frieden auch der übrige Teil des Sandschaks. Jede Großmacht hatte ihre eigenen Einschätzungen und Pläne mit dem Sandschak und benahm sich dementsprechend auch auf der politischen Szene.

Eingehende Ausführungen umfassen folgende Einheiten: 1. Das Verhältnis Österreich—Ungarns, Italiens und anderer Großmächte zum Sandschak und den Albanern in den Jahren 1878 und 1879; 2. Das Verhältnis der Sandschaker und der Albaner auf dem Kosovo mit ihrer Liga zur Besetzung von Bosnien und der Herzegowina; 3. Die Vorbereitungen zum Einmarsch des österreichisch-ungarischen Heeres in den ehemaligen Novipazarer Sandschak und die Bildung von drei Garnisonen (vom 5. September 1879); 4. Die Haltung der Sandschaker und der Albaner gegenüber den österreichisch-ungarischen Garnisonen im Sandschak in der Zeitspanne vom Herbst 1879 bis zum Beginn des Jahres 1881.

ВОЈВОДИНА У ВРЕМЕ СТВАРАЊА И МЕЂУНАРОДНОГ ПРИЗНАЊА КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

1. Заједничка држава југословенских народа

Пораз Аустро-Угарске у првом светском рату убрзао је њен распад и створно повољне међународне услове за довршење национално-ослободилачке борбе до тада њених бројних национално угњетених и поробљених народа и до стварања већег броја нових држава.

Друштвена превирања како у граду, тако и на селу, учестале побуне аграрне сиротиње и акције зеленог кадра, напади на велепоседничка имања и добра и њихова деоба, одузимање залиха роба из трговина и магацина хране, смењивање омражених органа власти и постављање нових, ликвидирање појединих озлоглашених носилаца локалне власти као и отказивање послушности и побуна појединих војних јединица били су такоређи свакодневна појава.

Да би се спречиле стихијне акције сеоске и градске сиротиње органи нове власти, оличени у народним већима — како оних у Срему који се нашао у саставу новоформиране Државе Словенаца, Хрвата и Срба, а међународно непризнате (29. октобар — крај новембра 1918) тако и оних у Банату, Бачкој и Барањи који су по уласку српских и савезничких трупа у ове крајеве, средином новембра 1918. били у њеним оквирина, — увели су преке судове с посебном одредбом о смртној казни свим лицима која би повредила имовинску и личну сигурност грађана.

Стихијне акције сеоске и градске сиротиње нису могле бити заустављене ни застрашујућим одредбама ни извршеним бројним смртним казнама. Разноврсне акције маса изведене су током новембра 1918. у Петроварадину, Илоку, Ердевику, Кукујевцима, Кленку, Шиду, Бршадину и другим местима Срема, као и у Ечки, Меленцима, Куману, Елемиру, Новом Бечеју, Драгутинову, Модошу (Јаша Томић), Неузину, Алибунару, Илаци, Кеведабри (Добрици), Самошу, Фердину, Великом Бечкереку, Вршцу, Белој Цркви, Панчеву, Дебелачи, Делиблату, Опову, Кусићу, Златници, Крушници, Врачев Гају и другим местима Баната, те у Новом Саду, Старом Бечеју, Чуругу, Бурђеву, Жабљу, Моноштру, Мољу, Мартоношу, Суботици, Сомбору, Сенти, Стапару, Мошорину, Бегечу, Србобрану и другим

местима у Бачкој. Међу овим акцијама по својој масовности од посебног значаја биле су побуне сељака у Кусићу и Златици и прокламовање средином новембра тзв. Кусићке републике.¹

Победом буржоаско демократске револуције у Мађарској, и њеним проглашењем Републиком, укинута је вишевековна владавина хабзбуршке династије, државно правна и привредна зависност земље. У свим крајевима Мађарске, па и у Банату, Бачкој и Барањи, власт су почетком новембра преузела народна већа у којима су водећу улогу имале грађанске снаге, али у којима је активно учествовало и радништво, нарочито његов политички и синдикално организовани социјалдемократски део. Како је револуција у Мађарској имала националноослободилачки карактер, то су напоре нове власти у првом реду помагале одређене националне снаге. Тако су у народним већима у Банату, Бачкој и Барањи били скоро искључиво ангажовани Мађари и Немци, а само спорадично у национално мешовитим местима и по неки Србин, Хрват, Румун, Словак. По уласку српских и савезничких трупа у ове крајеве, а негде и пре тога, илегално, а затим легално, бирани су српски народни одбори, док су у Срему који је био у склопу Државе Словенаца, Хрвата и Срба у тим револуционарним данима бирана и деловала народна већа, састављена скоро искључиво од Срба и Хрвата. Учешће радника и социјалдемократа у раду народних већа и народних одбора, као и у мађарској народној гарди, у мађарским војничким и радничким већима и стражама објективно је национално подвојило и редове радништва, као што је, нарочито тада, била национално подвојена и политички ангажована буржоазија сваке нације.

Такво стање је потрајало не само до краја 1918., већ извесно време и 1919. године. Мађарска народна већа деловала су у складу са одредбама Војне конвенције потписане у Београду 13. новембра 1918. између делегата Главне команде савезничких војних снага и представника нове владе Мађарске. Према тој конвенцији било је утврђено да целокупна цивилна управа са администрацијом у Банату, Бачкој и Барањи остане у надлежности мађарске владе. Ове одредбе међутим, нису поштовали ни Српски народни одбор, ни Велика народна скупштина, већ су оснивали своје органе власти. Тако је у Банату, Бачкој и Барањи постојало двовлашће које је у неким сегментима nestало у првој половини 1919, али је потпуно ишчезло тек следеће 1920. односно пре закључења мировног уговора између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Мађарске у Трианону 4. јуна 1920. када су утврђене границе између ових двеју држава и када су потпуно смењени стари и уведени у надлежност нови органи власти и смењено најпре више, а затим и све ниже немачко-мађарско чиновништво.

Тако су се националноослободилачка борба мађарског народа на очувању интегритета територије бивше Угарске неминовно сукобљавале са националноослободилачком борбом других народа који су до распада Аустро-Угарске живели обесправљени као грађани другог реда у њеним др-

¹ Др Данило Кецић, Револуционарни раднички покрет у Војводини 1917—1921, Нови Сад 1972, 98—104; др Богумил Храбак, Дезертерство, зелени кадар и превратна анархија у југословенским земљама 1914—1918, Нови Сад 1990, 287—326.

жавним оквирима. Национална концентрација и борба svakog naroda za svoju slobodu podvojila je i radничку класу и њене синдикалне и политичке, социјалдемократске организације. Тако је овај процес објективно довео до зближења радника једне нације с њеном буржоазијом. Унутрашње слабости радничког покрета и опортунизам већег дела руководства Социјалдемократске партије Угарске (СДПУ) и Социјалдемократске партије Хрватске и Славоније вешто је искористило национално разнородна буржоазија за подвајање и усконационално ангажовање социјалдемократског покрета у раду нових буржоаскодемократских органа власти. Овакав политички курс СДПУ у јесен 1918. био је логичан епилог њене политике компромиса и вишегодишње сарадње са опозиционим ситнобуржоаским партијама. Ово је вешто искористила мађарска буржоазија за остварење својих класних и националних интереса. Проблем националног јединства постао је тако важнији и пресуднији од међунационалног класног јединства радништва. Међутим, класна сарадња националних буржоазија крајем 1918. била је врло краткотрајна и то искључиво у борби против заједничког класног непријатеља.

Народна већа и народни одбори су објективно убрзали распад Аустро Угарске и настанак нових националних држава. У томе је њихова позитивна историјска улога. Међутим, њихов даљи рад као и њихових органа није био усмерен ка револуцији, већ борби против ње.

Ангажовање социјалдемократа у раду нових органа власти у периоду националне концентрације, а да се тиме не повреде темељни принципи класне борбе, Витомир Кораћ, лидер Социјалдемократске странке Хрватске и Славоније у чијем организационом саставу су биле и социјалдемократске организације у Срему, овако је својевремено образлагао:

„Ми смо консеквентно своме гледишту ишли заједно са грађанским странкама, стварали смо Народно вијеће, тражили смо да се сви организирамо у моменту кад је Аустро Угарска била у расулу и кад се очекивао последњи ударац. Тражили смо заједно са грађанским странкама да сви будемо на тај последњи ударац спремни. Зато смо ишли у Народно вијеће (...)

Ми смо казали, питање националног ослобођења није само ствар буржоазије, то је питање читавог народа.”²

Тактику политичког компромиса социјалдемократије са буржоаским снагама Кораћ је правдао њеном организационом слабошћу и неразвијеношћу радничке класе односно њеном неспособношћу да узме власт у своје руке истичући да су социјалне револуције на крају првог светског рата биле могуће само у пораженим земљама као што су тада биле Немачка, Мађарска, Аустрија, Финска.

Према томе, пролетаријат Војводине доживљавао је слом Аустро Угарске и улазак српских и савезничких трупа у ове крајеве двојако. Немачки и мађарски део радништва примио је ове промене као неуспех

² Ново друштво 4, листопад 1918 — Национална концентрација и социјална демократија; Витомир Кораћ, Две тактике у социјалистичком покрету, Сарајево 1920, 21.

у рату и национално поробљавање. Словенски народи и радништво из редова Срба, Хрвата, Словака и других примили су те промене са одушевљењем, као национално ослобођење.

Социјалдемократске снаге и поред релативно развијеног синдикалног покрета у појединим градовима и регионима, нису биле значајније, те и нису могле да постану одлучујући политички фактор у процесу револуционарних превирања маса. Њихово политичко ангажовање свело се на сарадњу и помагање грађанских демократских снага у оквиру народних већа и њихових извршних органа, односно на страни контрареволуције, борећи се против организованих и стихијских акција радништва и селаштва. А како су народна већа остваривала политику и циљеве грађанских снага и партија и потискивале утицај социјалдемократа то су се ови потоњи објективни изгубили у уско националном грађанском практицизму и допринели међукласној националној сарадњи изневеривши тако заједничке интересе радништва.

О прекидању државно-правних, политичких и привредних веза Баната, Бачке и Барање са Мађарском и о њиховом прикључењу Краљевини Србији, а са њом и о уласку Војводине у заједничку државу југословенских народа одлучила је Велика народна скупштина одржана у Новом Саду 25. новембра 1918. Дан касније 26. новембра то је учинила и Велика народна скупштина Црне Горе. Народ Срема то је посебно учинио на збору у Руми 24. новембра. Све остале југословенске земље које су до тада биле у оквиру Аустро-Угарске одлуком Народног вјећа од 6. октобра а затим Хрватског сабора од 29. октобра прекинуле су државно-правне односе и везе са Аустријом у Угарском и прогласиле суверену Државу Словенаца, Хрвата и Срба. Дефинитивно уједињење свих југословенских земаља и народа у Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца прокламовано је у Београду 1. децембра 1918.³

³ У усвојеној Резолуцији Велике народне скупштине (12) 25. новембра 1918. између осталог речено је:

1. Молим владу братске Србије, да на Конгресу мира заступа наше интересе.

2. Прикључујемо се Краљевини Србији, која својим радом и развитком ујемчава слободу, равноправност, напредак у сваком правцу, не само нама, него и свима словенским, па и несловенским народима, који с нама заједно живе.

3. Овај наш захтев хоће да помогне уједно и тежње свију Југословена, јер је и наша искрена жеља, да Српска влада удружена са Народним вијећем у Загребу, учини све да дође до остварења јединствене државе, Срба, Хрвата и Словенаца под водством краља Петра и његове династије. (Подвукао Д.К.). *Споменица ослобођења Војводине*, 160—163; *Слобода*, 17, 14 (27) XI 1918, 1—2; др Драгослав Јанковић, др Богдан Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе* (1. I — 20. XII 1918), Београд 1964, 653.

На збору изасланика одбора народних већа у Срему одржаном у Руми 11 (24) новембра усвојена је залагањем радикала резолуција у којој се истиче: „За случај племенског или политичког цепања изјављују заступници „Народног већа“ у Срему, као изасланици народа да се одлучују за непосредно присаједињење Срема Краљевини Србији“ (*Гласник* 12, 14(27) XI 1918, 1—4). До уласка Срема у заједничку државу дошло је у оквиру општег уједињења 1. децембра 1918.

Стварање јединствене југословенске државе био је неоспорно прогресиван историјски чин. То је био израз тежњи југословенских народа као и савезника у првом светском рату. Међутим, начин на који је изведено уједињење и централистичко уређење државе, одређена национална и социјална незадовољства и друго, унели су битне проблеме у друштвено-политички и државно-правни систем заједничке државе. У појединим крајевима држава је од првог дана била раздирана националним и сепаратистичким акцијама помаганим не ретко и од неких суседних држава, попут Италије, Мађарске и Бугарске. Тиме је непосредно било угрожено очување територијалног интегритета и суверенитета ново формиране државе.

На унутрашњу и спољну политику Краљевства СХС од првог дана велики утицај имале су велике силе у првом реду Француска и Велика Британија које су као победнице у првом светском рату уз Сједињене Америчке Државе кројиле нову политичку карту Европе и света водећи рачуна пре свега о својим интересима.

Краљевство СХС имало је од првог дана свог постојања велике проблеме због неутврђених граница са Италијом, Аустријом, Мађарском и Бугарском, затегнутих односа са Албанијом и тешкоћама око разграничења са Румунијом у Банату, Мађарском у Бачкој и Барањи као и због неизвршених обавеза Аустрије, Мађарске и Бугарске на име ратне штете. То су били, поред тешких економских, социјалних и националних, изузетно сложени проблеми који су објективно доприносили спољно политичкој и унутрашњој нестабилности државе.

Нову државу, Краљевство СХС признале су у пролеће 1919. многе земље у Европи и Сједињене Америчке Државе, а колективно признање она је добила учешћем на мировној конференцији и међународном уговору потписане крајем јуна 1919. године у Версају. Њене државне границе међутим, утврђене су међународним уговорима крајем 1919. и током 1920. године.⁴

2. Друштвене, економске и политичке прилике у Војводини

Одлуком Велике народне скупштине од 25. новембра 1918. у чијем раду је из 211 општина учествовало 757 делегата углавном из редова Срба и Хрвата, и то највише радикала. Међу делегатима било је и 82 социјалдемократа из редова Срба Буњеваца (Хрвата), Словака и Русина. Како припадници Мађара и Немаца нису имали прво гласа то у раду ове скупштине сем неколико изузетака они нису ни учествовали.⁵ Ве-

⁴ Андреј Митровић, *Разграничење Југославије са Мађарском и Румунијом 1919—1920*. Нови Сад 1975; др Вук Винавер, *Југославија и Мађарска 1918—1933*, Београд 1971; др Фердо Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Загреб 1920, 216—283; др Драгослав Јанковић, *Друштвени и политички односи у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца уочи стварања Социјалистичке партије Југославије (комуниста) 1. XII 1918—20. IV 1919*, Историја XX века, Зборник радова I, Београд 1959, 8—26.

лики народни савет формиран од 50 чланова, међу којима је било и 5 социјалдемократа, имао је законодавну власт на подручју Баната, Бачке и Барање а Народна управа формирана 27. новембра била је његов извршни орган. Народна управа је имала 11 одсека, а чинило ју је 11 повереника са заменицима изабраним из редова Великог народног савета од представника разних политичких група.

Међутим, Народна управа је после стварања заједничке државе упорно тражила од владе да је и званично призна и потврди њено право и надлежност, али то практично никад није формално и учињено. Подручје Баната, Бачке и Барање запоседнуто српском и савезничком војском третирано је војном зоном све док питања државних граница нису била решена Међународним мировним уговорима. Ово подручје војном концепцијом потписаном 13. новембра 1918. у Београду између делегата, Главне команде савезничких војних снага и представника нове владе Мађарске, препуштено је савезничким војним снагама, с тим да се до утврђивања граница задржи унутрашња цивилна администрација Мађарске. Ове одредбе Српски народни одбор у Новом Саду и Велика народна скупштина нису поштовали, већ су делимично и у осlonцу на српску војску остваривали своје политичке циљеве.

Влада, међутим, није дала званичну писмену сагласност на устројство и рад Народне управе за Банат, Бачку и Барању не само из дипломатских разлога, јер је морала да води рачуна о реаговању савезника, већ и због својих концепција будућег административног устројства државе. Положај Народне управе био је отежан и изузетном улогом и надлежношћу команде I армијске области у овој војној зони. Тако је статус Народне управе који је трајао и после њене формалне демисије 28. децембра 1919, све до њене последње седнице 11. марта 1919. био неопређен, и њен положај нерегулисан и према београдској и према мађарској влади. Народна управа је, међутим, и поред свог нерегулисаног статуса изузетно много учинила на јачању позиција нове власти на потискивању двовлашћа и на националној смени најпре великих жупана и појединих градоначелника и судија, а затим и свег вишег чиновништва као и управника окружних благајни за помагање радника и просветног кадра, односно на смењивању Немаца и Мађара са одређених положаја и делатности, и именовања и довођења на њихова места нових, личности из редова словенског живља. То исто је учињено и са полицијом и жандармеријом, које су замениле органе народне гарде у служби мађарске владе и народне одбране у служби Српског народног одбора.⁵

Народна управа под председништвом Јоце Лалошевића и посебним залагањем радикала Јаше Томића, а уз сагласност војне команде, учини-

⁵ Међу 757 делегата било је 578 Срба, 89 Хрвата, 62 Словака, 21 Русин, 6 Немаца и 1 Мађар. У раду Велике народне скупштине учествовале су и 4 жене. (Слобода, 17, од 14(27) XI 1918, 1—3); Гласник, 11, 12 и 13 од 10, 12 и 17. XI 1918; Споменница ослобођења Војводине 1918, Нови Сад 1939, 160—161).

⁶ Архив Војводине, Народна управа, Записници са седница Великог народног савета 1918—1919, и Записници са седница Народне управе 1918—1919; Споменница ослобођења Војводине, 165—193.

ла је много на слабењу позиција и политичке пропаганде Немаца и Мађара, односно на јачњу српских позиција у овим крајевима. Смањен је број листова на немачком и мађарском језику, забрањено уношење и издавање листова и писама из „непријатељских земаља“, с једне стране, и основана Српска новинска агенција која је допринела успешнијем сузбијању пропаганде из других држава, у првом реду из Мађарске.⁷

Народна управа је — као самоуправни орган на подручју Баната, Бачке и Барање — допринела сређивању и стабилизацији привредних и економских прилика у овим областима, сукобљавајући се због тога и са мађарском владом. Она је забраном реквизирања и извоза стоке и хране из ових крајева у Мађарску мимо одредби београдске новембарске војне конференције, слабила и објективно отежавала економске прилике у Мађарској, али је зато учинила много да те неповољне прилике олакша у овим крајевима.

У таквим политичким и привредним приликама одржана је Друга и последња седница Велике народне скупштине 27. фебруара 1919, на којој је 387 њених делегата бирало 24 посланика и њихова 24 заменика у Привремено народно представништво (ПНП). У атмосфери политичког неслагања и раздора између радикала и демократа око начина избора посланика у ПНП, изабрани су за исто тело 13 радикала, 4 социјалдемократата, 3 Буњевца и 1 Словак, као и тобожња 3 демократа, који нису били чланови Демократске, већ Радикалне странке. Због оваквог фалсификовања избора уложен је протест Одбору за верификацију изабраних посланика у ПНП, па су ова 3 мандата поништена.⁸

Од социјалдемократата Баната, Бачке и Барање, били су изабрани Вас Кнежевић, др Милан Секулић, др Мита Тополовачки и Душан Тушановић, а за њихове заменике Богдан Еремић, Тима Радованчев, Никола Зарић и Милан Златанић, а социјалдемократата Душан Ритопечки изабран је за заменика Игора Стефаника, словачког посланика. Поред неких других, Витомир Кораћ је изабран у ПНП од социјалдемократата Срема, односно од Социјалдемократске странке Хрватске и Славоније.⁹

Стварањем ПНП практично је престала свака самоуправа у Војводини, па се у њој од тада како је писао демократски лист *Јединство* „управљало без уважавања посебних прилика и њених специфичности, и чиниле тако често грешке“. У међустраничкој политичкој борби, пре свега између радикала и демократа, били су умногоме занемарени политички, национални и привредни интереси народа ових крајева.

И мада Војводина у току првог светског рата није имала привредних разарања и жртава као Србија, која је изгубила око четвртину људског потенцијала преко 1.000.000 погинулих и умрлих од заразних болести и имала разорену индустрију и рударство за око 70 посто, последице рата биле су велике и у Војводини нарочито у Срему где су у току рата 1914. вођене тешке ратне операције. Тачан број људских жртава са под-

⁷ Д. Кеџић, нав. дело, 127; Лазар Ракић, *Јаша Томић (1856—1922)* Нови Сад, 1986, 287—298.

⁸ Исто, 128.

⁹ Исто, 129.

ручја Војводине у току рата није утврђен. Према неким проценама Војводина је у првом светском рату имала близу 100.000 погинулих, и помрлих у логорима, затворима и од заразних болести, као и више хиљада ратних војних инвалида и знатне губитке у привредном потенцијалу. Укупна штета учињена у Банату, Бачкој и Барањи процењена је на 110 милиона франака, а у Хрватској у чијем се саставу до 1918. налазио Срем, процењена је на 3262 милиона франака. Тако је ратна штета у Војводини износила према истој процени око 200 милиона франака од укупно 23.325,5 милијарди франака колико је према процени репарационе комисије износила ратна штета свих југословенских народа који су у првом светском рату имали око 1.900.000 жртава.¹⁰

Отуда је први светски рат умногоме пореметио и успорио привредни развој Војводине. Последице првог светског рата нису могле бити савладане ни после неколико година. Обим индустријске и пољопривредне производње и поред обнове и изградње већег броја индустријских погона, поготово прехранбене индустрије није могао брзо да надокнади разорно и изгубљено тако да Војводина све до 1921. није могла да достигне општи ниво производње из године непосредно пре првог светског рата.¹¹ Код ове констатације ваља напоменути да то није била особеност Војводине, већ опште стање и карактеристика послератних привредних кретања у многим земљама Европе.

У то време Војводина (Банат, Бачка и Срем) заузимао је 21.901 квадратни километар, односно 8,83 посто од укупне површине Краљевине СХС. Године 1921. у њој је живело 1.571.174 становника, у просеку 76 становника на једном километру квадратном. Око 40 посто свег становништва било је словенске припадности, око 50 посто било је Мађара и Немаца, а око 10 посто долазило је на Румуне, Јевреје и друге.¹²

¹⁰ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918—1978*, Београд 1980, 35; др Д. Јанковић, нав. наслов, 27.

¹¹ Потврђујући напред речено наводимо податке о производњи пшенице и кукуруза.

Године	Принос по 1 ха у мтп	
	Пшеница	Кукуруз
1912.	15,4	26,3
1920.	7,56	15,78
1921.	7,70	11,38

(Др Теодор Аврамовић, *Привреда Војводине од 1918. до 1929/30. године* с обзиром на стање пре првог светског рата, Нови Сад 1965, 95—96).

¹² *Становништво Народне Републике Србије од 1834—1953*, I Београд 1953, 30, 41, 55—59.

Године 1921. у Банату и Бачкој је било:

	Словена	%	Мађара	%	Немаца	%	Остали	%	Свега
Бачка	296.887	40,88	251.870	34,68	173.789	23,93	17.591	2,41	726.142
Банат	262.320	46,67	98.471	17,52	126.530	22,51	79.279	14,33	561.958
Укупно	559.207		350.341		300.319		96.870		1.288.100

У Срему је било од око 300.000 становника преко 71 посто словенског живља (Исто).

Поремећаји које је за собом оставио први светски рат као и они нови који су настали уласком Војводине у састав Краљевине СХС, нису могли неколико година бити превазиђени. Требало је, наиме, целокупну привреду Војводине уклопити у могућности и захтеве заједничке југословенске државе и њеног тржишта.

Привреда Војводине била је до 1918. уклопљена и подређена захтевима развијеног тржишта Аустро Угарске империје, у првом реду потребама Беча и Будимпеште. После рата, привреда Војводине морала је да се преоријентише на ново, југословенско тржиште и његове потребе. Овај процес био је отежан због тога јер су власници већине индустријских предузећа, банака и велепоседа били Немци и Мађари који су по окончању рата углавном живели у Аустрији и Мађарској, или су сломом Аустро Угарске избегли из ових крајева, а новац из банака понели са собом.¹³

Прелазак на нове услове привређивања био је отежан и неизвесношћу о дефинитивној државној припадности неких делова Војводине. Отуда ни домаћи ни страни капитал извесно време није био оријентисан на вишеструко несигурно дугорочно инвестиционо улагање, већ су се у првом реду оријентисали на сигурнији пласман роба и капитала у датим условима, водећи рачуна у првом реду о брзом обрту капитала и профита, па су се одавали уносним краткорочним инвестицијама и трговачким пословима. Тако је у приликама опште несташице сировина, добара и индустријске робе дошло до наглог поскупљења свих производа, до размаха трговачких и лихварских предузимљивости, корупције, па и кријумчарења индустријских роба и других производа.

Велику тешкоћу у нормализацији привредних прилика представљали су споро обновљани железнички саобраћај и велика оскудица угља и огрева. Проблем угља био је не само у зиму 1918/19, већ и касније један од најакутнијих проблема. Несташица угља отежавала је обнову и нормализацију железничког промета.

Рудник угља у Врднику давао је 1918/1919. уместо 20—25, само два вагона угља дневно. Други рудник из кога се извесно време снабдевала Војводина био је рудник угља у Печују који је тада био под окупацијом српске и савезничке војске. Међутим, и он је уместо 300 вагона производио око 40—50 вагона дневно. Од произведене количине угља више од половине трошено је за потребу самих рудника, а остатак је намењен саобраћају, индустрији, привреди и домаћинствима. То је било безначајно за укупне потребе Војводине, па су одлуком Народне управе милитаризовани рудници угља у Печују како би се повећала производња угља, нормализовао железнички саобраћај и целокупни привредни живот. Али ни ове мере нису донеле жељене резултате, па је у лето 1919. обезбеђено из Босне, по обнови железничког саобраћаја, око 7500 тона угља за вршидбу и потребе индустрије. Нередован саобраћај отежавао је, међутим, и ову

¹³ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, књ. III, Београд 1919, 17—18, 50, 141, 156—157.

испоруку. Проблем је био тим већи што је у условима провизоријума и нерегулисаних државних граница, железнички саобраћај у Банату, Бачкој и Барањи спадао у надлежност мађарских дирекција у Суботици, Печују и Темишвару. Оне су се тада старале и о набавци угља и о возном реду, као и о исплати запосленог особља. А како су узајамне обавезе утврђене Београдским примирјем кршене са обе стране то је проблем железничког саобраћаја био акутан привредни проблем.¹⁴

Недостатак сировина, помањкање капитала, нередовне саобраћајне везе и друго неповољно се одразило на индустријску производњу. Многа индустријска предузећа, поготово она чији су власници били Немци, Мађари, Јевреји, Чеси и други, тада углавном страни капиталисти због измењених носилаца власти и неутврђених државних граница дуго нису били спремни и вољни да обнове или интензивирају индустријску производњу.¹⁵

Рад у многим творницама обнављао се споро са знатно мање запослених радника и врло смањеним капацитетом. Ово је било изразито у грађевинарству и индустрији грађевинског материјала. Према попису од 1910. у Војводини је било 428 индустријских предузећа која су запошљавала преко 5 лица односно укупно 28.297 радника, а са погоном од 67270 коњских снага. Према попису из исте 1910. године у Банату, Бачкој и Срему било је укупно 177 предузећа са преко 20 радника, односно са укупно 12.553 радника, а 1921. само у већим творницама Баната и Бачке било је запослено 16887 индустријских радника.¹⁶ У то време у Војводини је било највише развијена прехранбена, нарочито млинска и текстилна индустрија.

У појединим индустријским гранама Баната, Бачке и Барање према попису од 31. јануара 1921. највише је било запослено у прехранбеној 6.462, металској 4.303, текстилној 1.812 и дрвној 1.313. У свим другим индустријским гранама било је запослено 2.997. Укупно је у ове три области било запослено 16.887 индустријских радника, међу којима је

¹⁴ Архив Војно историјског института Београд, 4, кут. 1, 11, 6. кут. 654, фасц. 26; *Истина* (Загреб), 7, 31. VII 1919, 4; *Слобода*, 233, 28. X 1919, 1.

¹⁵ *Слога*, 219, 21. IX 1919; *Слобода* 27, 7. II 1920, 2; *Раднички лист*, 22, 12. V 1920, 1; Сергије Димитријевић, *Привредни развитак Југославије од 1918—1941. године*, Београд 1962, 19—20, 76. Др Стеван Мезеи, *Стање и почетни развитак индустрије Војводине после првог светског рата*, *Зборник за друштвене науке*, бр. 28, Матица српска, Нови Сад 1961, 42—75.

¹⁶ Од већих предузећа било је оних која су запошљавала од 21 до 50 радника, 123 са 3604 радника, 31 предузеће је запошљавало од 51 до 100 радника са укупно 2125 запослених, у 14 предузећа било је од 101 до 200 радника, односно укупно 1910. запослених, у 3 творнице било је од 201 до 300 радника, тј. укупно 863 запослених. У још 3 предузећа било је од 301 до 400, односно укупно 1083 радника, а у три највећа предузећа која су запошљавала преко 400 радника било је укупно запослених 2968 лица односно свега у 177 предузећа било је запослено 12553 лица (Др Д. Кеџић, нав. дело, 3 и 149).

било 2.631 радница и 1350 деце. Према истом попису индустријским предузећима третирана су она која су запошљавала више од 10 радника.¹⁷

Тешке последице оставио је за собом рат и на занатство. Део његових власника и радника није се вратио са ратних попришта. Већи њихов део био је још и у првој половини 1919. у војној униформи. Релативно спорој обнови многих занатских делатности у његовој незавидној укупној производној и услужној делатности допринели су и сви други неповољни привредни токови и осетно осиромашење и пад куповне моћи војвођанског становништва.

Оокудица занатских производа и њихова велика потражња уз повољну царинску политику створили су изузетно повољне услове за пламан занатских производа. Најразвијеније биле су занатске групе: кројачка, обућарска и грађевинска, а затим дрвна и ковачка. Од укупног број занатских радњи око 70 посто било је на селу, па се велики број занатлија уз занат бавио и пољопривредом. Општа карактеристика занатства у Војводини била је његова уситњеност и припадност велике већине занатлија категорији ситноробних произвођача. Око 2/3 свих занатских радњи било је у рукама ситних занатлија које су радиле без помоћне радне снаге, а њихов велики број запошљавао је само по једног ученика или помоћника. За илустрацију реченог наводимо податак да је у Војводини 1910. било 48.005 радњи са укупно 87.836 запослених.¹⁸ Послератна обнова и развитак занатства у Војводини до 1921, због престанка многих са радом у годинама првог светског рата, према неким проценама није битно изменио његову предратну структуру, ниво развијености и опште карактеристике.

Највећи број радника радио је у пољопривреди. Према попису 1910. у Војводини је било евидентирано око 150.000 пољопривредних радника, преко 47.000 слугу и преко 560 пољопривредних чиновника.¹⁹ Попис становништва 31. јануара 1921. није вршио такву спецификацију, па немамо поуздане податке. Према неким прорачунима Војводина је тада имала око 350.000 пољопривредних радника и 153.000 ситних поседника са поседом до 5 катастарских јутара.

¹⁷ *Привредни и социјални односи у Војводини*, Нови Сад 1928, 40—112; Стеван Кукољечка, *Индустрија Југославије 1918—1938*, Београд 1941, 75—78.

¹⁸ *Дефинитивни резултати пописа становништва 31. III 1931*, књига IV, Сарајево 1941; др Мира Колар Димитријевић, *Положај радничке класе у Срему 1918—1941*, Нови Сад 1982, 16—27.

Од 48.005 занатских радњи 1910. године било је 30.057 оних које су радиле без помоћне радне снаге. У 9595 радњи био је запослен по један радник, у 4011 занатских радњи било је запослено по 2 радника, у 3254 занатлија радило је од 3 до 5 радника, у 824 радње било је запослено од 6 до 10 радника, а 264 занатске радње обављало је своју делатност са 11 до 20 запослених радника.

Највише занатских радњи било је у Бачкој 25.149, у Банату је било 15562, а у Срему свега 7294. (*A Magyar szent korona országainak 1910-évi népszámlálása második rész*, Budapest 1911, 970—1088; *Становништво Народне Републике Србије од 1834—1953*, I, Београд 1953, 55—59; Т. Аврамовић, нав. дело, 35—36.

¹⁹ *Привредни и социјални односи у Војводини*, Нови Сад 1928, 12—13.

Почетком 1919. у Војводини је било 410 поседа изнад 200 кј. са укупном површином од око 907.111 катастарских јутара. Од тога било је у поседу приватних лица 162 поседа са преко 361.578 кј. Ови поседи су припадали 70% велепоседницима из редова Мађара (48,62) и Немаца (21,67). Осталих око 30 посто приватних велепоседа припадало је власницима из редова Срба (8,39), Јевреја (7,7%), Талијана (6,87%), Хрвата (6,63%) и Румуна (0,06%). Општински поседи, њих 155, износили су преко 385.970 кј, црквени 45 преко 75.312, државна добра преко 37.415, а остали поседи били су у својини земљишних заједница, урбаријалних заједница, банака и заклада.²⁰

Аграрно сељачки покрет, вођен крајем 1918, пљачке велепоседа, бројна убиства омражених носилаца локалне власти и самоиницијативно заповедање појединих парцела земље принудили су владајућу класу и режим да обећају поделу земље. То су учинили Народно вијеће у Загребу 14. новембра 1918. и регент Александар у свом прогласу од 6. јануара 1919. објављивањем Претходних одредаба за примену аграрне реформе 27. фебруара 1919. Њима се уз обећање земље безземљашима поред осталог нагласило да ће се покретачи и учесници нових сељачких пемира искључити као интересенти при спровођењу аграрне реформе.

Тако су органи власти да би стишали аграрно-сељачки покрет, а заплашени покретима аграрне сиротиње у неким европским земљама подстакнутих праксом октобарске социјалистичке револуције, били принуђени да приђу аграрној реформи, ослабе покрет на селу и одврате безземљаше од покушаја да аграрно питање сами реше. Уз то овим потезом желела се разбити позиција мађарског и немачког велепоседа и изменити национална структура становништва колонизацијом словенског живља из неразвијених крајева у Војводину, као и у неке друге крајеве земље.

Под удар аграрне реформе према Претходним одредбама долазили су сви велепоседници изнад 100 к.ј., а Наредбом Министарског савета од 10. априла 1919. ова земља је издавана у закуп само до скидања јесењих усева, односно до краја октобра исте године. Уредбом о забрани отуђења и оптерећења великих поседа од 21. јула 1919. било је утврђено да у Војводини под удар аграрне реформе потпадају само поседи већи од 300 хектара обрадивог или 500 хектара другог земљишта.²¹ Тако су били заштићени интереси велепоседника, а укупан број поседа и земљишни фонд за деобу аграрним субјектима знатно умањени.

Незадовољство радом аграрне администрације, очите неправде при давању земље у закуп искључење несловенских аграрних интересената

²⁰ Светозар Марковић, *Проблеми пољопривредног радништва у Војводини*, Београд 1939, 11—12; др Миливоје Ерић, *Аграрна реформа у Југославији 1919—1941*, Сарајево 1998, 51—52; др Никола Гаћеша, *Прилог проучавању аграрно-поседовне структуре и аграрних прилика у Војводини у време стварања Југославије*, Научни скуп у поводу 50-годишњице распада Аустро-Угарске Монархије и стварања југословенске државе, Загреб 1968, 277—279.

²¹ *Аграрна реформа, уредбе, наредбе и прописи*, Загреб 1920, 32—24; *Службене новине*, 82, 12. VIII 1919; Историјски музеј Војводине, бр. 16427.

којима је дато право оптирања за своје матичне државе, и друго изазвали су већ на почетку озбиљне револте и акције једног дела огорчених аграрних интересената. Аграрно-сељачки немири стишани крајем 1918. поново су постали учестани почетком 1919. До протестних акција и побуна беземљаша дошло је у селима Бапска-Новак, Брестовцу, Павлишу, Старчеву, у већини села ковинског среза, у Ченеју, Шајкашкој, Врднику, а касније и другим местима.²²

У овим акцијама незадовољних беземљаша и сељака, власти су биле слоне, — поготово у првој половини 1919, у време успона социјалистичког радничког покрета у земљи и постојања Мађарске Совјетске Републике (21. март — 1. август 1919) — да увек виде утицаје бољшевичких идеја и да им дају изразито политичку боју, без обзира што је оно само својим сасвим незнатним делом тада било организовано, али од различитих политичких странака и што је утицај левих снага у то време на селу био сасвим незнатан. У овим акцијама сељаштва тада су се преплитали најразличитији утицаји, па су оне биле и стихијне и револуционарне. Из ове аграрне реформе били су искључени Мађари, Немци и Румуни. Аграрна реформа се проводила споро, недемократски и половично. Под удар аграрне реформе дошло је укупно око 1,100.000 катастарских јутара. Од велепоседника је уз откуп и надокнаду одузето 466.296 кј, или око 42 посто поседа, а остављено им је 633.483 кј, или око 58 посто земље. Земљу је овом аграрном реформом добило укупно 138.222 аграрна интересента и то добровољци из првог светског рата по близу 9 кј, колонисти, аутоколонисти, оптанти и избеглице у просеку по 6 кј, и месни аграрни интересенти у просеку око 2,5 кј.²³

Овом половичном аграрном реформом није битно измењена поседовна структура. Сразмерно мали број поседника (2,9⁰/о) са преко 20 хектара имао је и даље у рукама 24,7 посто целокупне земљишне површине, а огроман број земљорадника (67,8 посто) имао је осед до 5 хектара са укупно 26 посто свих земљишних површина. Поред ових категорија било је 29,3 посто газдинстава са поседом од 5 до 20 хектара који су имали 49,3 посто укупних земљишних површина.

Тако је Војводина као и Југославија не само тада, већ и касније, била земља ситног поседа са бројним беземљашима.

Услед последица рата, помањкања сточног фонда, дотрајалости оруђа за обраду и лошијом агротехничком обрадом, укупни приноси са војвођанских поља дуго нису достигли ниво производње уочи првог светског рата. Стање је на почетку 1919. било погоршано увођењем слободног промета житом, брашном, месом и дрветом, а затим и свом другом индустријском и колонијалном робом, као и дозволом несметаног извоза

²² Др Д. Кецић, нав. дело, 164—168; Светозар Марковић Тоза, *Избрани списи*, Предговор, избор, и објашњења, др Данило Кецић, Нови Сад 1974, 173—200, 268—27.

²³ Исто, 130—143; Филип Филиповић, *Избрани списи*, I, Београд 1962, 65—71. Др Никола Гаћеша, нав. наслов, 278—286.

Користећи право опције и из других побуда из Војводине је прешло у Мађарску од 13. новембра 1918. до 1921. године 39.272 особе. (Владан Јојкић, *Национализација Бачке и Баната*, Нови Сад 1931, 51)

прехранбених производа. Али како су цене нагло расле, морало је доћи до максимирања цене најважнијих животних намирница, а за неке производе, попут шећера, било је утврђено „следевање“ од пола килограма месечно по глави становника. Од жетвеног приноса 1919. од 463.657 вагона, за потребе становништва остављено је 318.144 вагона пшенице и кукуруза, а извезено је 84.875 вагона пшенице и 63.536 вагона кукуруза по врло неповољним компензационим уговорима, у Аустрију, Чехословачку и Немачку. За извезене житарице, из ових земаља се под неповољним ценама увозила индустријска роба.²⁴

Хаотичном унутрашњом трговинском и извозном политиком у земљи се осећала несташница и оних производа којих је објективно на неки начин било довољно. У таквим условима узела је маха шпекулација и црна берза. Многи производи кријумчарени су преко границе, скривани и нагомилавани и поред забране, па је створена мање реална, а више вештачка несташница хране. То је изазвало за неколико месеци 1919. пораст цена многих производа и до три пута. Услед несрећених прилика на тржишту се осећала велика оскудица брашна и хлеба. У 40 општина Војводине максимиране су цене прехранбених производа, али масе радника и сиротиње биле су изложене гладовању. У 65 места формиран су са посебним овлашћењима судови за контролисање цена и сузбијање скупоће, али ни то није ублажило овај акутан проблем.²⁵

Крајем 1918. и почетком 1919. обновили су свој рад српске и хрватске партије и у Војводини. Неке су у току рата као Либерална странка престале са радом. По ослобођењу настало је временом и неколико мањих нових, претежно странака локалног карактера. На овом подручју најзначајније грађанске странке у то време биле су Радикална и Демократска странка. Извесног утицаја и присталица у неким крајевима као у западној Бачкој и западном Срему имала је Хрватска републиканска сељачка странка. Мањег утицаја имале су Земљорадничка странка и Ванстраначко коло у Банату, Хрватска заједница у Срему и Буњевачко-шокачка странка у северној Бачкој.²⁶

У Војводини најјача политичка снага била је Радикална странка. Она је свој рад обновила у време борби око стварања државе југословенских народа и у томе имала врло значајну улогу. Од 1. јануара 1919. она је у Новом Саду издавала свој лист *Застава*, а 3. марта 1919. уједи-

²⁴ *Службене новине*, 11, 27. II 1919; *Глас слободе*, 60, 14. III 1919, 170; *Слобода*, 170, 3. VIII 1919. и 152, 15. VII 1920; *Трговински гласник* 3, 20. III 1919; *Право народа*, 1—2 и 5—6 од 15. VII и 1. IX 1920; Др Д. Јанковић, нав. наслов 28—33; *Ново време*, 10, 7. III 1920; *Раднички лист*, 5, 15. III 1920; *Слога* 83, 25. IV 1920.

²⁵ Судови за сузбијање скупоће формиран су у најугроженијем Банату у 36 места, у Барањи у 26 општина и у Бачкој у 3 места. Максимирање цена извршено је у 17 општина у Банату, у 20 општина у Барањи и у 3 општине у Бачкој (*Годишњак о раду Министарства социјалне политике у години 1918—1921*, I, Загреб 1922, 94—95). Из наведених податак види се да је најтеже стање било у Банату тако да је у тој области било и највише сељачких немира и побуна.

²⁶ Д. Кецић, нав. дело, 169—183.

нила се са Радикалном странком у Србији. После извесног времена уједињеној Радикалној странци пришли су и дотад самостални радикали Срема. Како је њено чланство било економски најјаче то је она издавала у већим градовима своје локалне страначке листове. У њеним редовима били су углавном крупна буржоазија и сеоски богаташи, велетрговци и имућније занатлије, али је било много и средњих и малих поседника, и других ситних произвођача и интелигенције. Као водећа грађанска странка у политичком животу радикали су од првог дана заједничке државе били ватрени поборници државног централизма и унитаризма. Отуда је она у ослонцу на крупну буржоазију, па и на двор, без много обзира остваривала своје политичке циљеве и оне социјалне и политичке мере које су у првом реду одговарале националним и економским интересима српске буржоазије.

Друга партија по свом значају у политичком животу Војводине, па и земље, била је Демократска странка. Иако је то била нова политичка странка, она је свој континуитет имала у делатности неких политичара у Војводини још у годинама пред први светски рат. Крајем децембра 1918. основана је војвођанска Демократска група. Постојеће демократске политичке групе у Војводини, Босни и Херцеговини и Словенији одржале су у Сарајеву средином фебруара 1919. своју Оснивачку конференцију, а са представницима њихових истомишљеника из Србије и Црне Цоре средином априла, да би маја 1919. на заједничком састанку представника свих демократских група била формирана Демократска заједница, која ће се од доношења статута 1920. звати Демократском странком. Демократска странка је тако окупила српску буржоазију и интелигенцију југословенских земаља како би се што успешније борила за очување јединства државе и паралисале сепаратистичке, федералистичке и републиканске тенденције. Она се декларисала за интегрално југословенство и национални унитаризам. Тако је она, уз радикале, била један од стубова грађанског политичког система.

Демократска странка је настала политичким компромисом између појединих српских грађанских групација и слободоумне интелигенције. У њеним редовима било је разнородних и опречних ставова о битним питањима политичког живота, али је она била хомогена у погледу очувања јединствене централистичке и националне унитаристичке југословенске државне заједнице. Њено централно гласило у Војводини било је *Јединство*. Сам назив листа на особан начин изражавао је и њене основне политичке тежње сведене на „јединство у југословенству и југословенство у јединству“. Али, иако је Демократска странка у многоме била инструмент српске буржоазије, она је по свом опредељењу и политичкој акцији била противник политике Радикалне странке и у овим крајевима. Отуда је између Радикалне и Демократске странке вођена скоро стална међустраничка политичка борба у којој су Радикали као знатно јачи у овим крајевима, имали и далеко више успеха.

Знатно мањег политичког утицаја имала је у појединим регионима западног Срема и северне Бачке у то време у Хрватској политички врло значајна и утицајна Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС).

У годинама пред први светски рат и првих година заједничке државе, она је врло често иступала као поборник сељачких интереса. Својим опредељењем за јединствену југословенску конфедеративну односно федеративну државу, са релативно пријемчивим аграрним програмом и самосталност федералне Хрватске у којој би био и Срем, ХРСС је била покрет сељачких маса. Међутим, временом, она је објективно све мање била странка аграрне сиротиње, а све више је постајала заштитник економских и националних интереса средњег и имућнијег сељаштва, односно хрватске сеоске буржоазије.

Известан број организација у Банату имала је Земљорадничка странка. Она је била за економско и културно подизање села, за унапређење земљорадње путем задругарства, за повољне пољопривредне кредите и здравствену заштиту земљорадника, а по питању уређења земље била је за сталешки парламент, унитаристичку државу са централистичком управом. Њено руководство се састојало углавном од имућнијих сељака и интелектуалаца. А како Земљорадничка странка није била неки самостални политички фактор, њено руководство је улазило у политичке комбинације са опозиционим странкама и настојало да своје присталице искористи у политичкој борби пре свега за своје интересе.

Локалног карактера било је Ванстраначко коло у Банату, Хрватска зједница у Срему, Буњевачко шокачка странка у северној Бачкој, и неке друге. Све ове странке биле су локалног значаја, деловале су само кратко време и нису представљале неку значајнију политичку снагу.²⁷

Неповољне друштвене, економске и политичке прилике условиле су брже обнављање и јачање радничког покрета. Томе је посебно допринела октобарска социјалистичка револуција, као и револуције у Немачкој, Мађарској, Баварској и Словачкој крајем 1918. и почетком 1919. године.

У међународном радничком покрету доведена су до краја ранија сукобљавања из времена уочи првог светског рата и у току рата. Настао је потпуни организациони, политички и идејни расцеп и у националним и у међународним оквирима. Насупрот реформистичком крилу у међународном радничком покрету које је настојало да смири револуционарна кретања и желело да обнови у току рата крахирану социјал-демократску Другу интернационалу, у Москви је почетком марта 1919. створена Трећа, комунистичка интернационала.

Револуционарна превирања у Европи и у југословенским земљама крајем 1918. и почетком 1919. убрзала су процес организовања и јачања револуционарног радничког синдикалног и политичког покрета и у свим деловима Војводине.

Од јесени 1918. године до лета 1919. тј. од времена стварања до међународног признања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца раднички покрет се поцепао на реформистичко социјалдемократско и на револуционарно социјалистичко крило. И док је социјалдемократско крило у

²⁷ Д. Кеџић, нав. дело.

том периоду организационо и акционо било слабо, неразвијено и без неког већег политичког утицаја, социјалистичко крило се управо тада формирало, осамосталило и конституисало једну нову општејугословенску револуционарну радничку партију која је у Војводини била међу најразвијенијим покрајинским организацијама и словила као врло значајан политички и друштвени фактор.

Dr. DANILO KECIĆ

DIE WOIWODINA IN DER ZEIT DER BILDUNG UND DER INTERNATIONALEN ANERKENNUNG DES KÖNIGTUMS DER SERBEN, KROATEN UND SLOWENEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

In dem Artikel werden gesellschaftliche, ökonomische und politische Verhältnisse in der Woiwodina vom Herbst 1918 bis zum Sommer 1919 erörtert.

Durch den Beschluß der Großen Volksversammlung, die am 25. November in Novi Sad stattgefunden hat, sowie durch den Beschluß des Volkes Sirmiens vom 24. November 1918, sind Banat, Batschka, Baranya und Sirmien dem Königtum Serbien, und am 1. Dezember 1918, zusammen mit dem Königtum Serbien, dem gemeinsamen Staat jugoslawischer Völker, dem Königtum der Serben, Kroaten und Slowenen angeschlossen worden.

Aufgrund der Literatur und der Quellen verschiedener Herkunft sind in dem Artikel radikale gesellschaftspolitische und staatsrechtliche Veränderungen auf dem Boden der Woiwodina diskutiert, von ihrer Sezession von Ungarn bis zur internationalen Anerkennung des Königtums der Serben, Kroaten und Slowenen in der ersten Hälfte 1919.

СРБИ И ПРОСЛАВА СТОПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ФРАНЦУСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ 1939. ГОДИНЕ

Прослава велике годишњице Француске револуције у свету је протекла подељено. Французи су наглашавали јединство свог народа засновано на поштовању људских права и подсећали на своје заслуге у идејама братства и једнакости људи.

У Немачкој нису делили такве погледе јер су нацисти сматрали идеје о људским правима преживелим. Право личности везали су за схватање вође Хитлера и верност која му се дугује. Једнакост народа, идеја настала у Француској револуцији, била је за Розенберга „најглупље начело које је икад покренуло политички живот у свету“ (СКГ, књ. LVII, бр. 7, 1. VIII 1939, 521). Истицање идеологије Француске револуције сматрао је као врбање народа који су је одбацили и чији је живот утемељен у раси и части. Розенберг је од ојачаног Рајха очекивао извођење у свету „истинске револуције“, преокрета извршеног у Немачкој. Француска револуција била је за њега „друга“ (СКГ, књ. LVII, бр. 7, 1. VIII 1939, 522).

Не може се рећи да је последње године мира и прве године рата код Срба обележена посебно стопедесетогодишњица догађаја значајног за Француску и свет. Век и по од освајања Бастиље није прошао ни незапажено. Прегледом неких познатијих новина и часописа, испуштајући чланке који се не могу непосредно везати уз годишњицу (нпр. у *Самоуправи* о Мирабоу као неваљалом сину, Шарлоти Робеспјер и њена два брата или чланак о Француском, тадашњем, племству), намеће се утисак да није количином снажно, али је вредно именима и изабраним темама.

Сама прослава у Паризу приказана је, опширније или краће, у најтиражнијим новинама *Политици*, *Времену* и *Правди*. У *Времену* је 15. јула 1939. године забележено да је четрнаести јул у Паризу протекао најсвечаније после оног у знаку победе у Првом светском рату. Многобројни посматрачи, многобројни учесници, многобројни гости свих раса са француских посела, Британци, изузетно, као учесници дефилеа, и незапамћено одушевљење истакнути су у нашим новинама. Донете су и вести о подсећањима, на француске револуционарне дане, у Југославији. Дан из Новог Сада није известио ништа о томе.

Узалуд је тражити одговарајуће чланке и у часописима као што су *Нова Европа*, *Архив за правне и друштвене науке*, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, *Братство или Југословенски историјски часопис*. *Летопис Матице српске* и *Српски књижевни гласник* достојно су се сетили кључних збивања у Француској, а *Гласник Југословенског професорског друштва* једним прилогом. На Коларцу су одржана предавања о Француској револуцији и њеном значају у светској историји која су објављена у *Књизи о Француској* (Београд 1940), осим једног.

Прослава је послужила изношењу погледа на Французе, Француску, њихове везе са Србима, револуцију у целини или неке њене појаве. Разуме се да нас искључиво интересује оцена револуције, а код осталог само појединост која осветљава прославу. Држаћемо се тематских целина по месту објављивања, не казујући редоследом њихову вредност. Радове Француза ћемо изоставити.

Новине *Време* са наднасловом *Стопедесетогодишњица Француске револуције* доносиле су сваке недеље од 28. маја до 9. јула (седам историјских репортажа) преглед збивања у Француској за време револуције. Аутор је био стални дописник *Времена* из Париза *Љубиша Стојковић*. Догађаје је почео од пролећа 1789. године, претежно се бавио политичким догађајима и личностима краља, Мирабоа, Дантона и Робеспјера и завршио проглашењем републике септембра 1792. године. То је за Стојковића био крај првог и главног периода Француске револуције. Живо писане репортаже одржавају погледе црпљене из стандардних историјских радова али већ помало превазиђених.

Предавања на коларчевом Народном универзитету држали су др Гргур Јакшић, др Васиљ Поповић, др Борђе Тасић и Св. Петровић у препуној великој сали 28. октобра 1939. године.

Гргур Јакшић је истакао у предавању „Општи значај револуције“ трајно занимање за њу не само код образоване публике у свету него и код нас. (Исто предавање, осим у *Књизи о Француској*, објављено је у *Српском књижевном гласнику*, књ. LVIII, бр. 8, 16. XII 1939, 491—493). Велика годишњица само појачава занимање и омогућује боље вредновање. По Јакшићу, значај револуције „прелази оквир Француске и простире се преко граница њених у све земље у којима живе слободни народи“ (*Књига о Француској*, 127). Јакшић је приказао економске и политичке прилике у Француској до пада Бастиље и „Објаве права човека и грађанина“. Поновио је Ранбоа: „Пуцањ топова уперених на Бастиљу затресао је из темеља и све сличне тамнице у Италији, Аустрији, Немачкој, Русији и другим земљама“ (*Књига о Француској*, 129—130), а „Објава“ је изричитим најављивањем слободе почела ново доба. Тај нови дух отада ни најстрашније мере нису угушиле.

Јакшић налази да покретачи новог времена припадају дивовском нараштају и да годишњица изискује највећу пажњу. „Ко год мало дубље загледа у светску историју од револуције до наших дана, мора доћи до уверења да ни једна земља није учинила толико и тако великих услуга човечанству као Француска“ — закључио је Јакшић (*Књига о Француској*, 130).

Предавање *Васиља Поповића* гласило је „Њени главни моменти“. Поповић је пошао од чињенице да су револуционарни догађаји мењали односе и начела у време израде аката који су чинили устав од 1791. године. Реформа се због непопустљивих ставова повлашћених и народа, који је био за једнакост и демократију, могла извести само путем револуције, односно силе. Сведочи тога су збивања од претварања Државних сталежа у Народну скупштину до укидања феудализма и „Објаве права човека и грађанина“. „Објава права изразила је бесмртна начела од 1789. То су била начела либералне буржоазије, начела политичке демократије, идеал демократских покрета, револуција у Француској и у Европи“ (*Књига о Француској*, 131). Мада је „Објава“ саставни део Устава из 1791. године, понекад је у несагласности с њим. Заједнички су им: парламентарна монархија, приватна својина, раскид са феудализмом и решавање аграрних односа. Створени су једнакост и слобода. Стварањем грађанске демократске државе утврђена је револуција у политици и аграру. „Национална и грађанска слобода и решење аграрног питања у корист земљорадника биле су три основне тачке свих националних демократских програма у Европи, основни делови националног начела, које је остварено негде пре, негде доцније“ (*Књига о Француској*, 131). Демократизовала се и војска настанком народне, у којој свако брани отаџбину на месту за које је способан.

Промене у Француској наилазиле су на отпор повлашћених и владара али је то било преслабо у сукобу са народом обузетим новим духом времена. Народ је био и сложен па је уставом окруњена буржоаска револуција значила републику грађана на чијем челу је монарх. Прелазак на ново уређење био је нагао и неповерење ранијих снага је остало. Да би се земља ујединила у одбрани демократских слобода, жирондинци су је увели у рат. Краљево настојање да сломи револуцију довело је до разлаза са народом и претварања расположења у републиканско. У новој скупштини, Конвенту, већину су добили републиканци. Волтер, Монтескије и Русо идеолошки су образлагали, раније, ове етапе.

Сукоби у победничком табору текли су „крвавом гилјотином“, покољима и даљим револуционарним мерама. Умерени и корумпирани су збацили Робеспјера изјашњавајући се тако против пролетерске диктатуре, као и пре против апсолутизма. Уздизање имућних, аристократије новца, наилазило је на незадовољство народа. Сукоби су се настављали, улога војске се појачала и револуција се окончала оснивањем војничке монархије. „И после свих заплета револуције и царског деспотизма и империјализма нису се могле уништити главне тековине Француске револуције по којима је уређена модерна држава и друштво: грађанска једнакост и слобода мисли, помоћу којих су се с огромним полетом развиле наука и техника, духовне и материјалне снаге грађанства, помоћу којих је Француска постала земља напредних, вредних, материјално обезбеђених грађана и малих сеоских поседника, економски независних и политички слободних држава трећег сталежа, савремена демократска држава“ (*Књига о Француској*, 137). На демократском и националном начелу у унутрашњим и спољним односима од Француске револуције се развија светска историја, што по Поповићу потврђује њен велики значај за човечанство.

Сличне погледе је наш истакнути историчар развио и у делу *Развитак и дух француске историје*, где је део посвећен Француској револуцији (др Васиљ Поповић, *Развитак и дух француске историје*, Београд 1939, Библиотека Коларчевог народног универзитета, књ. 40).

Пред слушаоцима Коларчевог универзитета *Борхе Тасић* се осврнуо на „Њен правнополитички и социјални значај“. И Тасић је Француску револуцију, „огромни и велелепан споменик“ (*Књига о Француској*, 138) који је човечанство наследило од Француза, убројао у ред најзначајнијих историјских догађаја. Француска револуција је наставила дело ослобођења човека које су почеле ренесанса и реформација. Револуција је ослободила човека правнополитички и социјално, ренесанса интелектуално а реформација верски. Ова ослобођења су повезана и имају своје материјалне и моралне узроке. Револуција је истакла начела слободе и једнакости. Остварила их је оснажена грађанска класа уз помоћ незадовољних радника и сељака а под вођством интелектуалаца. Међутим, ново уређење је тражило рационалног и слободног човека, другачији психолошки лик, човека са моралом ренесансе и реформације. И мислиоци револуције оставиће општечовечанске идеје.

Демократија је поникла у Француској, Енглеској и Сједињеним Америчким Државама, али је француски утицај у Европи најзначајнији. Правнополитички и социјално, револуција у Француској је урадила следеће: „1. Она је срушила феудални систем и прокламовала једнакост свих грађана пред законом; 2. Она је срушила апсолутизам, проглашавајући народну сувереност и 3. Она је срушила ограничења и стеге полицијске и феудалне и прогласила слободу индивидуе према државној власти и другим индивидуама“ (*Књига о Француској*, 139).

За разумевање модерног права, оног XIX века, неопходна је Француска револуција, јер „Објава права човека и грађанина“ улази у његову основу. Променом политичког и уставног уређења настало је после револуције другачије јавно право. Проглашењем личности човека неотуђивом својином, проширењем права на све грађане и одређеном философијом у грађанском закону, Француска револуција је утицала на приватно право. Код кривичног права новост је начело да се кривично дело и казна предвиђају законом а кажњавају само надлежним судом и то уз могућност одбране појединца, који је тиме заштићен од самовоље извршних власти. У правима држава проглашено је „право слободног опредељивања државе, једнакост држава и начело немешања“ (*Књига о Француској*, 140). Уз ово, француски револуционари су сматрали непријатељем свих народа онога који угрожава слободу неког народа и држали су то за вређање целог човечанства. Француска револуција је, дакле, истакла теорију о народности и начело међународне сарадње и солидарности. За неке револуционаре народи су породице и треба да се помажу. Револуцијом су се националне свести, практично, пробудиле.

Када се са формалног права пређе на друштвену стварност, види се грађанска класа на власти са својим индивидуалистичким духом, неповерљивим на удруживања. Револуција је, теоријски, нацију замисљала као суверену личност пореклом из индивидуалних воља. Прошли век је сво-

јим развојем економије и друштва индивидуалистичко право потиснуо солидаристичким, а државном интервенцијом ограничио појединачне слободе. Наметнуло се и удруживање као главно обележје. Према је у револуцији имовина ограничавала право гласа, супротно „Објави“, Француска је то касније одбацила и постала отаџбина општег права гласа.

Настао у једном економском и друштвеном систему, правни и политички систем послереволуционарне Француске се развојем капитализма морао прилагођавати, при чему је показао моћ већу од других система. Чак је доста теоретичара веровало у могућност мирења социјалне правде и слободе личности, што су желели да остваре и присталице диктатуре пролетаријата.

Изузетну важност Француске револуције Борђе Тасић види и на пољу културе. Њен културни систем изграђен је на вери у људски разум и науку. Ако би мистика, која велича расу, нацију и државу на рачун личности, потисла уверење у разум и науку, по Тасићевом мишљењу био би потиснут и политички систем настао у Француској револуцији.

Предавање *Светислава Петровића* „Херојски лик Андреа Шенијеа“ пренео је *Гласник Југословенског професорског друштва*. Највећи идилични и елегични песник Француске (*ГЛПД*, књ. XX, децембар 1939, св. 4, с. 259) пао је као жртва терора 1794. године у својој 32. години. Светислав Петровић је револуцију поделио, осуђујући јакобинску владавину. Француска је, по Петровићу, за човечанство истакла „неке од највиших истина које су разум и правда донели људима: слободу личности, једнакост права и братство. Почело је са њом ново доба за свет и револуција је „једна жива, једна бесмртна реалност“ (*ГЛПД*, исто 253).

Славећи револуционарне идеје и последице догађаја, Петровић се зграђава над методима. Слободан и суверен народ који се покорава закону заснованом на општој вољи и општем интересу био је недостижан идеал француских револуционара. Али је револуција, „гласник правде и слободе“, у име идеала починила и „многе непотребне злочине“ (*ГЛПД*, исто, с. 253). Поред убиства Лавазијеа, један од најтежих је прекидање животног тока песника Шенијеа. Зато сећање на револуцију, на добро и зло, захтева да се помене и лик који је изнад свега волео слободу.

Син дипломате доласком револуције напустио је свој посао у лондонској амбасадри и укључио се у велике дане револуције. Али се од поборника идеја народа и хероја из прве године револуције током узвишене и грозне драме, одакле је изашло цело наше модерно друштво, претворио касније у противника вођа и њихових поступака (*ГЛПД*, исто, 255). Будући умерен, стојећи ван политичких група, задржавајући независан суд, није могао да поднесе нарушавање слободе ни од стране народа. Петровић сматра да се револуција „извргла у анархију и злочин“ и да се Шеније без оклевања поставио „на супрот махнитом и крвавом току“ (*ГЛПД*, исто, 256). Шеније је то учинио а да није знао, према Петровићу, „да револуцију не воде појединци, него народ, са својим разбеснелим страстима и инстинктима, народ који је чак и сам најчешће више вођен догађајима него што их он сам води“ (*ГЛПД*, исто, 256). Устајући против насиља и претераности револуције памфлетима, Шеније се обрушио највише на јакобнице и Ро-

беспјера, крволочно безумног. Није желео да седне са њима „за трпезу за којом се пије људска крв“ (ГЛПД, исто, 256).

Шеније је испевао песму Шарлоти Корде пошто је убила Марата, „који је, очима гомиле, оличавао све злочине тога доба а понудио се и да брани у Конвенту краља (ГЛПД, исто, 256-7). Као такав, првом приликом је доспео у затвор са, према Петровићу, 300.000 других Француза за време јакобинаца, који су „држали Француску под својим крвавим деспотизмом“ (ГЛПД, исто, 257). Терор се водио под „тадашњим неограниченим диктатором Француске“ Робеспјером, убењеним да је власник истине. Зато је са својим истомишљеницима за достизање врлине користио гиљотину (ГЛПД, исто, 257—8). Петровић прихвата да је јакобинска влада била машина „коју је сваког дана требало подмазивати свежом људском крвљу“, да су револуционарне бесмртне части биле гажене: „слобода мисли, слобода речи, слободе штампе, слободе вероисповести“, али и да се ново увек рађа са муком и крвљу (ГЛПД, исто, 258). Жртва јакобинаца уочи самог њиховог пада био је и Шеније, „велики човек, велики грађанин и херој без страха и мане, који је посветио слободи своје срце, свој геније и свој живот“ (ГЛПД, исто, 259).

Утицаја Француске револуције на Југословене подухватио се Владимир Ђоровић (*Српски књижевни гласник*, књ. LVII, бр. 6, 16. VII 1939 и бр. 7, 1. VIII 1939). То је био само извод из једне главе већег списка о утицају Француске револуције код нас. Та тема је била запостављена иако важна. Наиме, непознато је било где се утицај осећао, у коликој мери је изражен и какви су били посредни и непосредни утицаји на идеологију и политику. Користећи се новом грађом, Ђоровић је утврдио да крајем XVIII века југословенске земље живе повезане са широм позадином. И Први српски устанак се показује у вези са европским заплетима изазваним француском револуцијом. Са ова два наставка Ђоровић је само започео најављено. Приказао је акцију француске дипломатије вођену из Дубровника, пре свега, око Свиштовског мира 1791. године. Деловањем у Босни и Црној Гори требало је Аустрију везати на истоку да не би била опасна на западу, према Француској. Ђоровић је рад француске дипломатије у јужнословенским земљама довео до 1797. године, када Француска улази на Балкан и разгранава делатност.

Летопис Матице српске донео је неколико чланака о Француској и Французима поводом стопедесетогодишњице.

Богдан Поповић је свој чланак насловио *У славу Француске* и то је општи тон чланака које ћемо касније само набројати када нису у вези са оценама револуције или износе опште чињенице: Поповић је нагласио да су, приликом посете нашој земљи децембра 1938. године министра Делбоса, сва удружења некадашњих ђака у Француској поздравила госта „као носиоца велике идеје мира, правде и слободе“ (*Летопис Матице српске*, књ. 352, јули-август 1939, 1). Београдски професор је подсетио на своја ранија иступања када је изнео шта човечанство и ми дугујемо Француској; изнео дуг наших грађана Французима, који су за нас радили и испољили према нама своју љубав бринући се за наш напредак. Те везе се одликују „инстинктивним симпатијама“. Поновио је и захвалност за добра која нам

је Француска учинила, пре свега на културном пољу, и подвукао да је незахвалност најгора особина коју, према нашој народној причи, одбија чак и ђаво. Нагласио је, на крају, нашу савезничку верност и поручио Француском народу да смо му ми поштоваоци и пријатељи, а да нам захвалност није само исписана на Мештровићевом споменику него да је „урежана и у срце народа“ (исто, 3).

Милан Марковић чланком *Француска и Французи* продужује ову захвалност сматрајући Француску надом за потиштене и набрајајући одушељено француске врлине које је уочио (исто, септембар 1939, 165—189). Француском психом, њеним револуционарним и конзервативним елементом бави се Владимир Дворниковић (исто, јули—август, 37—47) а француским исмевањем Љубомир Петровић (исто, јули—август, 52—53).

Два песника су се укључила у прославу револуције.

Ст. П. Бешевих је песмом *Француској (1789—1939)* указао најпре на најновију славу Француске, ону из првог светског рата, а затим на земљу „... Где је, из крша срушене Бастиље, Ускрсла Правда, Братство и Слобода; Где је, уз танац кармањоле хор /Покрио славом и Твој Термидор/...“ Француска је учврстила слободу, сатрла зло и разбијала мрак „буктињом зоре“ уз своју тробојну заставу. Бешевих из земље која је крвљу дошла до слободе поздравља Француску у време кад њом одјекује химна.

Богдан Чиплић је написао песму *Француска триколора*. У свету безнаћа и мрака Француска триколора даје Чиплићу наду јер је „... видиком развијена, у дно је срца и земље пободена“ (исто, 36).

Стеван Јосифовић је годишњици револуције прикључио годишњицу, два и по века, рођења Монтескјеа, једног од идејних претходника револуције и то оног који припада њеном узвишеном идеалу. Чланак се односи на Монтескјеово схватање римске историје што, разуме се, има паралеле са Француском (исто, септембар 1939, 192—207, и децембар 1939, 451—465).

Јаша Продановић је представио Француску 1789. године говорећи о стању пре револуције и о уставним законима до краја те године. Садржајно и лепо излагање социјалне и политичке историје завршио је бригом што већина држава живи под диктаторским режимима док је богатство неравномерно расподељено. Могући излаз Продановић је видео у светском рату, унутрашњим потресима или еволуцији а слободу и једнакост као циљ (исто, јули—август, 5—16).

Р. Б. Бисаловић је анализирао „Објаву права човека и грађанина“. Полазно становиште му је да је револуција у Француској један од најзначајнијих догађаја у историји. Проглашавајући нова начела створила је грађанина са природним и неотуђивим правима и то изразила „Објавом“, која је после уношена у друге уставе, па и српски 1835. године. Начин доношења и разлики којима је „Објава“ руковођена чине Бисаловићев прилог о једном од највећих доприноса Француза напретку човечанства (исто, 103).

Марко Цар је, такође, чланком *Светли дани француског народа* издвојио у 1789. години, почетку слободе, „Објаву права човека и грађанина“ као главну основу модерног живота. Истакао је посебно ослобођење Јевреја 1791. године и осудио „гета“ која су постојала у Европи. Француска спремност да се помогне другим народима у ослобођењу осетила се и код

нас и ми то не можемо заборавити. Пошто је Цар раздвојио револуцију на два дела, 1789. и 1793. годину, као најдрагоценије уздигао је реформаторски рад (исто, 16—20).

Нико Бартуловић *Великом револуцијом и националном мишљу* завршава низ текстова посвећених француској револуцији у *Летопису Матице српске* (исто, 48—50). Он налази да годишњица револуције „игром судбине, пада сред најреакционарније рецидиве, што их је свет после револуције доживео” (исто, 48). Бурбони и Метерних су тек покушавали да задрже пут слободе. „Никоме ни на ум није падало да, након Монтеस्कјеа, Русоа и Волтера, куша да ствара идеолошка „оправдања” за самовољу и тиранију, за потребу искоришћавања једних класа, или једних нација по другима или за веровања да су узурпатори богом одабрани вођи итд.” (исто, 40). А Бартуловић је у своме времену видео да се уздиже насиље, интелект и дух сматрају неодговарајућим за службу судбини човечанства и замењују их „тенк, плинска бомба и концентracиони логори” (исто, 48).

Бартуловић је незадовољан што Француску револуцију гледају очима Метерниха тобожњи националисти из наше средине. Прави југословенски националисти, чланови револуционарне омладине, Младе Босне, Пијемонта и Словенског југа, истицали су своју везу са Француском револуцијом, „мајком свих слобода и свих тежњи ка правди и напретку” (исто, 48). Осуђујући нападе на револуцију као оличење зла, Бартуловићу су сметале посебно „пароле животних простора, неједнакости људи и раса, и потребе да мали народи буду плен за апетит великих” (исто, 48).

Француска револуција је, уз савремена демократска и социјална начела, истакла и данашњи национализам и патриотизам. Љубав према отаџбини, ранијем уточишту привилегованих, настала је сва Валмијем, када је сам народ бранио родну груду. Та уједињена народна воља објашњава како је „Француска, финансијски исцрпљена од племства и лоших управљача, разрована револуцијом и терором, без муниције и без хране, без савезника и без професионалних војсковођа, могла сама да одолева свим коалицијама, са добро организованим и плаћеним војскама, те да изнесе победу над свима њима” (исто, 49). Борећи се за себе, француски народ је „прелазно чак и преко привремених безакоња и страха које су се догађале у Паризу, осећајући да ће све то да се изгуби, али да ће једном извојевана слобода и компактност нације остати као вечити залог и идеал, кога никаква реакција неће моћи за увек да угуши” (исто, 49).

Пошто су сви европски и светски национализми потекли из Француске револуције, Бартуловић подвлачи да смо и ми са својим покретима и бунима дужници велике револуције. Зато се згражава када наши људи мисле „о тој Револуцији једнако као што су мислили државници Фрање аустријског, Бахови пандури и турске дахије” или као „они жалосни појединци у нас, којима извесни протекторати буде наде да би могла поново да се поврате времена кад су против читавог народа служили Бечу, Пешти и другима” (исто, 49—50).

Бартуловић кличе да велика револуција још живи. Дух јој се изобличио, али се поново уздиже пошто је вечита и узвишена. „Има, можда земаља које су технички моторизованије од Француске, али нема земље

koja je духовно тако моторизована данас, као la Grande Nation" — тврди Бартуловић (исто, 50). Велика нација је у јесен 1938. доживела морални пораз и она је то схватила. „И зато је она сама без икаквих диригованих мера, без икаквих концентрационих логора и драконских цензура, сва као један човек — осетила да треба поново да се спреми на сваку жртву и да ће тек онда моћи да врати правду у свету, те да, кад противници буду свесни њене снаге и спремности, ту жртву и избегне" (исто, 50). Бартуловић, даље, наглашава Француску мирољубивост и спремност на Валми и нову славу. Још једном спомињући француски препород и његову непосредну везу са Великом револуцијом, Бартуловић у насталом таласу „најспонтанијег родољубља и најделотворнијег национализма" истиче да је то „слободна и свесна воља, да се понос нације брани, и она вреди више него ли све наметнуте воље и техничке моторизације" (исто, 50).

Такав национализам је био и остао и нама за углед. Сав наш народ је био за ослобођење, воће нам се нису наметнуле, већ смо их сами бирали, иницијатива је свима долазила из срца и победа је била наша. Уверење о слободи у слободној држави, на начелима Француске револуције, довешће, према Бартуловићу, до тога да ће бити „сваки наш човек жива Мажиновљева и Сигфридова линија, који ће до последњег даха махнито бранити драгу нам слободну и напредну Југославију" (исто, 50).

Иако Бартуловић напомиње другачије гледање, ово што смо изложили високо вреднује Француску револуцију, држећи благо растојање само према јакобинском периоду, њене вредности сматра и даље пожељеним, ценећи посебно слободе. Сличности са нашом историјом су уочаване и вера у француску моћ у тим тешким временима није поколебавана ни напуштена.

BRANISLAV CURCIC

DIE SERBEN UND DIE FEIERLICHKEITEN ANLÄßLICH DES 150-JÄHRIGEN JUBILÄUMS DER FRANZÖSISCHEN REVOLUTION IM JAHRE 1939

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das große Jubiläum der französischen Revolution wurde in der Welt zwiespältig gefeiert: die Franzosen stellten die Verdienste der Revolution in den Vordergrund während die Nationalsozialisten in Deutschland ihre Bedeutung negierten. Im letzten Jahre des Friedens und sogleich auch im ersten Jahr des Krieges hatten es die Serben nicht zugelassen, daß der hundertfünfzigste Jahrestag der Eroberung der Bastille unerwähnt blieb. Der Einblick in die damals bekannteren Zeitungen und Zeitschriften führt uns den Wert der ausgewählten Themen vor Augen, sowie die Persönlichkeiten, die den Leser an die französische Revolution erinnern hatten. Die Feierlichkeiten in Paris wurden in *Politika*, *Vreme* und *Pravda* detailliert beschrieben. An die wichtigsten Ereignisse aus der Zeit der Revolution wurde in den Zeitschriften *VrVeme*, *Letopis Matice srpske*, *Srpski književni glasnik* und *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva* gebührend erinnert. Herausgegeben wurde auch *Das Buch über Fran-*

reich, in welchem auch die auf dem »Kolarac« gehaltenen Vorträge über die Bedeutung der französischen Revolution für die Weltgeschichte enthalten sind. Hinsichtlich der Revolution als Ganzes oder einzelner Vorkommnisse haben sich Grgur Jakšić, Vasilj Popović, Djordje Tasić, Svetislav Petrović, Vladimir Corović, Bogdan Popović und Niko Bartulović geäußert. Bei ihrer Schätzung der französischen Revolution haben sie alle die Idee der Freiheit hervorgehoben, die Errungenschaften der Revolution befürwortet und den Glauben an Frankreich aufrechterhalten.

МАТИЦА СРПСКА И СРПСКИ КУЛТУРНИ КЛУБ

Циљ овог истраживачког рада је да се одговори на питање какав је био однос Матице српске према оснивању и идеологији Српског културног клуба, основаног у Београду почетком 1937. године, „по замисли и под покровитељством неоспорног ауторитета Слободна Јовановића”, а на предлог сарајевског адвоката и политичара Николе Стојановића.¹ Српски културни клуб је најављиван у јавности, уочи настанка 1937. године, као надстраничка организација која би се супротставила партијској подељености српске интелигенције и српског народа, са циљем да ради на неговању српске културе у оквиру југословенства. Међутим, већ тада су се јавиле и сумње да би његова делатност могла да допринесе „међуплеменском надмудривању и гложењу” и да се његова идеологија југословенства одриче.² У југословенској историографији Српски културни клуб је оцењиван као организација која је настојала да буде „стожер окупљања Срба око вели-

¹ Поред Слободана Јовановића, као председника, у управи Српског културног клуба били су Никола Стојановић и Драгиша Васић, као потпредседници, и Васа Чубриловић, као секретар, а као истакнути чланови: Драгослав Страњаковић, Владимир Боровић и др.; Мирјана Стефановски, *Српска политичка емиграција о преуређењу Југославије 1941—1943*, Београд 1988, 48—49; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918—1988*, I, 304.

² „... Према данашњем стању, српско-хрватска интелигенција је далеко заостала за словеначком. Њу треба прво препородити и оспособити за рад у народу. Тај препород се не може постићи путем партија које су за Србе и Хрвате све. Партизанство само спаса интелигенцију и народ и зато треба тражити установе под чијим ће се кровом наћи на културном послу припадници свију партија. Ако се тако и у том оквиру замисли рад будућег Српског клуба, онда нека нам је добро дошао. Али, ако се рад тога клуба треба да огледа у неком међуплеменском надмудривању и гложењу, онда би га требало жигосати. Српској култури прети највећа опасност од самих Срба... Држимо ла је грех напустити југословенску и државну националну мисао...”, *Дан*, 21. I 1937, 2; размишљања о оснивању Српског културног клуба *Дан* објављује у седам наставака током јануара 1937. године. У овим чланцима изражено је заступање југословенства заснованог на демократским принципима, као и сумња да се Српски културни клуб одриче југословенске идеологије, како су то схватили лист *Обзор* и професор Аранђеловић у београдској *Правди*, на основу чега су и поздравили оснивање клуба.

косрпског програма”,³ носећи испред себе фасаду „српске интелектуалне елите”.⁴

Овај рад покушава да одговори на следећа питања: да ли су постојале званичне везе између Матице српске и Српског културног клуба; да ли су се истакнути чланови и руководиоци Матице српске учлањивали у Српски културни клуб и да ли су активно учествовали у његовом раду и, ако је су, у чему се састојала њихова активност и чиме је непосредно била мотивисана.

Чињенице на којима је рад заснован налазе се у информативним чланцима, коментарима и интервјуима објављиваним у *Гласу Матице српске*, *Српском гласу*,⁵ новосадском информативном дневнику *Дан*, извештајима Управног и Књижевног одбора Матице српске и записницима са редовних скупштина Матице српске (такође објављиваним у *Гласу Матице српске* и коментарисаним у *Дану*). Важне податке за овај рад дао је Арпад Лебл у књизи *Политички лик Васе Стајића. Изабрани и идеолошки списи*, нарочито у коментарима и напоменама.⁶ Неопходно је унапред напоменути да није учињена детаљна анализа делатности Главног одбора Српског културног клуба у Београду и месних пододбора Српског културног клуба у Војводини, јер је тај архивски материјал, бар за сада, неприступачан, те је рад, у том погледу, заснован на оценама већ израженим у општијим историографским делтима и извештајима из штампе.

У време оснивања Српског културног клуба стање у Матици српској било је врло бурно. Пред редовну годишњу скупштину Матице српске 1937. године у новосадском листу *Дан* објављено је неколико чланака у којима се њен рад у протеклом периоду оцењује веома неповољно, нарочито зато што није предузела „енергичну теренску акцију ради просвећивања свог народа и ради задобијања несловенских мањина за нас и за наш југословенски патриотизам”.⁷ Слична размишљања (из пера истог аутора, Мирка Бозитовца, што је псеудоним инж. Миливоја Матића, члана Матице српске) изражавана су и пред годишњу скупштину Матице српске 1938. године.⁸ Захтеви да Матица српска делује не само културно-просветно већ и политички, однели су победу над ставовима Васе Стајића и његових истомишљеника. Настојања да „књижевност, песма и наука”, које се у Матици срп-

³ Б. Петрановић, нав. дело, 304.

⁴ У Српском културном клубу и његовом потоњем неформалном гласилу, *Српском гласу*, сарађивали су најеминентнији српски научници и уметници, осим досад наведених, још и: Веселин Чајкановић, Алекса Ивић, епископ Николај Велимировић, архимандрит Јустин Поповић, Никола Радојчић, Исидора Секулић и многи други; М. Стефановски, нав. дело, 49.

⁵ Први број *Српског гласа* објављен је 16. XI 1939. Лист је излазио једном недељно све до 13. VI 1940, када је забрањен. Поново се појавио 27. III 1941. Због оштрих текстова против споразума Цветковић—Мачек, владе, изборног система и жестоких осуда хрватског национализма многи бројеви су забрањивани; Исто.

⁶ *Политички лик Васе Стајића*, Изабрани политички и идеолошки списи, Избор и објашњења: др Арпад Лебл, Нови Сад 1963, 538—541, 560.

⁷ *Дан*, 14. VIII 1937, 2.

⁸ *Дан*, 3. IX 1938, 2.

ској, по мишљењу Васе Стајића, одбацују „као луксуз“, постану њена прва брига, уместо акција „да наше младе рабају децу, да децу гаје по свим прописима хигијене; да ратар сачува своју њиву, да је по могућности увећа; да се колонизацијом и путем просвете повећа број Срба, Југословена, уопште Словена у Војводини“ претрпела су неуспех. У Матици српској превагу је имала група чланова бивше Самосталне демократске странке, која је настојала да и кроз Матицу српску остварује своје политичке напоре. Најзначајнији међу њима су били др Александар Моч, председник Матице српске, и др Никола Милутиновић, секретар, кога Васа Стајић није сматрао књижевником, него политикантом.¹⁰ Најзначајнији вид политичког деловања у Матици српској представљало је издавање *Гласа Матице српске*, започето 1934. године. Овај лист критикован је већ 1935. године на редовној годишњој скупштини Матице као „пропагандистички лист... чији уредник стално звони на узбуну“,¹¹ а дошао је у сукоб и са уредништвом *Дана*, које му је замерало „самосталску линију“.¹²

Интензивнијих реакција на оснивање Српског културног клуба у Матици српској као институцији није било, као ни у појединачној јавној делатности њених истакнутих чланова, све до 1939. године и споразума Цветковић-Мачек. Паралеле у идеолошком смислу ипак се могу повући. Иако се на страницама *Гласа Матице српске* води „извесна војвођанска политика“ и афирмише „војвођанска покрајинска свест“, она није у супротности са јединством државе и народа,¹³ а није запостављан ни српски национализам од ког се очекује будност и борбеност, пошто „хегемонију морају имати Срби, јер су они још и данас понегде угрожени. Стога не смеју да седе скрштених руку“.¹⁴ Одбрана Српства на његовим северним границама представља један од задатака које Матица српска, сем својим културно-просветним акцијама (издавање популарних публикација, одржавање предавања из различитих области), настоји да оствари практичним предлозима за јачање словенског (превасходно српског) елемента у Војводини. Тиме се нарочито бави Матични секретар и уредник *Гласа Матице српске*, др Никола Милутиновић. Он је критикован на страницама *Дана* и *Народне одбране* (часописа Средишњег одбора Народне одбране у Београду) због свог чланка *Благостање Војводине у Гласу Матице српске* из октобра 1938. године. У овом тексту Милутиновић је тражио стварање благостања у Војводини истичући њен посебан положај у Југославији. При том је мислио на њен погранични положај и непостојање апсолутне већине словенског живља (а камоли српског) у њој. И у својим одговорима на критику *Народне одбране* (објављиваним на страницама *Гласа Матице српске*, у бројевима за децембар 1938, јануар 1939, фебруар 1939, и јул 1939) он образлаже тезу да се повећавањем „привлачне снаге Војводине“ могу изазвати нови миграциони покрети становништва словенског порекла, пре

⁹ А. Лебл, нав. дело, 496.

¹⁰ Исто, 538.

¹¹ Исто.

¹² Исто, 541.

¹³ Исто.

¹⁴ *Глас Матице српске*, 1. X 1935.

свега српског, и тиме повећати „број Срба и Југословена у Војводини“. Потребно је напоменути да су његове идеје о колонизацији Војводине и њеном посебно важном положају у Југославији следиле ставове изражене у Српском културном клубу 16. јуна 1937. године, у предавању Боке Перина, управника Савеза српских земљорадничких задруга у Сарајеву. Перин је тада истицао:

И Војводина и Јужна Србија и сувише су важни крајеви за нас, да би се могло допустити да остане у њима национално стање које се затекло 1921. године. Војводина је најкултурнији и најбогатији крај у држави, који има најбоље везе и најотвореније путеве, жељезничке и водене. На њу се наслања престоница. Она јој је привредно залеђе и војна одбрана са сјевера... У данашње доба национализма само национално освојени крајеви остају у оквиру своје државе, иначе се губе.¹⁴

Оптуживан у *Народној одбрани* за сепаратизам, Милутиновић се бранио жалећи се на неразумеваше војвођанских прилика. С друге стране, критикован је од стране представника Омладинског народног универзитета у Новом Саду, као српски националиста и противник југословенске идеологије. У листу *Млади север* омладинци су критиковали уређивачку политику *Гласа Матице српске* и Николу Милутиновића, као секретара Матице српске, који „ни 1939. године неће (или не сме) да употреби у својим саставима часно име југословенско, када неће и не сме да помене народ југословенски и када нас натерује на смех што избегава име Југославија и онде где је то врло тешко учинити...“¹⁵ *Глас Матице српске* се, ипак, није одрицао југословенства, о чему сведочи и текст др Милана Поповића *Наш национални рад*, који у основи има осврт на предавање др Јована Цвијића одржано 18. фебруара 1907. године, под насловом „О националном раду“, и размишљања аутора о истој теми. Он између осталог истиче и тезу др Слободана Јовановића да, ако је југословенство „као национална идеја, наишло на тешкоће у српском и хрватском национализму, то још није доказ да оно мора наићи на тешкоће и као државна идеја“, и наставља:

Сувишан је према томе и наиван сваки страх да би Југославија, мати Југословена, Југословенством или Југословенском мишљу могла затрти Србима, Хрватима и Словенцима њихова имена и друга народна обележја, када то кроз векове нису могле да учине туђинске државе и власти, а много силније него што је њихова држава, Југославија... Ма шта иначе радили Срби, Хрвати и Словенци, морају се добро чувати да не западну у шовинизам, јер овај може да има кобних последица у нашем националном и државном животу. Наш национални рад има се, према свему томе, кретати сад не само у чисто српском, хрватском и словеначком него и у општем националном и државном, јужнословенском духу.¹⁶

¹⁴ „Национализовање Војводине и Јужне Србије“, предавање Боке Перина, управника Савеза српских земљорадничких задруга у Сарајеву, одржано у Српском културном клубу у Београду, 16. VI 1937; текст овог предавања уступио ми је професор др Богумил Храбак.

¹⁵ Дан, 25. I 1939. 6.

¹⁶ Др Милан Поповић, *Наш национални рад*, Глас Матице српске, фебруар 1940, 21—23.

После стварања Бановине Хрватске, активност Српског културног клуба се појачава, нарочито у подручјима која се граниче са њеном територијом (Босна и Херцеговина, Војводина). На годишњој скупштини Матице српске октобра 1939. године, као представник Савеза српских културних друштава и Српског културног клуба, како извештава новосадски *Дан*, гостује др Васо Чубриловић.¹⁷ У то време почиње да излази *Српски глас*, под уредништвом др Драгише Васића, неформални орган Српског културног клуба. Уводни чланак првог броја *Српског гласа*, објављеног 16. новембра 1939. године, доноси нову паролу Српског културног клуба: „Срби на окуп”.¹⁸ Готово истовремено, *Глас Матице српске* објављује чланак под насловом *Да ли и Срби на окуп*, у ком се каже, између осталог:

Зар је потребно још којем Србину доказивати да покличи: Хрвати на окуп, Словенци на окуп, нису наперени против српства у Југославији? Није се зато нашао никад ни један Србин да је ово прикупљање Хрвата и Словенаца осудио и негодовао. Не замерају ни Хрвати ни Словенци што се и код Срба, једва једном, дошло до сазнања да и Срби ваља да се окупљају ако желе себи добро. И када нема таквих Хрвата и Словенаца којима би сметао поклич: Срби на окуп, зашто је онда неким Србима криво што се ево и Срби одлучили да се прикупљају?... Ко ће окупити добре Србе против рђавих Срба, ако неће добри Срби?... Камо лепе среће да смо се већ раније окупљали, ми Срби, па да нам је већ раније било пошло за руком да сперемо са себе срамну љагу да су Срби, да је српски народ хегемонист и шовинист.

Сам овог чланка, потписаног псеудонимом Верус,¹⁹ у *Гласу Матице српске* објављено је још неколико чланака који се односе на исту тему. Три се налазе у јануарском броју овог листа за 1940. годину. Два су анонимна (*Прикупљање добрих Срба, Хрвата и Словенаца* — псеудоним Стари Војвођанин; *Окупљање Срба и споразум са Хрватима* — псеудоним Ревносни читалац *Гласа Матице српске*), а аутор трећег је Душан Селена (*Да ли и Срби на окуп*). У овим текстовима изражава се критика споразума Цвет-

¹⁷ *Дан*, 10. X 1939, 3. Истовремено, у записнику са редовне годишње скупштине Матице српске одржане у Новом Саду 8. X 1939, објављеном у *Гласу Матице српске* за септембар и октобар 1939, др Васо Чубриловић се наводи као заступник Савеза српских културних друштава и установа у Београду; нема помена о томе да он представља и Српски културни клуб посебно.

¹⁸ Од неког времена са више страна чује се: 'Срби на окуп!' И ми мислимо да је окупљање Срба потребно, али ћемо одмах додати да само окупљање не би било довољно ако се у Срба не би у исти мах пробудио онај исти дух који је чинио њихову снагу и величину у прошлости, она иста вера у националне идеале и она иста мушка решеност да тим идеалима подреде све друго. Што је нама данас потребно, то је један морални препород", *Српски глас*, бр. 1, 16. XI 1939, 1.

¹⁹ По мишљењу А. Лебла, то је псеудоним Ниоле Милутиновића; А. Лебл нав. дело, 560.

ковић-Мачек²⁰ и оправдава и афирмише парола „Срби на окуп”.²¹ Анонимност аутора ових чланака могла би значити да је, упркос оријентацији руководства Матице српске на подржавање идеологије Српског културног клуба, постојало настојање да се сама Матица заштити од приговора због оваквог политичког опредељивања.²² Сам Никола Милутиновић је касније истицао да је његов став са лозинком „Срби на окуп” „био исправан јер је — после оснивања Хрватске Бановине — било потребно да се оснује и српска федеративна јединица”.²³ Најпрецизније је овај став изразио у тексту *Нема лажне демократије* (који је потписан псеудонимом Верус) у коме, између осталог, каже:

Следствено, када је напуштено начело народног јединства и када је прихваћено начело националног тројства, поред Бановине Хрватске могу у Југославији да постоје само још Бановина Србија и Бановина Словенија. Исто тако, када се пришло стварању прве федералне јединице, и остале две имају да добију истоветне компетенције. И напослетку, када се отпочело са унутрашњим преуређењем државе на етничком принципу, све покрајине са српском, односно словеначком већином имају да припадну безусловно српској, односно словеначкој јединици. Јер, не могу код стварања Бановине Хрватске и Бановине Словеније бити примењивана етничка начела, и само искључиво код српске, историјска. Државе се не изграђују применом разноврсних и супротних начела... У Бановини Хрватској на окупу је највећи део Хрвата и врло знатан број Срба. У

²⁰ „Зато ни код једног споразумевања не може долазити у обзир само воља Хрвата, или само воља Срба и Словенаца; не сме се тежити да се задовоље само посебна настојања Хрвата, Срба и Словенаца; и Словенци и Срби и Хрвати имају своје посебне жеље и своје посебне захтеве, о којима треба подједнако водити рачуна... Задовољењем једностраних настојања не доноси се споразумна решавања... И за Србе и за Хрвате и за Словенце треба, зато, омогућити потпуну једнакост и равноправност”; Стари Војвођанин, *Прикупљање добрих Срба, Хрвата и Словенаца*, Глас Матице српске, јануар 1940, 1—2.

²¹ „Хрвати и Словенци знали су и после Уједињења у јачој мери да заштите своје суплеменике него што су то умели Срби. Колико је Хрвата и Словенаца из Хрватске и Словеначке на првим местима у српским покрајинама, док у својим покрајинама ти исти Хрвати и Словенци љубоморно чувају своја места чак и за оне своје суплеменике који ће се тек родити. О томе да су Срби исто то радили писало се стално за ових 20 година. Ми смо ћутали... Ми мо Срби подељени на безброј политичких странака које се опет деле на још више фракција... У нас Срба све је страначки затровано. Ипак, има нас још увек Срба који се противимо сваком окупљању Срба”; Душан Селена, *Да ли и Срби на окуп*, исто, 2.

²² О томе сведочи и напомена испред чланка *Да ли и Срби на окуп* Веруса, тј. Николе Милутиновића: „Уредништво Гласа Матице српске од покретања Матичина листа доносило је написе из многих области нашег савременог јавног живота, чувајући се, међутим, да њихова садржина не носи обележја политичких полемика и страначких размирица. Ако се ипак зато о понекојем важном питању наше данашњице није у Гласу улазило у подробнија расправљања, или ако се о некима уопште није писало, није кривице било само до уредништва. И данас објављујемо чланак о једном ретко савременом питању у очекивању да ће се и наши читаоци сложити са уредништвом, да је написима и овакве садржине место у Матичину листу”.

²³ А. Лебл, нав. дело, 560; рукописна заоставштина др Николе Милутиновића — Војвођанске грађанске странке 1918—1941 — Историјски музеј Војводине 18966.

Бановини Хрватској нема народних мањина. Само у будућој српској федералној јединици има народних мањина. Какво је то државотворство које тежи да из српске области извуче све Хрвате и да издвоји из ње и даљи знатан број Срба. Да слаби Словенство у српској јединици, а да јача Несловенство. Које је стало до националног слабења српске јединице?²⁴

Појачана активност Српског културног клуба у Војводини током 1939. и 1940. године била је реакција на делатност представника Хрватске сељачке странке у овим крајевима, који су настојали да утичу на војвођанске Буњевце и Шокце да се у националном погледу изјасне као Хрвати, како би могли представљати фактор у дефинитивном одређивању граница Хрватске Бановине, која треба да обухвати све крајеве у којима живи хрватско становништво.²⁵ Зато су у многим сремским местима, као и на северу Бачке, формирани пододбори Српског културног клуба,²⁶ који су различитим акцијама настојали да делују на српско становништво да се одупре тежњама за припајање ових подручја Хрватској Бановини.²⁷ Одјек ових превирања можемо наћи и на страницама *Гласа Матице српске* још у време преговора о решавању хрватског питања. Др Александар Моч, председник Матице српске, у свом чланку *Просветно подручје Матице српске*, објављеном у броју од маја 1939. године, каже:

Када је реч о Војводини, у нашој се јавности понекад губи из вида околност да поред Баната, Бачке и Барање и Срем спада у Војводину. Матица српска је одувек у своје просветно подручје узимала и Срем, па и сремске најудаљеније западне котареве: жупански, винковачки, вуковарски. И у овим сремским котаревима, поред јачег броја Хрвата, има и православних Срба, с југа на север у све већем броју: у жупанском котару најмање (око 7%), више у Винковачком (око 16%), највише у вуковарском (око 47%). И у Осеку и у осечком котару има православних Срба скоро у истом броју колико у вуковарском котару са Вуковаром. Осек са котаром не спада у Срем, али просторно спаја Срем са Барањом; затим у самом Осеку има више Срба (око 5.900) него у Винковцима (око 2.100) и у Вуковару (око 2.200) заједно. И Матица српска у Новом Саду сматрала је одувек и Осек са котаром као своје просветно подручје.

²⁴ Веру с, *Нема лажне демократије*, Глас Матице српске, фебруар 1940, 17—18.

²⁵ Непосредан повод за организовање Српског културног клуба у Суботици, на пример, по речима др Драгомира Димитријевића, потпредседника Адвокатског удружења у Суботици, био је говор који је 13. XI 1929, одржао Јосип Вуковић-Бидо, сенатор ХСС из Суботице, коме је Србе назвао српским олошем и битангама, које треба протерати из Суботице; *Дан*, 3. I 1940, 2.

²⁶ Месни пододбори Српског културног клуба формирани су: почетком марта 1939. у Сомбору, 25. XII 1939. у Вуковару, 3. I 1940. у Суботици, 22. I 1940. у Шиду, 17. II 1940. у Даљу; секције ових пододбора оснивале су и у многим мањим местима, нпр.: „У самом граду Сомбору представља Српски културни клуб најјачу друштвену организацију. Држе се повремена предавања о актуелним темама. Ове зиме Клуб је проширио своју акцију у околини и ван Сомбора и основао пододборе у насељима Буковац, Шикара и Добровољачкој колонији Алекса Шантић”; *Српски глас*, 1. II 1940, 9.

²⁷ 31. I 1940. потписана је протестна резолуција свих српских друштава из Сомбора, северне Бачке и Барање, у којој је наглашено да је Војводина (и Бачка и Барања) српска област, те да не може бити прикључена Хрватској Бановини.

Моч у овом чланку даље наводи разлоге дефинисања просветног подручја Матице српске, углавном организационе природе, и истиче да тиме нису искључена „заједничка српско-хрватска настојања око просвећивања српског и хрватског сељака”.²⁸

У месним пододборима Српског културног клуба у Војводини активно делују и чланови Матице српске. У северној Бачкој се нарочито истиче др Алекса Ивић, професор Правног факултета, члан Књижевног одбора Матице српске и управе Српског културног клуба у Суботици.²⁹

У новосадском пододбору, чије су оснивање и иницирали, активно делују водећи људи Матице српске Светислав Марић, потпредседник Књижевног савета, др Никола Милутиновић, секретар Матице српске и секретар Књижевног савета, др Коста Н. Милутиновић и др Никола Продановић, чланови Књижевног одбора, и други. Приликом оснивања обласног пододбора Српског културног клуба у Новом Саду, 13. марта 1940. године, управо су неки од њих одржали запажене говоре. Светислав Марић је истицао да ступање у Клуб не значи огрешење о југословенство, јер оно остаје циљ, а др Коста Н. Милутиновић одбио је приговоре о војвођанском сепаратизму.³⁰ И пре активирања новосадског клуба одржавана су у Новом Саду предавања чланова Српског културног клуба из Београда. Гостовали су др Владимир Ђоровић („Војводина и српске области”, 9. фебруара 1940. године) и др Драгослав Страњаковић („О српском патриотизму”, 24. фебруара 1940. године).

Никола Милутиновић, у чијим су се рукама стекле многе функције у Матичној управи (секретар Матице српске, секретар Књижевног одбора и секретар Уређивачког одбора *Летописа Матице српске* и осталих Матичних издања), дао је у децембру 1939. године интервју листу *Дан*, објављен под насловом *Какав положај треба да заузме Војводина у нашем државном преуређењу*. С обзиром на његов утицај у Матици српској, упоређујући овде изложене ставове са ставовима израженим на страницама *Српског гласа* о истој теми, можемо закључити да између руководства Матице и Српског културног клуба постоји сагласност о потреби очувања српског карактера Војводине.³¹ О разликама, када је у питању одређени самоуправни положај, или чак аутономија Војводине у будућој српској федералној јединици, не можемо доносити коначни суд, јер оне, бар у јавним иступа-

²⁸ Др Александар Моч, *Просветно подручје Матице српске*, Глас Матице српске, мај 1939, 66—67.

²⁹ Алекса Ивић објављује историографске чланке у *Српском гласу* (*Унијаћење Жумберчана*, Српски глас, 22. II 1940, 3; *Унијаћење Марчанске епископије*, Српски глас, 18. IV 1940, 2; *Зрински и Франкопан према Србима у Хрватској*, Српски глас, ускршњи број 1940, 9;), учесвује у представљању и организовању месних пододбора Српског културног клуба и саборима српских културних друштава по Војводини (на пример, у Сомбору, 11. II 1940, где истиче да је Војводина увек била српска, а никад хрватска територија).

³⁰ *Дан*, 15. III 1940, 2—3.

³¹ Др. Миrashкисов, *Где је српска Војводина*, Српски глас, 22. II 1940, 1; *Зашто не треба цепати Војводину*, исто, 21. III 1940, 9.

њима, нису прецизно дефинисане.³² Однос према положају Војводине у процесу преуређења Југославије изазвао је сукоб између двеју фракција у Самосталној демократској странци, Мочове „умерене групе“ и групе која је доследно заступала концепције војвођанског покрета, окупљене око панчевачког адвоката Дуде Бошковића. Извршни одбор Самосталне демократске странке донео је у априлу 1940. одлуку да њени чланови (ово се односило на др Александра Моча, који је имао функције председника Матице српске, председника Књижевног савета Матице српске и председника Уредничког одбора Матичних издања због идеолошких супротности не могу бити и чланови Српског културног клуба.³³ Српски културни клуб је брзо реаговао, истичући да опречности у идеологијама Клуба и Самосталне демократске странке нема.³⁴ Овај сукоб завршен је у Самосталној демократској странци потпуним напуштањем дотадашње политичке оријентације, „која се противила федеративном уређењу на искључиво ‘племенској’ и националној основи”.³⁵ Захтеви за аутономијом Војводине наилазили су на жесток отпор групе око др Александра Моча, која је „истицала неопходност чвршћих веза са будућом српском бановином, али ни она није оспоравала потребу да ‘Војводина добије оно што јој припада... поштовање, слобода у свим правцима’”.³⁶ Јер, по мишљењу др Николе Милутиновића, „... и поред свих ових заслуга, Војводина још ни до данас није добила оно признање и онај положај који неоспорно заслужује.”³⁷

Закључак

О односу Матице српске према Српском културном клубу може се говорити са два аспекта. С једне стране, може се посматрати сарадња ових двеју српских културних установа на институционалном нивоу. Она се

³² Никола Милутиновић, на пример, каже: „Више је него сигурно, да и овакво федералистичко преуређење државе не искључује поделу хрватске и српске јединице на већи број самоуправних подручја... по мом схватању, незнатан део Хрвата потребно је такође придодати самоуправном подручју са седиштем у Новом Саду... не разумем, зашто би представљало ово уступање извесног броја Хрвата српској јединици неку жртву за Хрвате, кад се зна, колики је велики број Срба остављен хрватској јединици, и када сви осећамо да је јачање словенства од толиког значаја баш за ову, северну српску област у српској јединици”; Дан, 29. XII 1939, 2. На страницама *Српског гласа* пише се против аутономистичких покрета у Војводини. Политичким заблудама војвођанског простора проглашавају се сепаратизам, федерализам, противљење сербијанском надирању, за које оправдање не може бити ни „погрешна финансијска и колонизациона политика, аграрна реформа и друге ствари”, које су учиниле „да је наш народ био на путу да посумња у снагу и вредност своје државе”. Пример за то је чланак Срби у данашњој Војводини Властоја Д. Алексијевића у *Српском гласу*, 9. V 1940, 8.

³³ Дан, 9. IV 1940, 5.

³⁴ Исто, 14. IV 1940, 4.

³⁵ Ранко Кончар, *Грађанска опозиција и политичко-уставне концепције о Војводини 1929—1941*, докторска дисертација у рукопису, 403.

³⁶ Исто, 404.

³⁷ Др Никола Милутиновић, *Мисија Војводине*, Глас Матице српске новембар и децембар 1939, 176—178.

очитује у присуству представника Српског културног клуба на редовној годишњој скупштини Матице српске и сарадњи у оквиру Савеза српских културних друштава у Војводини. Текстови у *Гласу Матице српске*, који подржавају политичке ставове Српског културног клуба, могу се третира-ти и као званично политичко опредељење Матичног руководства. С друге стране, евидентно је формално чланство и јавно ангажовање чланова управе Матице српске (нарочито секретара др Николе Милутиновића и потпредседника Светислава Марића) у Српском културном клубу. У самој Матици је, упркос оптуживањима да негује дилетантизам и политиканство, која су долазила нарочито од стране Васе Стајића и групе књижевника око њега (Вељко Петровић,³¹ Милан Кашанин и многи други), просветна, издавачка и публицистичка делатност у области српске културе имала примарни значај, док су покушаји политичког утицаја у јавности углавном спроводени путем *Гласа Матице српске* и појединачним јавним испуњавањем њених руководиоца. У том погледу, Матична управа је прихватала идеологију Српског културног клуба.

Не може се, ипак, пренебрегнути чињеница да су многи утицајни чланови Матице српске, који су били у сукобу са тадашњом управом, приступили Југословенском културном клубу, који се супротстављао идеологији Српског културног клуба. Ту су, пре свих, Васа Стајић,³² Фрања Малли и Младен Лесковац.

³¹ Вељко Петровић је био у сукобу са Матичином управом, али је истовремено био и члан Српског културног клуба. О свом уласку у Српски културни клуб он је 10. XI 1937. године писао Васи Стајићу: „Али, и мене мало уздржавају извесни шумадијски, београдски, локални патриоти, у њему (у СКК), да активније учествујем. Ипак, кад хладно размислим, тако је свуда и човек се мора да равна по оној неколицини који у извесној организацији воде, који с вишег становишта гледају ствари. Овде, то су Слободан, Никола Стојановић и још неколико њих. А они воде идеолошки, клуб“, РОМС 8746.

³² О односу Васе Стајића према Српском културном клубу Арпад Лебл каже: „Стајић остаје Југословен и у ово доба, те је противан „окупљању Срба“, лозинци „Срби на окуп“, као да су они од неког угрожени, иако је и даље поштовао поједине чланове Српског клуба, пре свега председника Слободана Јовановића као научника, историчара... Стајић је имао раније неке лабаве везе са овим клубом, на његов позив је одржао у Београду 1—2 предавања из прошлости Војводине... Није, дакле, било лако одупрети се позиву Клуба, у коме су седели некадашњи сарадници и учесници Стајићевих: Никола Стојановић, Б. Марковић, Светислав Марић, М. Симић, Бора Костић и други. ... Стајић ... сматра да антифишистичка борба захтева оснивање Југословенског клуба; те поново агитује за споразум напредних демократских снага, као што је за сличну политику споразума странака био још 1912—1914. уочи I светског рата, нарочито после укидања аутономије“; А. Лебл, нав. дело, 560; Васа Стајић се, због оваквих својих ставова, није одазвао на позиве Слободана Јовановића на састанак, како Срба „који исповедају интегрално Југословенство, тако и Срба „који у Југословенству гледају синтезу појединачних југословенских култура“, сазван са циљем „да донесе један општи путоказ за националну политику“; писма Слободана Јовановића — Васи Стајићу, од 1. XI, 20. XI и 8. XI 1939, РОМС 8200, 8192 и 8189.

MATICA SRPSKA UND DER SERBISCHE KULTURKLUB

Z u s a m m e n f a s s u n g

Matica srpska blieb nicht ohne ihre Stellungnahme in der Zeit der stürmischen politischen Ereignisse im Prozess der Umgestaltung Jugoslawiens, in dem im August 1939 die Kroatische Banschaft gebildet wurde. Einfluß auf die politische Einstellung der Verwaltung der Matica srpska übte die Ideologie aus, welche die bedeutenden Intellektuellen im Serbischen Kulturklub vertraten, der Anfang 1937 gegründet war. Der Serbische Kulturklub strebte danach, »ein Stützpunkt der Vereinigung der Serben« gegen den Vertrag Cvetković—Maček und gegen den aufgewachten kroatischen Nationalismus zu sein. Matica srpska schloß sich ihm in diesen Bestrebungen an. Der Anlaß zu dem unmittelbaren Ausdrücken der politischen Einstellung der Matica srpska war die Aktivität der Mitglieder der Kroatischen Bauernpartei in der Baranya, in den nördlichen Gegenden von der Batschka und in Sirmien, deren Hauptziel in den Bestrebungen lag, die Grenzen der Kroatischen Banschaft auf alle Gegenden zu verschieben, in denen Kroaten leben. Die Antwort auf die Tätigkeiten der Kroatischen Bauernpartei übernahmen die Mitglieder der Selbständigen demokratischen Partei, die gleichzeitig auch die Matica srpska verwalteten (Dr. Aleksandar Moč, Dr. Nikola Milutinović). In der Zeitschrift *Glas Matice srpske* wurden Texte veröffentlicht, in denen die Parole des Serbischen Kulturklubs »Die Serben zusammen« unterstützt, den Vertrag Cvetković—Maček kritisiert und die Bildung einer serbischen föderalen Einheit verlangt wird. Die Mitglieder der Verwaltung der Matica srpska waren auch Mitglieder der seit 1939 gegründeten Unteraus-schüsse des Serbischen Kulturklubs, zum Beispiel in Subotica, Sombor, Novi Sad (Dr. Nikola Milutinović, Svetislav Marić, Dr. Kosta N. Milutinović, dr. Aleksa. Ivić). Viele bedeutende Mitglieder der Matica srpska, vor allen Vasa Stajić, Mladen Leskovac, Franja Malin, Krešimir Georgijević, Dimitrije Kiriljović und andere neigten aber dem Jugoslawischen Kulturklub zu, der sich der Ideologie des Serbischen Kulturklubs widersetzte und die Notwendigkeit einer Lösung der inneren Frage in Übereinstimmung hervorhob, wegen der Verteidigung der äußeren Grenzen Jugoslawiens.

О ЈЕДНОЈ ПРЕДСТАВЦИ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ МАБАРА ИЗ 1940. ГОДИНЕ

Споразум Цветковић-Мачек, из августа 1939. године, отворио је многа питања везана за преуређење и судбину југословенске државне заједнице настале 1918. године. Једно од тих питања, у контексту српско-хрватских односа, било је и одређење става ових двеју нација према националним мањинама, посебно у односу на мађарску и немачку.

Овај споразум, уз питање федерализације и територијализације Југославије и уређења државе на тријалистичкој основи, уз снажење српске и хрватске па и словеначке државне идеје, покренуо је и питање политичког организовања националних мањина, и односа Београда и Загреба према Мађарима у Војводини. У то време долази и до израженије политичке поларизације међу самом мађарском националном мањином и међу онима који су себе сматрали политичким вођама. Екстремнија опозициона група, на челу са др Иваном Нађом, која је деловала у оквиру опозиционог Војвођанског покрета као његов саставни део, била је окренута Загребу и своје симпатије усмеравала ка активности Хрватске сељачке странке. Заузврат, веома брзо добиће слободу деловања на територији Бановине Хрватске кроз Мађарску културну заједницу и кроз опозициони лист *A Nép*. Од тада контакти између И. Нађа, бившег загребачког студента права, и В. Мачека постају све учесталији. Кроз ову сарадњу Нађ је видео брже остварење својих ревизионистичких и иредентистичких циљева, наравно, уз сву благонаклоност Будимпеште.

Насупрот овој политичкој групацији, међу војвођанским Мађарима делује и умеренија струја на чијем челу су били лидери бивше Мађарске странке. Њихови политички погледи и активности били су окренути Београду и сарадњи са Југословенском радикалном заједницом. Они су сматрали да ће се кроз парламентарну борбу моћи из корена променити положај мађарске националне мањине у оквиру југословенске државе. На челу ове групације био је др Имре Варади а у почетку и др Лео Деак, који ће сматрати, у то време, да војвођански Мађари не треба да се мешају у спор између Срба и Хрвата. Међутим, Деак ће убрзо напустити Варадијево крило и окренути се И. Нађу, чија ће се активност, крајем 1940. године, пренети из Загреба на територију Бачке и то посебно у оним срединама где

је мађарско становништво живело у поприличном броју. Активност И. Нађа добијала је све више на интензитету а такође и све више присталица, посебно у Бачкој, док је Варадијев утицај све више бледео међу мађарском националном мањином.

Подударало се то са све гласнијом ревизионистичком пропагандом уочи, у време и после друге бечке арбитраже, када су спољнополитички „успеси“ Хортија, присаједињењем дела Ердеља, ишли у правцу „исправљања тријанонске неправде“ и када је и међу војвођанским Мађарима бивало све мање оних који су према овоме остајали равнодушни. До националне хомогенизације мађарске националне мањине у Војводини доћи ће и после потписивања споразума о вечном пријатељству између Југославије и Мађарске, децембра 1940. године, уз благослов Хитлера.

Ове две политичке групације међу војвођанским Мађарима, мада су имале различиту тактику политичке борбе и активност, спајао је не само национални занос већ и став око аутономног статуса Војводине јер су сматрали да је једино њеним недељењем мађарска национална мањина могла у највећем делу остати на јединственом политичком и економском простору.

Влада у Београду са великом пажњом је пратила збивања и политичка комешања међу мађарском националном мањином. Долази до све учесталијих политичких контаката, посебно са присталицама Варадија. Она је желела, дајући подршку Варадију, не само да ослаби опозициони фронт у Војводини, већ и да ојача позиције Југословенске радикалне заједнице чији је утицај из дана у дан бледео у Војводини. Посебну активност од почетка 1940. године развио је министар Никола Бешлић, председник војвођанске организације ЈРЗ, који је био задужен за мањинска питања. Мада је у разговорима било неретко постављано питање политичког организовања Мађара, влада је сматрала да се овај проблем мора решити у каснија времена и да се може размишљати једино о неком политичком пододбору у оквиру ЈРЗ. Међутим, влада је желела да саслуша и изађе у сусрет жељама војвођанских Мађара. Тако су у својству представника југословенских Мађара др Лео Деак и др Имре Варади 16. јула 1940. године посетили председника владе Драгишу Цветковића и упознали га са својим жељама, истичући да поред тога што је још 10. маја предат захтев за формирање Југословенског мађарског савеза није добијен никакав, нити позитиван нити негативан одговор. Председника су, надаље, информисали да се у школама, насупрот постојећих прописа, врши анализа презимена приликом уписивања у школу, на шта су Мађари посебно били осетљиви, затим о томе да мађарска одељења по школама нису у довољној мери снабдевена наставним кадром, да се прописи о ограничењу промета некретнинама, иако повучени, и даље спроводе, нарочито у оним срединама где живи мађарски живаљ итд.

Саслушавши све ове примедбе, Д. Цветковић је затражио од представника Мађара да у писменој форми сачине једну представку о свим проблемима који тиште ову националну мањину како би се могло конкретније деловати. Они су то и учинили и септембра 1940. године такав један документ предали југословенској влади.

Један примерак овог документа чува се у Државном архиву у Будимпешти а ксерокопија у Историјском музеју у Н. Саду под сигнатуром АО бр. 19.882 Ф. 2 (93—120). Постојање овог документа и у главном граду Мађарске сведочи о томе да је мађарска влада и те како била заинтересована за све оно што се дешавало међу југословенским Мађарима. Занимљивост ове представке, која сведочи о томе како је мађарска национална мањина видела свој положај у југословенској државној заједници у тим немирним временима, по нашем мишљењу, завређује објављивање у целини. Он се бави проблемима који су сврстани у три групе, и то: политичка, културна и привредна дискриминација.

*
* *

I ПОЛИТИЧКЕ ДИСКРИМИНАЦИЈЕ

*Грађанска права нису једнака и вештачки се спречава њихово стицање
од стране несловена*

Опште је позната чињеница да је коришћење грађанских права, а у данашње време и коришћење разних природних права и овлашћења, у свим државама резервисано за држављане дотичне државе. Стицање, а нарочито доказивање држављанства је у данашње време за појединце и за мањинске групе најчешћи животни циљ и проблем. Југословенски Мађари су још од почетка у беспримерно лошој ситуацији и стално и систематски су гурани у ред другоразредних поданика. Не говорећи о потешкоћама из година оптирања, често и о аномалностима, Југославија је тек 25. септембра 1928. године донела Закон о држављанству, којим је требало да се регулише до тада прилично несигурна ситуација. У параграфу 53 ст. 2 се, додуше, у духу мировног уговора признаје држављанство стечено на припојеним подручјима на темељу завичајности, међутим, уручивање сведочанства о држављанству — Мађарима који су у духу прописа мировног уговора постали југословенски држављани — подлеже бескрајним, често неразумљивим процедурама. Као последица оваквог несрећеног стања било је протеривање на хиљаде Мађара усред зиме, током 1934. године после убиства краља.

Тешкоћа око прибављања сведочанства о држављанству је највећа препрека за прибављање разних овлашћења. Мађарима се ускраћује издавање путне исправе за путовање у иностранство углавном са образложењем да нису у стању да прикажу сведочанство о држављанству. То је било наведено и у меморандуму мађарске националне мањине упућеном југословенској влади 1936. године, а да се у овом погледу могао уочити ма какав напредак.

При стицању држављанства дискриминаторски је параграф 12 Закона о држављанству, који чини разлику између могилаца српске, хрватске и словеначке народности и могилаца осталих националности, као и пракса која код несловенског живља ионако строге прописе још више поопштрава.

У својим политичким правима Мађари су оштећени и прописом о забрани удруживања по расној основи

Безрезервно коришћење јавних права и слободно учешће у политичком животу на бази једнакости у правима држављана је право које најнепосредније проистиче из држављанства. Мађари не могу да се користе тим правима у тој мери као словенско становништво. У параграфу 13 Устава диктатуре из 1931. године забрањена је ма каква политичка организација или оснивање партија на бази племенске, верске или расне припадности. Стање је данас, дакле такво да Мађари не могу да имају, нити имају, политичку партију основану на бази мађарске националности.

Мађари не могу да обезбеде пропорционално представништво у парламенту

У парламентима диктатуре Мађари нису имали ни једног представника, јер онот једног посланика који је на владиној листи као члан владине партије био изабран, боље речено именован за представника Мађара, не можемо сматрати овлашћеним представником Мађара. Избор др Варадија 1939. године за сенатора није решио питање парламентарног представништва Мађара у парламенту. Пропорционално према броју мађарског живља, Мађари би требало да имају, и уз најстрожи критеријум, 4 до 5 сенатора и 10 до 12 посланичких мандата. Мађари за себе нису могли бирати представнике на изборима диктатуре на основу изборног закона од 12. септембра 1931. године и његовим изменама. Све партије су биле обавезне да поднесу кандидатску листу која обухвата најмање половину административних срезова, а које треба, опет, да леже у најмање 6 бановина, а треба да их предложи најмање тридесет бирача. Мађари су могли у најбољем случају скупити предлоге у оним срезovima у којима Мађари живе у великом броју. Има само две бановине (Дунавска и Хрватска Бановина), односно део ове који представља бившу Савску бановину, у којима би по срезovima Мађари могли да прикупе по 30 предлагача. Према томе, до парламентарног представништва могли су доћи једино под условом да ступе у изборну коалицију са српским или хрватским државним партијама, а самостално никако. Коалиција, пак, значи ограничење слободне политичке опредељености и принудно ограничење сопствених интереса. Нов изборни пропис из марта о.г. донео је измену само у том погледу што државну листу из 55 изборних срезова треба да предложи најмање 100 бирача из 15 срезова. Оснивање мањинске партије и истицање мањинских листа је, међутим, и надаље забрањено, односно немогуће.

Мађарска политика која је данас у Југославији могућа није званична и јавна политика самосталне политичке организације Мађара, већ у најбољем случају вођење информативних преговора између руководилаца бивше растурене Мађарске партије са председником владе, с министрима, са баном или са властима о проблемима заштите мађарске политике и просвете. То, међутим, за Мађаре не представља никакав утицај, не представља реалну политичку вредност и не представља учешће у руковођењу

својеном судбином. Представништво Мађара у Скупштини ће убудуће моћи да постоји једино уколико дође до обећане измене у изборном закону којим ће се брисати одредбе и иначе противне уговорима о мањинама, да се не смеју формирати политичке партије и испољавати политичка активност на бази племенске, односно националне припадности.

Управљајући својом судбином, Мађари би највише могли да се користе својим политичким правима у месним аутономијама, у општинским, градским и банским саветима. Потискивање Мађара у позадину, међутим, можда нигде није дошло до толиког изражаја као управо ту. Почев од промене власти, у мађарским општинама су свега једанпут, 1927, одржани општински избори, а иначе свој мандат су месна представничка тела увек добијала путем именовања од стране виших власти. Наши Мађари ни на изборима нису могли постићи пропорционално представништво. С једне стране, због тога што су имена многих Мађара била изостављена из бирачких спискова, с друге стране, због терористичких аката на изборима, због злоупотреба и фалсификата и на крају због тога што су другостепени органи стално саботирали рад представничких тела или поништавали избор мађарских чиновника. Нарочито велику тешкоћу за Мађаре представљао је пропис из општинског закона да председник општине може да буде само онај који перфектно зна српски говорити и писати. Поседнички сталеж који је позван да руководи мађарским селима већ и по својој старости не може да одговори овом захтеву, нарочито у чисто мађарским селима, не говорећи о томе да се са претераним захтевима у погледу познавања језика врло лако може установити недовољно познавање језика за кандидата. Од диктатуре на овоме раде само именовани и градски савети са општинским и градским чиновницима које постављају жупани односно бан. Приликом именовања у свим степенима се брижљиво пази да већина чланова представничког тела буде из редова Словена, па и у чистим мађарским општинама. Од преврата на овамо стално је редуциран кадар мађарских бележника, а последњу двојицу су 1939. године отпустили из службе. Од тог времена у читавој Југославији нема ни један јавни бележник мађарске националности. Мађари су у најбољем случају могли да се запосле као мање значајни писари или подворници или пак као слуге, а и то далеко испод њиховог пропорционалног броја.

Мађари ни у чисто мађарским општинама немају своје представништво и на овој основи недостаје њихово преставништво и у банским саветима

Као резултат свега тога, Мађари ни у најмађарскијим заједницама не могу да се користе својим аутономним правима ни у месним пословима који њих највише тангирају и изложени су на милост и немилост чиновницима који су њима расно, осећајно и психолошки страни, штавише непријатељски расположени. Из изложенога, тако рећи законмерно произилази и само се по себи намеће да Мађари у именованим банским саветима још ни једанпут нису дошли до представника и гласноговорника.

Поред решења парламентарног представништва Мађара, треба, дакле, решити и излечити проблем пропорционалног представништва у месним, општинским, градским и банским аутономијама као и пропорционално запошљавање у државним и месним надлештвима свих степена.

Мађарске официре су лишили чинова

Неровноправни положај у погледу права на држављанство се огледао и у том поступку у којем су резервне официре који припадају мађарској националној мањини обичним службеним обавештењем лишили њихових чинова и деградирали их за обичне редове.

*Није осигурано коришћење мађарског матерњег језика
код органа јавне управе
Финансијске и пореске власти примају само оне Пословне књиге
које су вођене на државном језику*

Ни данас није осигурано право коришћења мађарског матерњег језика пред државним органима и другим органима јавне управе, као ни пред судовима, мада је то у противности са међународним споразумом о националним мањинама. Данас више не би помогло одобрење владе о дозволи коришћења мађарског језика, јер међу чиновницима се једва може наћи такав који мађарски разуме макар и непотпуно.

Још од почетка је забрањено, боље речено у пракси је неизводљиво коришћење мађарског језика у општинским, градским и банским саветима. И помисао на то или сам предлог у том правцу су код словенске већине доводили до таквог отпора, а често и до излива беса, да је употреба мађарског језика од стране мађарских представника ове доводила до угрожавања њиховог телесног интегритета. Конвенцијом о мањинама обезбеђено је припадницима националних мањина да употребљавају свој матерњи језик и у пословном животу. Ипак, државне власти, судови, а нарочито финансијски и порески органи примају само оне пословне књиге које су вођене на државном језику. Занатлије и трговци морају да плаћају посебан порез ако на својој фирми, поред натписа на државном језику, допишу и на свом матерњем језику, ако већ неким нетрпељивим локалним прописима то није потпуно забрањено.

У највећем броју места још до недавно су сва мађарска удружења, задруге и савези, штавише и мађарска спортска друштва морали на државном језику да обављају своје интерно пословање и вођење записника мада несмачка национална мањина може на овом пољу да користи свој матерњи језик.

*Из буџетске помоћи Маћари или уопште нису ништа добили,
или су несразмерно мање добили од оних којима је други
матерњи језик*

На основу прописа из параграфа 9 Конвенције о мањинама и буџета државе и бановине и уопште из буџета осталих административних јединица треба одвојити пропорционални део у корист културних и социјалних потреба мађарске националне мањине. Ова пропорција није поштована, штавише Маћари су ту веома често потпуно изостављени. Деоба разних јавних помоћи у мешовитим општинама никада није обављена сразмерно према броју припадника националне мањине. Маћари још никада нису добили на њих опадајући аликвотни део, док у исто време немачка национална мањина која је богатија од мађарске добија обимнију помоћ и потпору.

II КУЛТУРНЕ ДИСКРИМИНАЦИЈЕ

Духовни живот и културни положај Маћара највише је погођен стањем у школству, јер су њиме мађарској националној мањини угрожене будућност, мађарска психичка конституција и мађарска национална суштина.

*Ни данас нема самосталних мађарских школа,
а оснивање истих је законом онемогућено*

Делвидешки Маћари немају ни једну своју самосталну мађарску школу, било да је формирана на верској, мањинској, регионалној или приватној основи. Даље опстојање старих аутономних школа укинуто је закон о основном школовању, којим су национализоване све општинске, верске и приватне школе, и не само да су школе национализоване већ и сва имовина која је служила за издржавање тих школа, до недавно и без икакве накнаде. У последње време, накнаде које се утврђују судским одлукама не представљају никакво обештећење, а за дугогодишњу употребу не досуђују никакву накнаду.

*У односу на број становника Маћара, број мађарских одељења
у школама не досеже ни половину очекиваног*

Југословенски закони о школству толеришу само државне школе, а настава за припаднике националних мањина обавља се у паралелним мањинским одељењима. Маћари немају никаквог утицаја на обављање наставе у овим одељењима. Осим тога, ни број одељења не достиже ни половину оног броја који би одговарао броју Маћара. Југословенска званична статистика не исказује редовно број мањинских одељења и њихове статистичке односе. Статистика за школску 1933/34. годину, коју је југословенско министарство иностраних послова припремило за штампу, делимично, до-

душе тенденциозно, али највише се приближава стварности, приказује да су за Мађаре постојала 33 одељења забавишта са 31 васпитачем и 2.546 полазника. У основним школама било је 457 одељења са 434 наставника и 29.679 бака; у једној учитељској са пет наставника било је 25 бака, док је у 2 гимназије учило 365 бака.

Стање статистике се веома мало променило до краја прошле школске године. Једино почетком ове школске године отворено је неколико одељења основних школа у оним местима у којима су месне просветне власти до сада онемогућавале отварање мађинских одељења у школама. Али ни данас још не можемо говорити о кореним побољшању ове ситуације.

Нема ни једног мађарског забавишта, само припремних разреда на српском наставном језику

Статистика исказује 33 мађарска забавишта. Ово, међутим, не одговара стварности. Закон о основном школовању не познаје забавишта, већ само припремни разред, и то тамо где у већем броју живе припадници националних мањина. Циљ припремног разреда је тај да деца припадницима националних мањина омогући уписивање у школе са државним наставним језиком, да они још у предшколоко доба науче српски језик. Наведена 33 забавишта су, у ствари припремни разреди са српским наставним језиком, у којима не ретко предају забавиље које мађарски ни не знају.

Незадовољавајуће стање у мађарском основном школовању проузроковано је прописом из параграфа 16 Устава из 1931. године и параграфа : 9, 46, 68 и 164 Закона о основним школама.

У параграфу 45 Закона о основним школама од 5. децембра 1929. године прописано је да се настава у мађинским одељењима основних школа обавља на језику националне мањине, према томе у мађарским одељењима на мађарском језику. Исто то је прописано и у члану 9. мађинског споразума из 1919. године. Насупрот томе, чест је случај да је услед претераног шовинизма учитеља, управитеља школа и школских надзорника настава на мађарском језику немогућа, као што је то случај у Скореновцу, где се настава годинама обавља искључиво на српском језику, а писање и читање се учи искључиво ћирилицом. Мађарски момци који заврше ову школу не могу прочитати књигу на мађарском језику, на мађарском језику знају само ћирилицом писати, а ако њихови родитељи добију писмо од своје деце, не знају да га прочитају.

У мађарским одељењима нема потпуне мађарске наставе, већ се само поједини предмети предају на мађарском језику, наравно, ако наставник зна мађарски

Конвенцијом о мањинама и законом о основном школовању прописано је такође да се настава у мађинским школама, односно у мађинским одељењима, има у потпуности обављати на мађарском језику. Пракса је,

међутим, таква да се у овим одељењима само поједини предмети предају на мађарском језику, док се настава претежно одвија на српском језику. Пропис је тај да такозване националне предмете, као што су српски језик, историја, географија, уставно право, треба предавати на државном језику, док остале предмете на мађарском језику. Често се пак дешава да се и остали предмети предају на државном језику, а у V и VI разреду основних школа настава претежно тече на српском језику.

У мешовитим селима, на пример у Ороссалашу, Бочару итд. подучавање мађарске деце се обавља на српском језику, мада према њиховој бројности постоји могућност да се за њих отвори мађарска школа. Мађарска деца која изађу из оваквих школа не знају на свом матерњем језику ни читати ни писати. Било би пожељно да у оним општинама где број мађарске деце не досеже одређен број од 30, мађарску децу науче да читају и пишу латиницом. Од тога су се до сада школске власти ограђивале, углавном с тим изговором да би децу преоптеретило учење и азбуке и абецеде. У исто време се, међутим, у неким мађарским одељењима деца уче трима писмима: мађарској латиници, српској ћирилици и хрватској латиници.

Поред свих ових тешкоћа, за мађарско школовање је злогласно тзв. анализирање презимена. На основу једног прописа из 1922. године који је објављен под бројем С.М. 14.449, „националност детета треба установити по оцу, док у спорним случајевима одлучују надлежне власти. Ако славенска и немађарска мати тражи заштиту против мађаризације свог детета, у томе јој треба пружити подршку...“ Овај пропис је министарским наредбама често новелиран, штавише, он је и повучен, али се пракса ни до данас није изменила.

Просветне власти и данас покушавају да спрече да мађарски родитељи школују своју децу у мађарским одељењима

Министар просвете је, сходно свом обећању датом током ове године руководиоцима Мађара, својим општим прописом забранио да се врши анализирање порекла презимена, те је наредио да деца могу похађати ону школу коју за њих изаберу њихови родитељи. Насупрот томе, како је др Варати указао приликом своје аудијенције код министра председника Цветковића, на многим местима подређене просветне власти онемогућавају да родитељи са немађарским презименима уписују своју децу у мађарска одељења. Траже прибављање разних уверења, затим захтевају молбе са скупим таксама, а потом у много случајева молбу одбијају са мотивацијом да од својих претпостављених органа нису добили нова упутства у погледу укидања анализирања порекла презимена.

Анализирање порекла презимена мађарских ђака често води и томе да се снизи број мађарских ђака испод законом предвиђеног минимума и тиме се свој мађарској деци онемогући да похађају мађарску школу, те се многа мађарска деца приморавају на школовање на туђем — државном језику.

*После намерног протеривања, отпуштања и пензионисања
мађарских наставника, још и данас је у пракси
да се расположиви наставни кадар премешта у српске крајеве*

Несрећено питање наставника мађарске националности и мађарског матерњег језика много погоршава просветну ситуацију Мађара. Приликом преврата велики део мађарског просветног кадра је био протеран, један део је био пензионисан или отпуштен из службе. Пензионисања и отпуштања су се и надаље настављала, а они који су задржани у служби премештени су у српске школе, често и у најудаљеније крајеве државе. На пример у Ниш, Призрен, Крагујевац, Струмицу, Марибор, Птуј итд. Влади су у више наврата у дугачким меморандумима била набрајана имена оних наставника чије би поновно враћање у мађарска одељења донекле ублажило несташицу мађарског наставног особља. Неки случајеви су исправљени, али у претежном броју случајева није се уопште ништа предузимало. Од 434 учитеља у 457 мађарских одељења, из горе споменуте статистике, једва да је половина мађарске националности, остали су Срби, у најбољем случају Немци, који или једва знају или уопште не знају мађарски. Ублажила би се ситуација ако би реактивирали превремено пензионисане мађарске наставнике и вратили све размештене и поставили у мађарска одељења.

*У београдској мађарској учитељској школи још увек наставни језик
није у потпуности мађарски, а насупрот несташици у наставном кадру
мало је дипломираних ђака који су добили запослење*

Ни мађарско одељење успостављено при учитељској школи у Београду такође не служи за обнављање мађарског наставног кадра јер на овом одељењу, које се налази у удаљеној престоници, поред постојећих економских услова, осиромашено мађарско друштво само уз велике напоре може да школује своју децу за учитеље. Годинама се настава адвирала само у једном разреду чије бројно стање од 25 до 30 ученика је веома мало за ублажење постојеће несташице у учитељима. Њихово обучавање је такође недовољно у погледу учења мађарског језика и овладавања мађарским духом. Већина предмета се предаје на српском језику а оне који дипломирају, па и оне мађарске препарандисте који заврше српску учитељску школу, веома ретко постављају просветне власти за учитеље, а и оне које поставе не шаљу увек у мађарска одељења. Од свршених ђака мађарског одељења београдске учитељске школе, који су дипломирали 1939. године, више их је постављено у Старој Србији него у Војводини.

Од садашњих школских надзорника једва који познају мађарски језик тако да за надзиравање наставе на мађарском језику уопште нису подобни. Било би пожељно ако би за обилазак школа са мађарским одељењима поставили школске надзорнике којима је мађарски матерњи језик.

На подручју Хрватске Бановине живи 85 до 90.000 Мађара за чије потребе је тек недавно отворено неколико мађарских одељења, док њихов претежан део је још и сада принуђен да похађа хрватске школе.

За потребе југословенских Мађара данас постоји само једна осмогодишња (у Суботици) и једна четворогодишња (у Сенти) мађарска гимназија, јер су остале, као и грађанске школе посрбљене

Са гледишта културних прохтева Мађара, средњошколска настава на мађарском језику је потпуно недовољна. Законом су средње школе, исто тако као и основне, национализоване, те данас може бити говора само о мађарским одељењима успостављеним у државним школама. Међу њима може бити говора само о гимназијама, јер је законом одређено да се у грађанским школама настава може обављати само на државном језику. За југословенске Мађаре, који броје око пола милиона душа, стоје на располагању само мађарска паралелна одељења у осмогодишњој гимназији у Суботици и четворогодишњој гимназији у Сенти. Стање ћемо разумети тек када сазнамо да су пре слома Мађари имали на располагању 48 грађанских и 19 средњих стручних школа. Осим тога, у свакој државној гимназији била је успостављена катедра српског језика па је за ученике којима је матерњи језик српски учење српског језика било обавезно, а за остале факултативно. Да југословенски Мађари имају само ову привилегију, скинуо би се са дневног реда проблем да мађарска омладина када изађе из средњих школа појма нема о мађарском језику и правопису, а потпуно јој је непозната књижевност, историја и духовна култура њене нације.

Мађарска настава на мађарским одељењима суботичке и сентанске гимназије је илузорна. Као што горе цитирана статистика показује, у 1934. години на мађарским одељењима није предавао ни један наставник мађарске националности, већ искључиво наставници са српских одељења. Према горе цитираној изјави др Варадија, стање се ни данас није битно изменило, јер два до три запослена мађарска професора ни издалека не могу задовољити потребу за обављањем наставе у читавој школи.

Представљало би извесну помоћ ако би београдско Министарство просвете поставило неколико младих Мађара који дипломирају на филозофском факултету и упутило их на рад првенствено у војвођанске средње школе, ако би реактивирало пензионисане мађарске професоре и ако би вратило у мађарска одељења оне мађарске професоре који раде у српским средњим школама.

У средњим школама је забрањено оснивање литерарних дружина по расној и верској основи

Оно што у средњошколској настави недостаје у погледу матерњег језика и духа, то би се могло надокнадити у литерарним дружинама којима би руководили наставници мађарског језика. У Закону о средњим школама је, међутим, изричито речено да се никакво омладинско удружење не може оснивати на бази расне, племенске или верске припадности, па према томе ни мађарска литерарна дружина.

Даљи недостатак читавог основног и средњег школовања са мађарског гледишта је тај што су уџбенике за потребе мађарских одељења пре-

тежно писали Срби па је тако мађарски стил и дух уџбеника у њима или погрешан или се показује туђинским, што такође представља штету по мађарски културни дух. Међутим, недостатак ових уџбеника је и тај што њихов програм углавном и претежно обрађује српску литературу и историју те мађарска деца ни на тај начин не могу да се упознају са културом свога народа, његовом књижевношћу, чистим језиком и историјом.

*Ни на једном југословенском факултету не постоји катедра,
па ни лекторат мађарског језика*

Из горњег произилази да Мађари не располажу вишим школовањем, нити вишом просветном институцијом. Док је пре рата на београдском факултету била организована катедра мађарског језика, која додуше није била попуњена, а на загребачком факултету је радила и катедра мађарског језика, дотле сада ни у Београду нити Загребу не постоји катедра а ни лекторат за мађарски језик, књижевност или историју. А основни захтев за наставно особље у мађарским одељењима био би тај да се оно упозна са највишим степеном мађарске културе. Тим пре се осећа недостатак ове мађарске катедре што југословенски држављани могу само са посебним одобрењем министарства просвете да се школују на иностраним факултетима. До сада ниједан мађарски студент није добио дозволу за похађање факултета у Мађарској.

Према закону о основном школовању, сваковрсна просветна делатност и дошколовање, па било то и одржавање алфабетских течајева, искључиво је задатак државе. Ако данас, као ни у прошлости, не прогањају као илегалне школе овакве мањинске иницијативе, на основу постојећих законских прописа месне власти могу у свако доба да спрече и осујете курсеве за дошколовање, за народно просвећивање, алфабетске течајеве, серије предавања и разне приредбе које организују Мађарска културна друштва.

Као основни недостатак мађарског културног живота др Варади је изнео председнику владе непостојање мађарског културног савеза. Основни предуслов за свеобухватан и јединствен културни рад је постојање централног дома културе и централно руковођење и усмеравање. Кроз 22 године београдске владе су се чувале тога да Мађари, попут немачког Културбунда, имају своју одговарајућу централну организацију. Сва културна стремљења Мађара су месног карактера, расцепкана једна од других и била су упућена на локалне иницијативе. Власти нису дозвољавале ни оснивање друштава — филијала. И саме постојеће читаонице, просветне организације, момочка удружења, удружења газда итд. били су више сужене организације. Потврђивање њихових статута одуговлачили су годинама, многа од њих немају ни данас одобрена правила само зато што овако могу у свако доба да им забране даљи рад. Одбијање потврђивања појединих правила образложено је тиме, на пример, за правила читаонице из Доњег Михолца које је уследило маја ове године, да „руководство и чланство удружења не пружају никакву гаранцију да ће се придржавати статута удружења“.

Велику сметњу представља за културни напредак Мађара и то да и културна и привредна удружења националних мањина које су потпуно лишена сваке политике могу веома тешко и после читавог низа интервенисања да добију одобрење за рад. Не дозвољавају ни оснивање тзв. друштава пријатеља школе чији би био задатак да прате развој мађарске Ђачке омладине, да друштвеним путем омогуће пружање подршке сиромашним Ђацима, да расписују конкурсе, да их оријентишу и помажу у избору занимања и да дејствују у свим стварима које се односе на морални живот и животне циљеве Ђачке омладине. Ова организација би, међутим, потпомогла васпитање будућих мађарских Ђака и њихово одржавање у мађарском духу.

Власти онемогућавају постојање професионалног мађарског позоришта и не дозвољавају њихово оснивање

Једно од средстава које најефикасније делује на духовну културу је позориште. Власти онемогућавају постојање мађарског професионалног позоришног живота на тај начин што забрањују оснивање мађарског професионалног позоришта. До преврата на овом подручју су радила три стална мађарска позоришта у шест сталних позоришних зграда. Чланове позоришних трупа су протерали а позоришне зграде су употребили за потребе српских позоришних трупа. Мађари су од тога времена упућени на представе аматерских позоришних група а и ове могу да се одрже само у том случају када успевају у томе да с времена на време добију дозволу за одржавање представе након што су одстранили разне потешкоће које им постављају потпуно неосновано разни месни органи власти. Ма како да је одличан ниво квалитета извођења мађарских аматерских позоришта, она ипак не могу на задовољавајући начин да се афирмишу, јер насупрот српским позориштима, која добијају државну субвенцију, за представе мађарских позоришних трупа треба плаћати скупе порезе на забаву и друге дажбине. Уз добру вољу ова аномалија би се могла избећи као што се то не једанпут десило уочи избора, али по обављеним изборима ове привилегије су се поново ускратиле. Међутим, није могло бити ни говора о томе да с времена на време мађарски уметници, научници и позоришне трубе добију улазну дозволу ради гостовања или одржавања предавања на територијама настаненим припадницима мађарске националне мањине.

Што се тиче аматерске делатности, треба још напоменути да уколико је после вишеструког цензурисања напокон добијена дозвола за приказивање по којег позоришног комада у једној општини, онда је ради приказивања истог позоришног комада у другој општини било потребно, а и сада је тако, да се обави читав поступак из почетка, укључујући ту и цензуру.

Штампа је позвана да служи духовној култури, међутим, она је већ годинама под строгим цензуром која забрањује и то да се имена мађарских села објављују на мађарском језику.

Још и данас постоји цензура писама

И данас још постоји систем полицијског прегледа писама која стижу на пошту, тако да не постоји слобода општења мисли преко поште.

Власти спречавају увожење књига из Мађарске

Препреке за увожење књига из Мађарске још и данас постоје. Издавање мађарских књига у Југославији често је предмет напада нетрпељивих локалних органа који су не једанпут бруталном силом спречили прикупљање претплате за исте.

Посебан проблем представља законски пропис према којем се у свим школама могу употребљавати само уџбеници државног издања. Мађарске уџбенике штампају у за то недовољно опремљеним штампаријама (Београд, Сарајево), наравно, са много штампарских грешака и са слабом спољном опремом.

Једна од снага за неговање мађарског језика и мађарског духа могла би да буде и мађарска црква. Слободу вероисповести и слободно обављање верских обреда осигурали би како прописи из Устава, тако и међународно право. Претежни део Мађара су следбеници римокатоличке цркве. У редове протестаната сврстава се око 54.000 реформата и око 3.000 мађарских евангелиста. Положај католицизма је у принципу рашчишћен и осигуран прописом из члана 12 Устава. Положај реформатске цркве регулисан је у закону о протестантским вероисповестима. Мађарски евангелисти не могу да имају своју цркву, већ могу да имају само своје посебне парохије под окриљем немачког или тотског евангелистичког бискупа.

Од верских заједница су одузели право управљања школама

Посебна болка верских заједница је још увек то да су им одузели право да одржавају своје школе, тј. све школе у свим степенима су одузете. Као и од свих осталих институција које су одржавале школе, одузето је право не само на држање већ је одузета и имовина, тј. школске зграде, опрема и сва имовинска основа из које су се школе издржавале.

Мађинске ученике који похађају одељења са државним наставним језиком присиљавају да уче веронауку на српском језику

Учење веронауке на матерњем језику наилази такође на препреке. Мада данас већ није такво стање као у прошлости када нису свештеници односно вероисповести предавали веронауку већ лаици, често припадници друге вероисповести, православци или људи без конфесије, ипак представља ограничење што од 1934. године само ученици мађинских одељења уче

веронауку на матерњем језику, док мањински ученици у већинским разредима су присиљени да на словенском језику уче веронауку. Познато је да се основни елементи вероисповести, вера у Бога и постојање једног вишег моралног живота, могу усадити у човека само у доба нежног дечјег доба. Може се замислити какво верско осећање и веру може да стекне оно дете које, нарочито у првим годинама свог школовања, верску наставу веома тешко или никако не разуме.

Верске заједнице националних мањина, нарочито римокатоличка црква, ни сада не добијају пропорционални део субвенције

Мањинске верске заједнице, а нарочито римокатоличка црква, ни у прошлости а ни данас не уживају уставом и међународним правом признато право на добијање једнаке, односно пропорционалног износа државне помоћи. Помоћ коју даје држава и друге самоуправне јединице увек је испод износа државне помоћи. Помоћ коју даје држава и друге самоуправне јединице увек је испод износа који би пропорционално одговарао броју припадника тих цркава, док православна црква која је на државном језику добија субвенцију која надалеко надмашује пропорционални број њених верника. И из читавог духа државног руковођења избија привилегисање православља, насупрот западним вероисповестима, само зато што је ова вероисповест носилац источних и словенских идеја.

Одбијање конкордата је још и данас велика сметња за Мађаре који су претежно верници римокатоличке цркве.

Ратификовање и спровођење конкордата склопљеног јула 1934. године поправило би стање мађарске католичке мањине. То, међутим, услед тако рећи револуционарног отпора православне цркве, још ни до данас није уследило и изгледа да је и скинуто са дневног реда.

Накнаду за национализовану земљу од мањинских вероисповести за потребе аграрне реформе још нису исплатили

За сагледавање целокупности положаја мањинских вероисповести треба додати да за земљу одузету за потребу спровођења аграрне реформе од цркава, свештеника и кантора још ни до данас нису у готовом исплатили накнаду, односно обештећење, мада та свота није ни праведна нити одговарајућа.

III ПРИВРЕДНА ДИСКРИМИНАЦИЈА

На привредном пољу југословенски Мађари се боре са две врсте потешкоћа. Они носе на својим леђима тежину опште привредне ситуације

и тежину несрећености која проистиче из привредног сребивања њихове државе. Томе се придружује и серија таквих државних прописа помоћу којих се иде на слабење привредног положаја Мађара.

Најновија дискриминација на овом пољу је ограничење промета некретнинама, које је изнео др Варади. На основу министарских наредба, издатих прво 1936, па затим 1938. године, пренос права власништва над некретнинама у северном граничном појасу и у целој Војводини везан је за дозволу посебних комисија успостављених поред средњих судова. Као образложење ове наредбе наведени су извесни социјални моменти (спречавање спекулације земљом), али пракса се окомила искључиво против припадника националних мањина. Комисије су само у најређим случајевима одобравале куповину некретнина од стране припадника националних мањина, па ни у тим случајевима када је део земље откупљивао члан породице. У неким случајевима, када би се купац одрекао своје националности, могао је да дође до јутра-два земље. Иначе, спречавали су да Мађари купују не само земљу, већ и стамбене зграде, а спречавали су и то да Мађари узимају земљу у закуп. Практика се још ни сада није изменила, мада је наредба, као што смо споменули, прво ублажена фебруара ове године, наредбом министра од 19. септембра која је била написана на свега четири реда, иста је стављена ван снаге. Али до сада није донето упутство о спровођењу ове наредбе, тако да до сада она није ни спроведена.

Накнаду за национализовану земљу од мађарских поседника исплатили су у државним обвезницама, које се не могу уновчити

Осим ограничења промета некретнинама, које има за циљ смањење постојећег земљишног поседа Мађара, велику масу Мађара радикално је погодила у њиховим основним условима постојања брутално спроведена аграрна реформа. Њом је уништен сталеж мађарских велепоседника, који су још и сада погођени тиме што је утврђени износ за обештећење сувише мали, а што за досадашње коришћење земље нису добили никакву накнаду, већ једино су добили државне обвезнице које не могу ни уновчити, нити претворити у другу вредност.

Мађарску сиротињу су једном за свагда искључили из аграрне реформе

Аграрна реформа је најтеже погодила мађарски аграрни пролетаријат. Мађарска сиротиња је на основу прописа из члана 5 Наредбе од 1. јула 1920. године једном за свагда искључена из аграрне реформе. Ово наређење до сада уопште није ублажавано, тако да аграрни интересенти-припадници националних мањина ни приликом каснијих аграрних ревизија нису добили ни једну бразду земље. Нарочито отежава положај ове сеоске сиротиње чињеница да су претежно мађарски пољопривредни радници обрађивали оних 483 велепоседа који су у Војводини током аграрне реформе раз-

дељени. Укидањем велепоседа они су остали без запослења, на основу законских прописа земљу нису могли да добију, те су остали без икаквих могућности за живот. Многи од њих су се иселили у прекоокеанске и друге европске земље. У занате се они нису разумели, пољопривредног посла нису могли добити, тако да им је једино остало да живе у беду.

Проблем мађарске сеоске сиротиње толико се натоварио на југословенски привредни живот да данас њихова судбина представља проблем и за југословенске власти, те се оне више не либе од извесних локалних решења. У Јужној Србији су неким мађарским колонистима доделили земљу. Представнички савет у Темерину на основу предлога удружења газда издејствовао је пре избора да се бележничка земљишна компетенција издели у полајутарским парцелама на 25-годишњи закуп мађарској сиротињи, који под руководством удружења газда воде планско газдовање на овој земљи. Месни представнички савет у Торжи доделио је 34 грађевинска плаца мађарским месним безземљацима. Богатије месне газде прикупили су 180.000 динара, како би се из тог новца дао зајам од по 6.000 динара за подмирење трошкова за набавку дрвене грађе за подизање кућа на овим плацевима. Све су то прописи месног карактера, који не превазилазе карактер самопомоћи и у основи не побољшавају положај мађарске сеоске сиротиње. Велику би помоћ представљало то ако би из земље која ће се добити одводњавањем Панчевачког рита доделила земља и мађарској сиротињи, под истим условима као и онима којима је матерњи језик словенски. Оваквих нређења, међутим, до сада још нема.

Многе општинске пашњаке су такође употребили у аграрној реформи мада по новели аграрног закона из 1933. године они не смеју да се деле. До сада, међутим, општине, а нарочито мађарске општине, своје пашњаке нису добиле натраг. Такође још није спроведена наредба аграрног закона из 1933. године, а нарочито не у мађарским селима, да се општини мора оставити по 100 јутара оранице.

Положају мађарске сиротиње могло би се помоћи организовањем јавних радова, под условом да се на њима запошљавају и мађарски радници. Дешавало се не једанпут, на пример, приликом радова у безданској шуми, да су довлачили стране, јужносрбијанске раднике, док је у исто време село било пуно мађарских незапослених радника. Исто тако, приликом зидања новосадске бановинске палате доведени су са стране радници, док су у исто време многи од тамошњих зидара и других радника били незапослени.

Наређено је да се отпусте мађарски радници и намештеници из фабрика, предузећа и бродарских агенција

У протеклим годинама присиљавали су руководиоце и у мађарским фабрикама и предузећима да отпуштају мађарске раднике који су иначе располагали радним искуством, чиме су ови изгубили своју животну егзистенцију. Масовно су отпуштали своје мађарске намештенике и друга предузећа и бродарске агенције. Положај ових мађарских трудбеника још ни до данас није регулисан и они ни до данас нису могли да поврате могућност зарађивања.

*Народна банка не даје кредите општинским новчаним заводима
мађарске националне 'мађине*

Међу проблеме привредног живота спадају и новчани, односно кредитни проблеми. Многи постојећи општински штедни, односно кредитни заводи морали су да обуставе свој рад јер им Народна банка није давала кредите. Нису помогле ни физионалне трансакције, јер ни овако фузионалне мањинске кредитне установе нису добијале кредите. Тамо пак где су већи индустријски или кредитни заводи били у мањинским рукама, тамо је такође требало већину акција и места у управним одборима предати Словенима, тј. предузеће је требало национализирати. Оснивање нових новчаних општинских завода, кредитних или других задруга на мањинској основи данас је веома тешко, јер ради оваквих чисто мађарских институција месне власти не посматрају добронамерно и праве им сметње у обезбеђивању кредита. У исто време задруге Немаца могу слободно да раде. Привредна ситуација данас без кредита је веома тешка.

Тешко погађа мађарски привредни живот и наређење које се односи на језик којим треба да се воде пословне књиге, према којем се и ту признаје искључиво државни језик. Тежак је то терет за старије генерације које не познају државни језик јер морају ангажовати посебне књиговође и у оном случају када им он иначе не би био потребан. Тамо пак где економска ситуација не дозвољава ангажовање посебног службеника који говори државним језиком, тамо не остаје друга алтернатива већ обуставити рад.

Оснивање мађарских удружења газда наилази на велике 'потешкоће

Удружење газда је једна од снага привредног удруживања Мађара, нарочито мађарских пољопривредника. Има општина где поједини претерано ревност српски службеници постављају разне тешкоће пред оснивање ових организација а негде и забрањују рад. Оснивање нових удружења газда, попут оснивања других културних удружења, скопчано је са низом потешкоћа и интервенисања, што није увек ни успешно. За одржавање привредних предавања потребно је посебно одобрење, које се често и не добије, чиме се спречава привредно просвећивање Мађара, подизање њихове економске културе, а тиме и подизање нивоа њиховог благостања.

*Коефицијент чистог катастарског прихода је већи
у Војводини него на другим подручјима*

Можда највише погађа привредни живот Мађара тешка суштина политике и усмеравања опорезивања. Основа за опорезивање дохотка од пољопривреде је чист катастарски приход, утврђен у крунама, при чему је коефицијенат, чијим множењем се успоставља паритет ове суме према динару, одређен друкчије за разна подручја. Овај коефицијент за Војводину, која је настањена Мађарима, у односу на остале крајеве земље несразмер-

но је висок, следствено чему Мађари треба да плаћају несразмерно више порезе од осталих. Осим тога, неизрађен и нејединствени порески систем сам по себи представља широко подручје за тенденциозно и неправедно опорезивање.

У пореским комисијама Мађари нису пропорционално заступљени

У комисијама за разрез пореза, као и у комисијама за решавање по пореским жалбама, Мађари нису у довољном броју заступљени, а покаткад их ту уопште нема па се према томе порез за припаднике мађарске националне мањине пристрасно превисоко одређује.

Као крајњу консеквенцу можемо напоменути да је поред тога што се политички, културни и привредни положај Мађара у поређењу са протеклим годинама можда и ублажио, у основи и у суштини се није побољшао, а ни у ком случају у оној мери у којој би се то могло очекивати поводом зближавања југословенско-мађарске спољне политике“.

*
* *

Наравно, југословенска влада и поред веома сложене унутрашње политичке ситуације, а у контексту заоштрених међународних ратних збивања, није могла изаћи у сусрет свим жељама и захтевима мађарске националне мањине у Југославији. Мада је 12. децембра 1940. године дошло до југословенско-мађарског зближења, којим се позивало на „добросуседство, искрено поштовање и обострано поверење, те изражена жеља за просперитетом подунавског простора“, исувише је било јасно да се мађарска страна неће одрећи шансе и прилике која јој се пружила савезништвом са Трећим Рајхом а све у правцу ревизије Тријанонског уговора и рестаурације сентиштанске Угарске.

У то време, југословенска страна покушавала је да своје намере за добросуседством са Мађарском докаже допуштањем организовања мађарске националне мањине у тзв. Културни савез Мађара у Југославији. Мада су правила овог Савеза наговештавала његову културну делатност, он ће за веома кратко време постати средиште мађарског иредентизма на југословенском, а посебно на војвођанском простору.

НЕКОЛИКО ЗАПАЖАЊА О ДВАДЕСЕТСЕДМОМАРТОВСКИМ ДЕМОН-СТРАЦИЈАМА У ВОЈВОДИНИ

У историографији, а посебно публицистици, постоје релативно бројне разлике у интерпретацији 27. марта и његовог историјског значења. Мада су разлике, углавном, различитог смисла и научне вредности, могле би се у основи свести на питање политичке опортуности војног пуча, његове аутохтоности, да ли је све било у складу са националним интересима и традицијом, ко су политички инспиратори и организатори, и друго. Ове и друге контроверзе објективно, међутим, не доводе у питање деликатност укупног међународног положаја Југославије и њену стратегијску важност у освајачкој и експанзионистичкој политици Немачке и њених савезника, али се сасвим разилазе у ставу: да ли је отпор био једина алтернатива и није ли се њиме платила превелика цена од стране српског народа. Дилема, отпор или пак повиновање немачким интересима и њеном експанзионизму, ипак су само хипотетичка питања која у историографији по правилу имају карактер произвољности.

След историјских догађаја у Европи убедљиво је потврђивао да Југославија већ од 1938. године није имала много избора и да се нашла у својеврсном окружењу Немачке, Италије и њихових савезника. „Аншлусом“ Аустрије од 1938. године, италијанском агресијом на Албанију и њено покоривање, као и приступањем Мађарске, Румуније и Бугарске Тројном пакту, Немачка и Италија практично су директно контролисале укупан југословенски гранични простор.

Додајући томе и политику Велике Британије према Југославији која је углавном почивала на обезбеђењу њених интереса, сасвим је извесно да се југословенска држава нашла у тешкој политичкој ситуацији и неизвесности.

У првом реду, било је тешко очувати основу дотадашње неутралистичке спољне политике, у коју су веровали званични носиоци политичке власти. Ово утолико пре што су и унутрашња политичка превирања у Југославији, већ увелико показивала знаке дубље поларизације и југословенске државне дезинтеграције. Премда се очекивало да ће споразумом Цветковић—Мачек и стварањем Бановине Хрватске 1939. бити

превладани југословенски национални проблеми и дугогодишња криза, историјски процеси управо су се развијали противречно и све више антијугословенски. Споразумом су били незадовољни, како радикални хрватски слојеви, тако и многе политичке групе у Србији. За прве, њиме није решено хрватско национално питање и створена независна хрватска држава, а за друге остало је нерешено српско национално питање и отворен процес негације Југославије, као јединствене државне заједнице. Све то у основи карактерише југословенску ситуацију уочи потписивања Протокола о приступању Југославије Тројном пакту. Незадовољство које се јавило у делу војног врха и неких вођстава политичких партија према овој прорачуној оријентацији резултирало је, као што је познато, војним пучом којим је оборен кнез Павле и влада Цветковић—Мачек. Пуч је одмах добио снажну политичку подршку у спонтано насталим и организованим двадесетседмартовским демонстрацијама, које су у ширем смислу изразиле антифашистичко и југословенско расположење демократске јавности, пре свега српске.

Основни политички смисао демонстрација најдубље су изразиле пароле „Боље рат, него пакт“ и „Боље гроб, него роб“ које су наишле на ширу подршку и у Војводини, упркос њеној веома сложеној и специфичној националној ситуацији у којој су неке националне групе, пре свега немачка, већ од раније и директно биле експонирале у подршци Немачкој и њеном експанзионизму према југоистоку Европе. Овоме свакако треба додати и снажнију обнову иредентистичких тежњи унутар дела мађарске националне мањине.

О одјеку двадесетседмартовских демонстрација у Београду недвосмислено говори политичко расположење до кога је дошло у Новом Саду, као административном средишту Дунавске бановине. „Новосађани су са великим одушевљењем, пријатно изненађени, слушали у седам часова ујутро глас Краља Петра II који је прочитао свој Проглас поводом ступања на престо. Сузних очију, грађани су истрчали на улицу, грлећи се и љубећи, клицали: „Живео Краљ“, и друге пароле“, извештавао је у листу *Политика* дописник из Новог Сада. Цео град био је искићен државним заставама, а излози укрушени сликама младог Краља. Посебну активност у овим демонстрацијама у граду развило је соколско удружење које је тог преподнева одржало своју свечану седницу, на којој је њен старешина, др Игњат Павлас, одржао надахнути патриотски говор и, како пише лист, између осталог, рекао: „У судбоносним часовима по наш народ млади Краљ је ступио на престо и преузео краљевску власт. Најсветија дужност свих синова ове земље је да се збију у густе редове око нашег младог Краља и да, вођени њиме, заштите понос и част нашег народа и наше земље, народно јединство, слободу и државне границе. Наш народ жели да живи у миру, он поштује права на живот свих осталих народа“. Позивајући присутне да изађу на новосадске улице и придруже се демонстрантима Павлас је рекао и следеће: „Манифестујте достојанствено. Немојте изазивати никога. Величина и достојанство ваше манифестације нека се огледа у савршеном миру. Погледи читавог народа управљени су данас према ју-

гословенском престолу и према младом Краљу, славом овенчане династије Карађорђевић и према народној војсци, а из народне душе извире орканском снагом поклич „Живео Краљ“, „Живео краљевски дом“, „Живела народна слобода и независност“, „Живела влада народног поверења“, „Живела народна војска“ „Живела моћна Југославија“.

Извештач *Политике* оценио је да је у демонстрацијама у Новом Саду узело учешћа око 25.000 лица, који су се у колонама, из разних крајева града, сливали према споменику Светозара Милетића у центру града. На челу демонстраната били су: Игњат Павлас, др Александар Моч, председник Матице српске, Драгољуб Ристић, индустријалац и председник Одбора резервних официра и ратника из Новог Сада, инж. Лазар Поповицки, председник Обласног савеза Удружења добровољаца и ратника, као и многи представници националних, културних и хуманитарних организација у граду. Новосадски „Дан“, који је такође регистровао на својим страницама ове манифестације, забележио је да су се тога дана у граду цело време певале родољубиве песме.

Чланови КПЈ и СКОЈ-а ни у Новом Саду, као ни у другим градовима и селима, нису били непосредни организатори ових манифестација, али су у њима узели активног учешћа испољавајући своје, пре свега, антифашистичко расположење. До њиховог организовања и иступања у Новом Саду дошло је тек у поподневним часовима када се на улицама појавила, поред националне и државне, и црвена застава, а група омладинаца делила летке тј. Проглас ПК КПЈ за Србију. Тек тада су се у граду чуле и пароле: „Хоћемо народну владу радника и сељака“, „Хоћемо пакт са СССР“ итд. Међутим, новосадска полиција је против ове групе демонстраната интервенисала.

И у Вршцу су, такође, формиране групе, већином школске омладине, изашле на улице и узвикивале пароле, поред осталих и „Доле папа, доле Рим, доле Хитлер и Берлин“ и певајући песме: ... Падај сило и неправдо и др.

Представници грађанских партија смењивали су се у говорима пред масом, а представници Партије и СКОЈ-а делили су тробојнице учесницима митинга, на којем се предпоставља да је било око десет хиљада учесника.

Мартовске демонстрације су се спонтано јавиле и у другим војвођанским местима. Углавном су се на њихово чело, посебно као говорници, стављали виђенији српски интелектуалци. Сведо је био присутан српски патриотизам и спремност да се одупре надирућем фашизму: Тако је, примера ради, у дворишту кикиндске гимназије др Илија Синдик „са сузним очима, видно узбуђен, одржао родољубиви говор својим ђацима, истичући да је двадесетседмартовским догађајима спрана лага са лица српског народа“.

Мада је велики број српског становништва узео учешће у овим демонстрацијама у Војводини изражавајући на тај начин свој патриотизам и национални осећај усмерен пре свега, против немачке доминације на овим просторима, ипак је међу њима, и у много мањој мери, било и оних који ове демонстрације нису одобравали, нити су у њима учествовали.

Ова појава дала се приметити у оним срединама где је покрет Димитрија Њотића имао више присталица, посебно у оредњем Банату.

Немачка национална мањина у Војводини примила је сам чин приступа Југославије Тројном пакту са посебним одушевљењем и као израз немачке доминације у Европи. Међутим, већ након два дана, када су догађаји кренули другим током, завладао је извешан страх јер се расположење против приступа Тројном пакту у неким срединама Војводине претворило и у антинемачко расположење. Немачка национална мањина у Војводини већ је потпала под утицај немачке пропаганде из Рајха, а Културбунд који је основан као швапско-немачки просветно-културни савез, имао је карактер национално-политичке организације којој су, нарочито од 1938. године, основни тон давали млађи и политички агресивнији чланови окупљени у тзв. Покрету обнове (Erneuerungsbewegung) на челу са др Јакобом Авендером. И поред тога, што је немачка национална мањина формално истицала своју лојалност југословенској држави, ипак се она све више национално хомогенизира на платформи национализма и политике Трећег Рајха. Због тога, после двадесетседмартовских демонстрација, однос српског становништва према Немцима добија сасвим нови политички смисао. Тада долази до скидања немачких застава са кукастим крстом, до физичких напада на вође Културбунда у Новом Саду, Жабљу, Озацима, Апатину, Дерињама, Вогњу и другим местима, а у Бачкој Паланци и до убиства појединих фолксдојчера. Већ другог дана демонстрација, вођство Културбунда, на челу са др Сеп Јанком, издало је наредбу да се до даљњег обустави рад месних група Културбунда, а у Немачку се враћа већи број Немаца ради даљих политичких инструкција. Своју сталну везу са Рајхом и Абвером фолксдојчери су имали преко радио станица „Нора“ и „Вере“. Тако су и следили упутства добијена преко њих, које им је Хитлер лично упутуио да се фолксдојчери не одазову на мобилизацију. Највећи број бегунаца Немаца пребацио се у Румунију која је од раније била у Тројном пакту. Ипак, ова вест је стигла прекасно, јер је мобилизација са успехом извршена и у Срему, Бачкој и Банату са великим одзивом и Немаца. Одмах је из Рајха уследио и други позив о обавезном бацању оружја. Домаћи Немци су у мартовским догађајима сасвим на страни Трећег Рајха, што ће се убрзо потврдити у њиховом масовном помагању немачких трупа у надирању и окупаторској подели Југославије.

Све ово упућује на закључак да су мартовске демонстрације у Војводини извесно биле и у знаку противљења политичком понашању немачке мањине, а посебно Културбунда, и неких његових провокативних манифестација које су имале антијугословенски карактер и биле у духу великонемачке нацистичке доктрине. Већ тада се могло наслутити да ће Војводина, због става немачке и неких других мањина, бити поприште озбиљних и дубљих националних сукоба, инспирисаних превасходно односом према Југославији и њеном државном интегритету.

Двадесетседмартовски догађаји изазвали су одређене реакције и унутар мађарске националне мањине у Војводини. Мада је изгледало да ће после потписивања југословенско-мађарског уговора о вечном при-

јатељству 25. децембра 1940. године, и извесног побољшања положаја ове мањине, посебно у сфери културног и просветног живота, доћи до трајније стабилизације међусобних односа и превладавања иредентистичких и сепаратистичких тенденција од стране Мађара, до тог није дошло. Спољнополитички успеси Хортија, нарочито након друге бечке арбитраже, објективно су ојачали ревизионистички дух међу мађарским становништвом у Војводини, а екстремена струја на челу са др Иваном Нађом, почиње да добија све већи број присталица, посебно у Бачкој. Приступ Југославије Тројном пакту (25. марта 1941), ова групација није са задовољством прихватила, јер је сматрала да је тиме „сан о рестаурацији сентиштавнске Угарске одложен за неко друго време“, али ће им двадесетседмомартовски догађаји поново вратити наду. У досадашњој историографији немамо података о томе какав је био стварни одзив и учешће мађарског становништва у мартовским демонстрацијама, али је евидентна чињеница да су оне одржане и у местима где је живело и мађарско становништво. Тих дана, мађарска мањинска штампа у пуној мери подржава новонастале промене и изражава пуну подршку и лојалност новој влади, а посебно младом краљу Петру II. Стварност је, међутим, ипак била нешто другачија. Огромна већина мађарске националне мањине у Војводини стварно ишчекује распад југословенске државе и инкорпорацију тзв. Јужних крајева матици до кога ће убрзо и доћи. Уз благослов Хитлера, већ 28. марта 1941. године у јеку припрема за напад на Југославију, који ће уследити и од стране Мађарске након проглашења Независне државе Хрватске 10. априла, мађарска страна процењује да је Уговор о вечном пријатељству више не обавезује.

У постојећој литератури веома је мало података о држању осталих националних мањина у мартовским демонстрацијама. Наилазимо, наиме, на појединачне податке како су се и Словаци у Бачком Петровцу и Старој Пазови, посебно средњошколска омладина и комунисти, укључили у манифестације, али се сматра да се већина Словака, Румуна, Русина, па и Буњеваца прилично пасивно држала и очекивала даљи ток и расплет догађаја. Из ових оцена свакако треба изузети комунистички и антифашистички опредељене припаднике ових мањинских група.

Код војвођанских Јевреја, међутим, био је присутан изванредан, али краткотрајан оптимизам након мартовских демонстрација у којима су они видели могућност отпора хитлеризму, који је већ увелико широм Европе потврдио свој антисемитски карактер.

Ипак, у ситуацији када још није остварен увид у целину извора (питање је да ли уопште и постоје?), тешко је прецизније судити о реаговању свих националних група. Свакако даће то у будућности бити један од важних научних задатака и комплекснијих вредновања историографије.

Двадесетседмомартовске демонстрације, без обзира на различите оцене о њиховом историјском значењу и последицама које су настале за Југославију, догађај су од несумњиве и преломне историјске важности и карактера. Њима је српски народ, у складу са својом историјском традицијом, пружио отпор фашистичком експанзионизму на Балкану и

Европи шире, и уврстио га у блок великих демократских и антифашистичких покрета у другом светском рату. Историјске могућности и демократске тежње српског и других југословенских народа, дошле су до свог пуног изражаја у организацији антифашистичког и народноослободилачког покрета који је, по свему, имао јединствено историјско обележје и карактер у окупираној Европи. Ове вредности добиле су своју историску потврду и у Војводини, упркос њеној тоталној окупаторској подели и конфронтирајућој националној ситуацији.

Несумњиво да су двадесетседмартовске демонстрације у Војводини и њихов карактер биле претече појаве и организације масовног народноослободилачког покрета у којем је дошло и до стварања одређеног јединства народа на антифашистичкој платформи.

Да ли су сва очекивања и резултати борбе и антифашистичког покрета добиле своју трајну историјску потврду, питање је којим ће се историографија и у будуће морати бавити и о њему потпуније судити — свакако не увек јединствено и сагласно.

MILAN DRČA

EINIGE BEMERKUNGEN ZU DEN DEMONSTRATIONEN VOM 27. MÄRZ IN DER WOIWODINA

Z u s a m m e n f a s s u n g

Abgesehen von den verschiedenen Einschätzungen über ihre Wichtigkeit und ihre Folgen, sind die Demonstrationen ohne Zweifel ein Ereignis von entscheidender historischer Bedeutung.

In der Woiwodina haben die Demonstrationen, was eigentlich der Hauptinhalt dieser Arbeit ist, auch einen bedeutenden Einfluß auf die antifaschistische Vereinigung der serbischen Bevölkerung und der Teile von den nationalen Minderheiten in dem gemeinsamen Volksbefreiungskampf und in der Befreiung von der Besatzungsmacht ausgeübt.

ПОВЕЗИВАЊЕ НОП-а СРЕМА И ИСТОЧНЕ БОСНЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ

Срем и источна Босна у току Другог светског рата били су у саставу сателитске Независне Државе Хрватске.¹ Привредни потенцијали источне Босне били су значајни како за НДХ, тако и за немачку ратну привреду која је доминирала њеним привредним простором. Срем је имао изванредан геостратегијски значај због комуникација које су кроз њега пролазиле а, са друге стране, био је житница НДХ.²

Тежиште народноослободилачке борбе у Војводини од 1942. године било је у Срему. У првој половини 1942. године у Срему су деловала два партизанска одреда: Фрушкогорски и Подунавски. Поред њих, биле су активне месне десетине, ударне и диверзантске групе у које је било укључено неколико хиљада бораца спремних да ступе у партизанске одреде.³ Акције су углавном извођене у Фрушкој гори и селима у подножју планине. Политичко и војно руководство НОП-а у Срему (Окружни комитет КПЈ за Срем и Главни штаб НОПО за Срем) одлучило је у лето 1942. године да се оружане активности прошире и на равни-

¹ У току рата 1941—1945. најчешће се под појмом источна Босна подразумева и део Босне омеђен са севера Савом од Босанског Брода па низводно, до ушћа Дрине; са истока Дрином од њеног утока у Саву, па узводно до села Земнице, а затим источном границом између Србије и Босне и Херцеговине до средњег тока реке Сутјеске; са југа обронцима планина Лелије, Височице, Бјелашнице, Иван-седла и са запада линијом Иван-седло—Фојница—Бусовача—Травник—Теслић—Дервента.

Види: др Здравко Антонић, *Устанак у источној и централној Босни 1941*, Београд 1973, 15; Расим Хурем, *Споразум о сарадњи између државних органа Независне Државе Хрватске и неких четничких одреда у источној Босни 1942. године*. Прилози Института за историју радничког покрета Сарајево, бр. 2/1966, 285; територија Срема (историјски Срем) у време НДХ припадала је великој жупи Вука.

² Срем је обухватао само 6,5% површине НДХ, у њему је живело 7,5% свег становништва НДХ, али је давао четвртину рода пшенице и кукуруза. Обрад Бјелица, *Нека историјска искуства о разноврсности фактора који утичу на побједу у рату*, Војно дело, бр. 6/1970, 83.

³ Жарко Атанацковић, *Срем у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, Београд 1968, 174; Срета Савић, *Борбе у Срему*, Сремска Митровица 1981³, 81.

чарски део Срема. Ширењем партизанских дејстава били су угрожени не само интереси НДХ, него и за Немце витално важне комуникације (пре свега железничка пруга и пут Загреб—Београд), којима су биле повезане њихове снаге на европском Југоистоку. Средином августа 1942. године у Срему, услед омасовљења свих организација НОП-а, дошло је до стварања нових војних јединица: Посавског одреда (доњи Срем) и Босутске чете (југозападни Срем).⁴ Снаге НОП-а, како војне тако и политичке, биле су усмерене на борбу за жетву у лето 1942. године. Под паролом, „Ни зрна жита окупатору“, уништавана је летина на државним, петоколонишким и фашистичким имањима, као и по складиштима која би им могла послужити. Нарасле снаге НОП-а и појачана активност изазвали су реакцију, коју су убрзали и захтеви усташких и фолксдојчерских функционера у Срему за хитном интервенцијом јачих снага.⁵

Власти НДХ су средином августа 1942. године предузеле широку акцију под руководством Вишег редарственог повереништва на челу са Виктором Томићем.⁶ До средине септембра на најсвирепији начин убијено је више од 6.000 лица, а злостављано око 10.000. Жртве су готово искључиво били Срби.⁷ Командујући генерал и заповедник у Србији, генерал Бадер, који је био командант свих немачких снага и на територији НДХ, 21. августа 1942. године наредио је извођење војне операције против снага НОП-а на Фрушкој гори (операција Боровски). Било је планирано да се напад заврши до краја августа, а партизанске снаге потисну до обале Дунава и ту униште.⁸

И поред великих губитака партизанских јединица и масовног терора над становништвом, није заустављено ширење народноослободилачке борбе у Срему. Подунавски одред се извукао пре почетка немачке операције на Фрушку гору. Четири чете Фрушкогорског одреда успеле су да се пробију из немачког обруча, док су две преостале чете претр-

⁴ Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941—1945, у редакцији др Чедомира Попова, Н. Сад 1984, 155—156; Борислав Стојишић, Фрушкогорски народноослободилачки партизански одред, Београд 1986, 273—279.

⁵ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (даље Зб. НОР), том I, књ. 17, Београд 1958, 96—97: Немачка народна група у НДХ, округ источни Срем—Штабу Е.С-а Д.М-а, Хрв. Митровица, 16. VII 1942; исто, 145—149: Извештај Државног тајника Министарства хрватског домобранства НДХ, Тајно — Главном стану Поглавника, 6. VIII 1942; исто: 215—218: Фолксдојчерска испостава — Министарству спољних послова, Берлин 23. VIII 1942, Препис извештаја др Јакоба Еликера о ситуацији у Срему, Вуковар 6. VIII 1942.

⁶ Јованка Петковић, Акција Виктора Томића, Зборник за друштвене науке Матице српске, 35 (1963), 139—164; види и: Душан Лазећ Гојко, Сремско крваво лето, Сремска Митровица 1982, в.м.

⁷ Саопштење о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941—1944, књ. 2, Срем, св. 1, Нови Сад 1946, 128.

⁸ Зб. НОР, I/17, 208—210: Командујући генерал и заповедник у Србији, пов. 21. VIII 1942: Концепт плана дејства „Групе Боровски“; Архив Оружаних снага (даље АОС), фонд Немачка архива, Микрофилм НАВ, Т-501, Р-205, с-857: *Kadr. Gen. u. Bflsh. Serbien. Abt. Ia, Gruppe Borovski-Dtsch. Gen. Agram, u.a.*, 26. VIII 1942.

пеле велике губитке (3. и 6.). Борци Фрушкогорског одреда који су се пробијали из обруча стигли су у Босутске шуме, где су се спојили са Босутском четом. Због очекиваног немачког напада ова група (око 180 бораца) је прешла преко Саве у источну Босну и ступила у везу са партизанском четом Жарка Калабића, али и са његовим братом Страјком Калабићем, четником. Преко партијског активисте из села Дангубе, Радике Илијића, ступили су у везу и са куриром Шесте НО бригаде Хасом Бурџићем Васом, који је, међутим, био одсечен од своје јединице.⁹ Оцењујући да не може да се задржи на овом простору, група се вратила у Босутске шуме, одакле су се делови Фрушкогорског одреда вратили на Фрушку гору у време када је немачка операција већ била окончана.

Директна веза између Срема и Врховног штаба НОПО Југославије успостављена је у јануару 1942. године, када су се Бошко Палковљевић Пинки и Милан Благојевић Жицар успели да се пробију до Чевљановића (источна Босна) и предају писмо политичког комесара Фрушкогорског НОПО Станка Пауновића Врховном штабу НОПОЈ.¹⁰ До тада су посредно били повезани преко Покрајинског комитета КПЈ за Србију, а о већини активности и војних и политичких махом се одлучивало само-стално у Срему.

Врховни командант Јосип Броз Тито у име Врховног штаба НОПОЈ је упутио 9. јануара 1942. по овим истим куририма одговор-наређење Штабу Фрушкогорског НОПО о нужности реорганизације оружаних снага у Срему. Овом Титовом наредбом оружане снаге у Срему су у оперативном смислу потчињене Главном штабу НОПО Хрватске.¹¹

Знајући за ово наређење, члан Политбироа ЦК КПЈ и члан Организационог секретаријата за неослобођене крајеве у Загребу Иво Лола Рибар, у писму од 15. марта 1942. секретару ПК КПЈ за Србију Благоју Нешковићу препоручује да Окружни комитет КПЈ за Срем успостави везе са Повјереништвом КПХ за Славонију, објашњавајући то војним разлозима.¹² Станко Пауновић, политички комесар Фрушкогорског НОП одреда, није упознао ОК КПЈ за Срем са одлукама ВШ НОПОЈ вероватно због слабе међусобне повезаности.¹³ Покрајински комитет КПЈ за

⁹ Олга Јовановић-Червицки, *Камењар*, б.м. б.г., 149—155.

¹⁰ 36. НОР, I/6, Београд 1955, 13—15: Писмо Станка Пауновића Вељка, политичког комесара Фрушкогорског одреда — Главном штабу партизанских одреда Југославије; Владимир Дедијер, *Дневник 1941—1945*, Ријека 1981⁴, 81; Пашко Роман, *Биљешке и сјећања из ослободилачког рата*, Нови Сад, Матица српска, 1950, 8—80; Синиша Михајловић, Душан Солаковић, Сима Томовић, *Јамена*, Шид 1979, 58.

¹¹ 36. НОР, II/2, Београд 1954, 199—201; Врховни штаб НОПО Југославије — Штабу Фрушкогорског народноослободилачког партизанског одреда, 9. I 1942; Јосип Броз Тито, *Сабрана дјела*, том VIII (29. XI 1941—17. II 1942), Београд 1983, 106—107: Тито — Штабу Фрушкогорског НОП одреда, 9. I 1942.

¹² *Извори за историју СКЈ (даље Извори СКЈ), Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција 1941—1945*, књ. 4. (март-април 1942), приредио Венцеслав Глишић, Београд 1987, 107—111: Фишер (Иво Лола Рибар) — Михајло (Благоје Нешковић), 15. III 1942.

¹³ *Извори СКЈ*, књ. 4, 507—519; Михајло (Благоје Нешковић) — Баћи (ЦК КПЈ), 29. IV 1942.

Србију (Благоје Нешковић) у писму од 19. априла 1942. наложио је ОК КПЈ за Срем спровођење одлуке Организационог секретаријата ЦК КПЈ у Загребу о стварању два партијска повереништва у Војводини (једно за Банат и друго за Срем и Бачку). Истовремено, поново је у овом писму пренето наређење ВШ да се одреди у Срему повежу са Штабом партизанских одреда у Славонији коме су убудуће у војном погледу подређени. Препоручени су и одржавање сталне везе, сарадња и међусобно помагање у сваком погледу са партизанским одредима у Босни (Мајевички ПО), између осталог и ради одржавања везе са Врховним штабом.¹⁴ Писмом од 18. јуна 1942. године ПК КПЈ за Србију поново је тражио повезивање сремских одреда са одредима у Славонији и источној Босни, као и координирање акција.¹⁵

Трећа оперативна зона НОПО Хрватске (за подручје Славоније и Срема), која је у себе требало да укључи и партизанске одреде у Срему, формирана је тек у августу 1942. године. Тада је ЦК КПХ именовао команданта Штаба Треће ОЗ Гргу Јанкеса и политичког комесара Карла Мразовића. После неколико обостраних покушаја успостављена је веза између партизанских снага Славоније и Срема, вероватно средином августа 1942. године. Тада је у Штаб Треће ОЗ из Срема стигао курир Милан Благојевић Жицар. По овом куриру је послато наређење у Фрушку гору о формирању Трећег НОПО Треће ОЗ НОПО Хрватске.¹⁶ Курир се вратио на Фрушку гору у јеку немачке офанзиве, тако да је наређење могао да преда тек половином септембра 1942. године, по повратку партизанских снага из доњег Срема и Босутских шума. У другој половини септембра 1942. године реализовано је наређење Штаба Треће ОЗ НОПОХ и формиран је Трећи одред Треће ОЗ. Дотадашњи одреди претворени су у батаљоне Трећег одреда, док је Босутска чета и даље деловала у Босутским шумама. За делегата Трећег (сремског) одреда у Штабу Треће ОЗ одређен је Јосип Хрнчевић. У исто време када је Ј. Хрнчевић кренуо у Штаб Зоне у Славонију, са два курира и извештајима Трећег одреда, главнина сремских партизанских снага заједно са делом Шесте источно-босанске бригаде пребацила се на терен источне Босне.¹⁷

¹⁴ Зб. НОР, I/6, 50—51: Михајло — ОК за Срем, 19. IV 1942; Мирко Бетковић, *Везе у народноослободилачкој борби*, књ. I, Београд 1976, 239—240.

¹⁵ Извори СКЈ, књ. 5, Београд 1986, приредио Младен Стефановић, 455—465: Михајло, секретар ПК КПЈ за Србију у име ЦК КПЈ — ОК КПЈ за Срем, 18. VI 1942.

¹⁶ Зб. НОР, I/6, 135—139: Наређење Штаба III ОЗ НОПО Хрватске — Штабу III одреда III ОЗ; исто, 179—201: Акције III одреда III ОЗ (Извршене у времену од месеца фебруара до конца октобра 1942); *Грађа за историју народноослободилачког покрета у Славонији*, књ. III, Славонски Брод 1964, 140—143: Извод из извештаја Главног штаба НОПО Хрватске Врховном штабу НОП и ДВ Југославије о политичкој ситуацији и борбама у Хрватској.

¹⁷ Јосип Хрнчевић, *Свједочанства*, Загреб, б.г., 70—71; Зб. НОР, I/6, 170: Бројно стање III одреда III Оп. Зоне НОП одреда Хрватске, 1. XI 1942; исто, 202—211: Политички извештај Штаба III НОП одреда III ОЗХ о политичком раду одреда у времену од јануара до октобра 1942. године, 22. XI 1942.

Почетком 1942. године жариште народноослободилачке борбе у Југославији било је на подручју источне Босне. У то време на овом простору дејствовали су Прва пролетерска бригада, шест источнобосанских одреда (Романијски, Семизовачки, „Звијезда“, Калиновачки, Бирчански, Озренски и Мајевички), као и низ мањих локалних партизанских јединица. Ове снаге, којима је непосредно руководио Врховни штаб, садејствовале су са партизанским снагама из суседних области (Херцеговина, Црна Гора) угрожавајући привредне потенцијале и комуникације на овом подручју, који су били значајни за Немце (тузлански и зенички индустријски басен, комуникација Брод—Сарајево—Мостар до Јадранског мора). Немачка Врховна команда, после угушења устанка у западној Србији („Ужичка република“), крајем новембра и почетком децембра 1941. године, наредила је команданту Југоистока да организује чишћење подручја источне Босне од устаника.¹⁸ Јаке немачке снаге (718. и 342. пешадијска дивизија, којој је одложено упућивање на Источни фронт) са снагама НДХ имале су задатак да у две операције (романијско-бирчанској и озренској) од 15. јануара до 10. фебруара 1942. униште устаничке снаге у источној Босни. Овом операцијом прекинут је процес консолидовања партизанских снага, који је отпочео доласком Врховног штаба у источну Босну, и спречен продор Прве пролетерске бригаде у рударске и индустријске центре у њој.¹⁹

До разлаза, а затим и сукоба снага НОП-а и четника у источној Босни, због специфичних услова (усташког геноцида) дошло је касније него у Србији. Од краја 1941. године, а нарочито у време поменуте немачке операције, десили су се многи четнички „пучеви“ у партизанским одредима. Четнички команданти већ средином јануара 1942. године су склапали споразуме и договоре са Немцима и Италијанима.²⁰ Врховни командант партизанских снага Јосип Броз Тито обратио се писмом Оперативном штабу босанских четника, уочи почетка немачке офанзиве, да се састану ради договора о заједничким акцијама, али до преговора није дошло.²¹ Због поменутих околности у источној Босни, Врховни штаб је половином јануара 1942. године донео одлуку о формирању добровољач-

¹⁸ Душан Лукач, *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе*, трећи део, 1941—1945, Београд 1987, 200—201, З. Антонић, *нав. дело*, 285.

¹⁹ Ахмет Ђонлагич, М. Лековић, *Њемачака офанзива на источну Босну, јануар-фебруар 1942*, Београд 1962, 74, 80, 203.

²⁰ 36. НОР, XIV/1, Београд 1981, 111—113: Командант оперативних јединица мајор Бошко П. Тодоровић — Директива за потчињене официре за поступак у случају напада италијанских јединица на четнике, 9. I 1942; Антун Милетић, *О сарадњи команданта четничких одреда источне Босне Јездимира Дангића са Немцима*, Војноисторијски гласник, бр. 2/1972, 135—145.

²¹ 36. НОР, IV/9, 40—41: Писмо врховног команданта НОПОЈ од јануара 1942. године — Команди босанских четника којим се позивају босански четници на борбу против окупатора и усташа.

ких јединица од устаника спремних да се, пре свега, боре у својим крајевима против усташког геноцида.²²

Тежећи пацификацији источне Босне, Немци су преговарали са четничким вођом Јездимиром Дангићем, али се показало да су његови захтеви неприхватљиви за НДХ — главног немачког савезника у Југославији.²³ Због неуспеха немачке операције почетком 1942. године, у пролеће исте године планирана је нова, шира операција опкољавања и уништавања главнине партизанских снага и четника у источној Босни (операција „Трио“). Од почетка априла до краја маја јаке немачке, италијанске и усташке снаге су на ширем простору источне Босне (Власеница, Сребреница, Горажде, Фоча, планина Озрен) водиле борбе са снагама НОП-а, уз велики терор над српским становништвом.²⁴ Крајем марта 1942. године четници у источној Босни су ступили у отворени сукоб са партизанима (напади на штабове парт. одреда), а локалне четничке вође почеле су да склапају споразуме са властима НДХ.²⁵ Врховни штаб, који се налазио у Фочи, послао је крајем марта 1942. године Прву пролетерску бригаду да разбије четнике на овом простору. Истовремено и јаке усташке снаге удариле су на четнике, вршећи масовни терор (заједно са локалном Муслиманском милицијом). Током операције „Трио“ дошло је до великог осипања партизанских снага и растројства добровољачких јединица у источној Босни, а главнина партизанских снага са Врховним штабом повукла се са овог подручја.²⁶

На територији источне Босне остале су целовитије партизанске снаге само у оним крајевима где су од раније имале већи утицај на народ, као што су Шековићи, Мајевица, Бирач и Подроманија, док је на ширем простору источне Босне преовладао утицај четника. Дефанзива у развиту НОП-а осећала се до новембра 1942. године.²⁷ У пролеће 1942. од партизанских снага које су се одржале после четничких пучева формирана су три ударна батаљона. Ова три батаљона углавном су само стално деловала до прве половине маја 1942. године, када су се окупили у зеничком крају (села Каменица и Стојановићи) и формирали Групу ударних батаљона. Како није успела да пређе реку Босну, Група ударних

²² Др Здравко Антонић, *О формирању добровољачких јединица у ист. Босни почетком 1942. године*, у: АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини (1942—1943), Београд 1974, 33—40. Према М. Биласу, „добровољаца“ није nigде другде било, а ти источнобосански су се показали неборбени, многи непоуздани и наклоњени четницима, М. Билас, *Револуционарни рат*, Београд 1990, 165—166.

²³ Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији (1941—1945)*, књ. 1, Београд 1983, 309.

²⁴ Б. Лукач, нав. дело, 219—220.

²⁵ Зб. НОР, XIV/1, 315—218: Записник о споразуму представника четничког одреда „Кочић“ и НДХ од 27. IV 1942. о признавању власти НДХ и сарадњи у борби против НОР-а.

²⁶ Д. Лукач, нав. дело, 220—223.

²⁷ Др Расим Хурем, *Прилике у источној Босни средином 1942. године*, у: АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини (1942—1943), Материјали са научног окупа одржаног у Сарајеву 22. и 23. XI 1973, Београд 1974, 58.

батаљона кренула је у Бирач, једину већу слободну територију у источној Босни, где су стигли 28. маја 1942. године. Са њима се налазио делегат ЦК КПЈ за Босну и Херцеговину Светозар Вукмановић Темпо и део Покрајиског комитета КПЈ за БиХ (секретар Иса Јовановић, чланови Родољуб Чолаковић и Угљеша Даниловић).²⁸ Доласком у Шековиће прекинуте су везе са Врховним штабом и са штабовима за Херцеговину и Босанску Крајину.²⁹

Настојећи да оживи НОП, Група ударних батаљона је средином јуна напала Власеницу, али напад није успео. Крајем истог месеца Св. Вукмановић и Тодор Вујасиновић отишли су у Врховни штаб, који се тада налазио у Бос. Крајини. Они су се вратили крајем јула 1942. године са наређењем Врховног штаба да ПК КПЈ за БиХ и Главни штаб за БиХ са Групом ударних батаљона остану у источној Босни и наставе оружане акције. За случај јаког напада непријатеља, предвиђено је да се пребаце у централну Босну. Уједно је наређено да се Група ударних батаљона прогласи за Шесту (источнобосанску) НОУ бригаду (проглашена је 2. августа 1942. године у Шековићима).³⁰ По повратку делегације из ВШ одржан је састанак војног и политичког руководства у Шековићима на коме је одлучено да се слободна територија прошири на Мајевицу и Семберију, као и да се подстиче диференцијација у редовима четника и Муслиманске милиције.³¹ У августу 1942. године Шеста бригада је два пута безуспешно покушала да пређе на Мајевицу.³² Крајем истог месеца Бригада је успела да избегне напад здружених снага Немаца, НДХ и четника, повлачећи се на Романију. У Шековиће Бригада се вратила 5. септембра 1942. године, када је била завршена ова непријатељска акција, коју је успешно издржао Бирчански НОП одред. У трећем покушају од 11. до 19. септембра 1942. године Бригада је успела да се без сукоба са четницима пребаци на Мајевицу, у партизанска села Коренита, Горња Буковица и Магнојевићи у бјељинском срезу.³³ Мајевички четници због међусобног ривалитета, али и општег расположења народа и дела самих четника, нису били спремни за борбу са Бригадом. Да би избегла очекивани напад концентрисаних снага Немаца и НДХ, Бригада је покушала да се преко Требаве пребаци у централну Босну. Међутим, четничке снаге у Требави биле су прејаке, а преговори

²⁸ Војо Љујић, *Борбени пут Шесте пролетерске источнобосанске бригаде*, у: Источна Босна у НОБ-у, 1941—1945, сјећање учесника, прва књига, Београд 1971, 614—615.

²⁹ Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече*, Мемоари, друга књига, Загреб, б.г., 199; *Зб. НОР*, IV/3, 171—173; Обавештење начелника ВШ НОП и ДВЈ — ГШ НОП и ДО за БиХ о извршној реорганизацији босанских парт. јединица и о предузетим мерама за ликвидацију четника у источној Босни, 8. II 1942.

³⁰ Св. Вукмановић Темпо, нав. дело, друга књига, 206.

³¹ Р. Хурем, *Прилике у источној Босни средином 1942. године*, 61; Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, књ. III, Сарајево 1966, 333—334.

³² Руди Петовар, *Шеста пролетерска источнобосанска бригада*, Београд 1951, 42.

³³ Исто, 45—53; Р. Чолаковић, *Записи II*, 358—361, 368.

са њиховим вођом попом Савом Божићем о слободном пролазу били су неуспешни. Бригада се крајем септембра 1942. године вратила на Мајевицу.³⁴

Штаб Бригаде и партијско руководство, заједно са делегатом ЦК КПЈ Светозаром Вукмановићем Темпом, дошли су до уверења да сама Шеста бригада, без помоћи других снага, не може да савлада све тешкоће и успешно дејствује. На састанку Штаба Бригаде, коме је присуствовао и Св. Вукмановић, одржаном у селу Перићи (око 28. септембра 1942. године) одлучено је да се Шеста бригада повеже са сремским партизанима, који би својим доласком ојачали Бригаду и помогли јој да успешно настави даље вођење борбе.³⁵ Спровodeћи наведену одлуку, Св. Вукмановић у име ВШ послао је наређење Фрушкогорском НОП одреду и ОК КПЈ за Срем да пребаце два батаљона сремских партизана у источну Босну, како би се они придружили Шестој бригади.³⁶ Решено је да у Срем пређу 1. и 3. батаљон Бригаде и да се заједно са сремским партизанима врате у источну Босну. У току ноћи 4/5. октобра 1942. године ови батаљони (око 300 људи) усиљеним маршем су стигли са Мајевице до села Бродац на реци Сави, одакле су се ноћу 5/6. октобра пребацили преко Саве до Лисника (10 км западно од села Раче) у Срем.³⁷ Истог дана је успостављена веза са Босутском партизанском четом. О њеним активностима у Шестој бригади се знало од септембра 1942. године када је на Мајевицу у Бригаду стигла група партизана из Семберије са секретаром Месног комитета КПЈ за Бијељину Светоликом Госпићем, који је упознао Штаб о дотадашњим контактима са Босутском четом. На Мајевици је остао један батаљон (други), који је успостављао везе и прикупљао податке о снази непријатеља, што је омогућило да се праве планови за предстојеће акције.³⁸

Када су батаљони са Мајевице кренули у Срем, они нису тачно знали где се налазе сремски партизани. Уз то, било је нејасно питање ингеренција Главног штаба партизанских снага у Босни и Херцеговини јер се знало да су партизанске снаге у Срему у оперативном погледу потчињене Трећој оперативној зони НОПО Хрватске. Одмах по упућивању наређења у Срем, С. Вукмановић упутио се у Врховни штаб да поднесе извештај и да упозна руководство са планираним активностима.

³⁴ Р. Петовар, нав. дело, 54—56, Р. Чолаковић, *Записи II*, 375', Св. Вукмановић Темпо, *Револуција...*, II, 208.

³⁵ Р. Петовар, нав. дело, 60—61; Св. В. Темпо, *Револуција...*, II, 209.

³⁶ *Извори СКЈ*, књига 8 (10. X — 30. XI 1942), Приредио Војислав Ђирковић, Београд 1988: Окружни комитет КПЈ за Срем — Баћи (ЦК КПЈ), 22. X 1942. У овом документу се помиње 200 бораца (1. батаљон) који треба да попутне Шесту бригаду; *Окружни комитети КПЈ за Војводину 1941—1943*, (даље: *Окружни комитети*) избор и објашњења Љубица Василић, Нови Сад — Сремски Карловци 1975, 270—273; Извештај ОК КПЈ за Срем Централном комитету КПЈ о боравку Шесте пролетерске источnobосанске ударне бригаде у Срему и о заједничким акцијама.

³⁷ Р. Петовар, нав. дело, 64.

³⁸ Исто, 56.

Заједно са батаљонима у Срем је прешао и Штаб Бригаде, као и члан ГШ НОПО БиХ Угљеша Даниловић, који је 9. октобра 1942. године стигао у Фрушку гору.³⁹ Он је Штабу Трећег (Сремског) одреда пренео наређење С. Вукмановића и изложио ситуацију у источној Босни.⁴⁰ У међувремену, сремским партизанима било је стигло наређење Треће ОЗ о реорганизацији партизанских снага у Срему и њиховом повезивању са Штабом Треће ОЗ, о чему је већ било речи.⁴¹ За то време батаљони Шесте бригаде остали су у Босутским шумама одакле су предузели две акције. Напад 1. батаљона на село Врбању 11. октобра није успео, али је извучен велики плен (оружје, муниција, одећа, обућа). Наредног дана 3. батаљон напао је Кузмин и при томе такође задобио велики плен.⁴²

После разговора са У. Даниловићем, Штаб Трећег одреда упутио је свог потитичког комесара Слободана Бајића Пају у Окружни комитет КПЈ за Срем са наређењем С. Вукмановића. Још од партијског саветовања у Пећинцима децембра 1941. године ОК КПЈ за Срем сматрао је да је неопходно успостављање веза са суседним областима. И у инструкцијама Врховног штаба и Покрајинског комитета КПЈ за Србију указивано је на значај повезивања Срема са Славонијом и Босном, о чему је већ било речи. Са своје стране ОК КПЈ за Срем током септембра 1942. године слао је курире и испитивао могућности повезивања са НОП-ом у Славонији и на Мајевици.⁴³ Слободан Бајић пренео је наређење, а партијско руководство Срема (у то време налазило се у Попинцима) одмах се сагласило, јер се указала прилика да се остваре вишемесечна настојања на повезивању са НОП-ом у источној Босни. Штавише, војно и политичко руководство Срема одлучило је да се у источну Босну пошаљу не само два тражена батаљона, него и главнина партизанских снага из Срема. За то је, према неким сећањима, тражена и добијена сагласност партијског руководства у источној Босни.⁴⁴ Оваква одлука произашла је и из ситуације у којој се у то време нашао НОП у Срему. Везе са Штабом Треће ОЗ биле су нередовне, а могућност преласка у Славонију била је потпуно неизвесна. Нарасле партизанске снаге нису смеле да дочекају зиму на ограниченом простору Срема испресецаном кому-

³⁹ Угљеша Даниловић, *Сјећања. Чланци и ратни дневник*, приредио др Здравко Антонић, III, Београд 1987, 233—234.

⁴⁰ Види нап. бр. 35.

⁴¹ Види нап. бр. 17.

⁴² *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, 160.

⁴³ *Извори за СКЈ*, књ. 7 (1. IX — 9. X 1942), приредили Младен Стефановић и Веселин Митрашевић, Београд 1988, 376—378; Филип (Јован Веселинов), организациони секретар ОК КПЈ за Срем — Баћи (ЦК КПЈ), 24. IX 1942; *Окружни комитети*, 258—261; Извештај Окружног комитета КПЈ за Срем Централном комитету КПЈ о стању и ситуацији у одредима и на терену после непријатељске офанзиве, 16. X 1942.

⁴⁴ О. Јовановић-Черевинки, *Камењар*, 166—167; Р. Петовар, нап. дело, 80; Јован Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, Сремска Митровица—Нови Сад, б.г. 78—78.

никацијама због могућности брзог опкољавања и уништавања.⁴⁵ Тога су били свесни и борци међу којима је преовладавало уверење о потреби одласка са Фрушке горе.⁴⁶

Фрушкогорски батаљон Трећег одреда упутио се из Фрушке горе у Босутске шуме одакле се са батаљонима Шесте бригаде вратио на Фрушку гору, да би избегли очекивани немачки напад. Пре поласка, 14. октобра тешко су поразили један немачки батаљон код Дворца на Филиповом путу. На Фрушку гору батаљони су стигли 16. октобра 1942. године, где су Сремци топло дочекали исцрпљене босанске борце.⁴⁷ У то време извршена је реорганизација Трећег (Сремског) одреда. Руководи се потребама, као и директивама вишег партијског руководства, ОК КПЈ за Срем донео је одлуку да Штаб Трећег одреда од постојећа три формира четири батаљона са укупно 914 бораца. Један батаљон Одред (259 бораца) укључен је у састав Шесте бригаде. Од три преостала батаљона, два су издвојена за одлазак са Шестом бригадом у источну Босну (411 бораца), а преостали батаљон под именом Четврти батаљон Трећег одреда остао је у Срему.⁴⁸

Босански и сремски партизани кренули су 2/3. новембра 1942. године пре очекиваног немачког напада на Фрушку гору. После два дана марша, 4/5. новембра ова босанско-сремска групација (око 1.100 људи) прешла је Саву код Бродца, избегавши немачку блокаду.⁴⁹

Окружни комитет КПЈ за Срем обавестио је Повјеренство ЦК КПХ за Славонију писмом од 19. новембра 1942. године у својој одлуци да се главнина сремских партизана са Шестом источnobосанском бригадом пребацила у источну Босну. Са своје стране, Штаб Трећег (Сремског) одреда у исто време о овој одлуци обавестио је Штаб Треће оперативне зоне НОПО Хрватске. Војно и политичко руководство Срема објаснило је своју одлуку војним разлозима. Штаб Треће ОЗ у писму од 2. децембра 1942. године није прихватио ове разлоге и крајње негативно оценио је одлуку о преласку главнине сремских партизанских снага у источну Босну.⁵⁰ Покрајински комитет КПЈ за Србију у свом писму ОК КПЈ за

⁴⁵ О. Бјелица, нав. дело, 246; Р. Хурем, *О развоју народноослободилачког покрета у источној Босни у другој половини 1942. године*, Прилози Института за историју у Сарајеву, 13 (1977), 249.

⁴⁶ Музеј социјалистичке револуције Војводине (МСРВ), бр. 23 710: Стенографске белешке, Сећања бораца Фрушкогорског НОП одреда, 24. VI 1968, 1—39; О. Јовановић-Черевички, *Каменајар*, 166—167.

⁴⁷ *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, 161; Р. Петовар, нав. дело, 75—78.

⁴⁸ *Окружни комитети*, 282—283: Писмо Окружног комитета КПЈ за Срем Централном комитету КПЈ о својој одлуци да део Сремског одреда пређе у источну Босну, 27. X 1942; 36. НОР, IV/6, 17: Бројно стање III НОР одреда III оперативне зоне Хрватске на дан 1. XI 1942.

⁴⁹ Р. Петовар, нав. дело, 83; Војо Љујић, *Шеста источnobосанска бригада у Срему*, у: *Источна Босна у НОБ*, књ. I, 698—699.

⁵⁰ *Окружни комитети*, 300—303: Писмо Окружног комитета КПЈ за Срем Повјеренству ЦК КПХ за Славонију о стању на територији Срема и преузимању срезова Илока и Шида, 19. XI 1942; *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, 162—163; 36. НОР, V/6, 211—212: Писмо Штаба III ОЗ НОПОХ од 2. XII 1942. Штабу Трећег (Сремског) НОП одреда.

Срем од 24. новембра 1942. године позитивно је оценио ову одлуку и њено извршење сугеришући да Сремски одред остане у источној Босни јер је то у интересу и Србије и Срема. Уједно, ПК је препоручио да се успостави директна веза са Врховним штабом и Штабом Треће ОЗ НОПО Хрватске.⁵¹

Одмах по преласку босанских и сремских партизана у источну Босну, у селу Батковићу 5. новембра 1942. године одржан је састанак штабова Бригаде и Одред са члановима Покрајиског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину и Главног штаба НОПОЈ за БиХ на коме је одлучено да се одмах приступи војним акцијама, како против четника, тако и против упоришта снага НДХ.⁵² Удружени босански и сремски партизани већ 11. новембра разбили су четнике капетана Драгослава Рачића, а 20. новембра 1942. године Јасенички четнички батаљон, као и низ мањих четничких јединица на правцу према планинском делу Мајевице. У међувремену, порушили су мостове на путу Тузла—Зворник, а 16. новембра заузели су Лопаре. После ових успешних борби, 24. новембра стигли су у партизанско упориште на Мајевици село Доњу Трнаву, звано „мала Москва”. Долазак у Доњу Трнаву условљен је концентрацијом јаким немачких снага и снага НДХ, као и притиском озренских и требавских четника.⁵³ Схватајући да се ради о широј непријатељској акцији, да не би изгубили иницијативу, удружени босански и сремски партизани одлучили су да ударе на концентрисане четничке снаге у селу Малешевцима, седишту четничког вође Буре Бижића. У Малешевцима било је концентрисано 400—500 четника Буре Бижића (Дрински батаљон), око 500 требавских четника под командом попа Димитрија Стефановића (Посавски батаљон), око 150 четника под командом Јове Прњатовића (Бирчански батаљон), четнички батаљон Радивоја Керовића, као и четнички Штаб за Славонију на челу са капетаном Жарком Милуновићем Угрином.⁵⁴

После усиљеног ноћног марша од 30—40 километара, изненада у рано јутро 28. новембра 1942. године, користећи измаглицу, партизани су из три правца напали Малешевце. У жестокој борби до ногу је потучена четничка групација и освојени „Дарданели” Буре Бижића. У борби је погинуло или рањено око 250 четника, заробљено је око 350, а око 300 четника повукло се према Бијељини и Посавини. Сви четнички команданти, осим Радивоја Керовића, изгинули су. Задобијен је велики плен, као и четничка архива.⁵⁵

⁵¹ *Извори за СКЈ*, књ. 8 (10. X — 30. XI 1942), приредио Војислав Бирковић, Београд 1988, 568—571: (ПК КПЈ за Србију у име ЦК КПЈ) — О(кружном) Комитету КПЈ за Срем, 24. XI 1942.

⁵² Р. Петовар, нав. дело, 87.

⁵³ Исто, 95—96.

⁵⁴ Угљеша Даниловић, *О војним и политичким предусловима и околностима битке против четника у селу Малешевци*, у: *Битка на Малешевцима* (28. XI 1942), Тузла 1985, 69—78.

⁵⁵ Р. Петовар, нав. дело, *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, 162; Вукашин Суботић, *Велика победа партизана над четницима на Малешевцима*, у: *Источна Босна у НОБ*, I, 756—762.

После непуних месец дана борби и победа удружених босанских и сремских партизана, у великом делу источне Босне (на Мајевици, у Семберији и у тузланском крају) дошло је до преокрета у корист народноослободилачког покрета. После катастрофалног пораза на Малешевцима, четници су већим делом изгубили утицај, а цели четнички Јабланички батаљон пришао је партизанима и ушао у обновљени Мајевички партизански одред.

Четнички пораз на Мајевици имао је и шире последице на ток војних операција, које су Немци планирали на овом подручју. Немачке снаге, као и снаге НДХ, снабдевале су четнике храном и оружјем за борбу против партизана. Међутим, неочекивани четнички пораз довео је до одлагања немачког плана чишћења Мајевице са почетка децембра 1942. године на средину истог месеца. Удружене немачке снаге и снаге НДХ (усташе, домобрани и Муслиманска милиција) укупно око 10.000 војника, нападе су Мајевицу 14. и 15. децембра 1942. године окруживши је из правца Босанске Раче, Бијељине, Тузле и Челића. Да би избегли борбу са надмоћнијим непријатељем, штабови Шесте бригаде и сремских батаљона одлучили су да се повуку на слободну територију (у Шеговиће), коју је успешно бранио Бирчански партизански одред. Шеста бригада и Мајевички одред пробили су се 18. децембра 1942. године, а сремски батаљони, који су закаснили на договорено зборно место (Рожајска коса), пробили су се из обруча наредног дана под жестоком борбом тешким правцем преко Јелице.⁵⁶ Током ове операције Немци су на Мајевици разоружали већи број четника и упутили их у логоре на присилни рад. Тиме је, уједно, наговештен крај успона четника у источној Босни и почетак њиховог пада као војне снаге и политичког фактора са којим су Немци и власти НДХ тактизирали још од краја 1941. године.⁵⁷

Повезивање партизанских снага из Срема и источне Босне у другој половини 1942. године проистицало је из географске блискости, токова развоја народноослободилачког покрета у ове две области, али и из обостраних потреба. Преласком главнине партизанских снага из Срема у источну Босну проширио се простор дејства нараслих сремских јединица. Заједничком борбом са источnobосанским партизанима сремски батаљони, под веома тешким условима, пружили су велики допринос превладавању осеке народноослободилачке борбе у источној Босни. Тиме су створени предуслови за шире војне и политичке акције НОП-а на

⁵⁶ АОС, Фонд НОП, к-989, ф-2, д-11: Извештај Шесте источноб. бригаде јед 31. I 1943 — Врховиом штабу о дејствима у сјеверноисточној Босни и југозападном Срему од 3. X 1942. до 31. I 1943; Срета Савић Коља, *Неугасиви пламен*, Нови Сад 1987, 105—107.

⁵⁷ Историјски архив Београда, Фонда немачког Заповедника Полиције безбедности и Службе безбедности у Србији (БдС), А-330: списак од 94 заробљеника са Мајевице доведених у Прихватни логор Земун на београдском Сајмишту 21. XII 1942; 36. НОР, IV/8, Београд 1954, 610—612: Војна релација II домобранског сбора за просинац 1942. године; Р. Петовар, нав. дело, 109.

овом простору. Током борби у источној Босни Сремци су стекли велико борбено искуство у условима који су били друкчији и много сложенији него у Срему. Заједничка борба сремских и источнобосанских партизана у јесен 1942. године отворила је процес много ширег и свестранијег повезивања народноослободилачког покрета у ове две суседне области током Другог светског рата у Југославији.

DRAGICA KOLJANIN

ESTABLISHING CONNECTIONS BETWEEN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN SREM AND EASTERN BOSNIA IN THE SECOND HALF OF THE YEAR 1942

S U M M A R Y

During the World War II Srem (Syrmium) and Eastern Bosnia were the constituent part of the German satellite Independent State of Croatia (NDH) and the area of strategic interest for the German occupational forces. They also represented an exceptional significance for the other factors on the Yugoslav battle-field. Until the middle of 1942 the National Liberation Movement (NOP) in Srem and Eastern Bosnia was developing without any closer mutual contacts. In spite of the formal subordination to the Third Operational Zone of the National Liberation Partisan Detachments (NOPO) of Croatia, the Partisan forces in Srem turned to establish connections with the Partisan forces in Eastern Bosnia which had been in crisis since the winter 1941/1942. At the end of September 1942 by its own initiative the leadership of the NOP in Eastern Bosnia, the member of which was also the delegate of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia Svetozar Vukmanović Tempo, decided some Partisan units to be transferred to Srem for the supplying deficiency in fighters and for the coordination of military actions. The parts of the Sixth Eastern Bosnian Brigade moved over to Srem October 5/6, 1942 and very soon together with the parts of the Third Srem Partisan Detachment performed a few successful actions against the strongholds of the German and NDH forces. Accepting the initiative from the Eastern Bosnia the NOP leadership in Srem decided to transfer the main part of its forces over to Bosnia. November 4/5, 1942 the Bosnian—Srem Partisan group (circ. 1100 fighters) crossed the Sava river and started towards the mountain Majevisa. November 28, 1942, the joined Srem and Eastern Bosnia units defeated a strong Chetnik formation fortified at Maleševci. By that action the main Chetnik forces in Eastern Bosnia were destroyed and the crisis of the NOP (lasting since the winter 1941/1942) was overwhelmed. The mutual struggle of the Srem and Eastern Bosnia Partisans in the autumn of the year 1942 opened the process of the more extensive linkings of the National Liberation Movement between those two neighbouring areas in course of the World War II.

Тираж: 300

Штампа: ДГП „ПРОЛЕТЕР“ — Бечеј